

अध्याय : एक

शोधपत्रको परिचय

१.१ शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक इन्द्रप्रसाद कटुवालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागको स्नातकोत्तर तहका दसौं पत्रका प्रयोजनका लागि तयार पारिएको हो ।

१.३ विषय परिचय

साहित्यकार इन्द्रप्रसाद कटुवालको जन्म बुबा धनमान र आमा सरस्वती कटुवालको कोखबाट वि.सं. २०१२ साल श्रावण महिनामा १५ गते शनिबारका प्रदेश नं. १ अन्तर्गत ताप्लेजुङ जिल्लाको पूर्वी भेग मेहेले गा.वि.स. हाल सिदिङ्वा गाउँपालिकामा भएको हो । उनले लामो शिक्षण पेसा अंगालेका तर साहित्यलाई पोको पारेर राखेको जस्तो देखिन्छ । इन्द्रप्रसाद कटुवालले विद्यालयीय वातावरणदेखि नै साहित्य रचना गर्ने प्रेरणा र ऊर्जा प्राप्त गरेका भए पनि सेवा निवृत्त भएपछि मात्र उनले गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू (२०७४ निबन्ध सङ्ग्रह), स्मृति र अनुभूति (२०७५ कविता सङ्ग्रह) र योगसाधना (२०७७ महाकाव्य) प्रकाशित भएका छन् ।

१.४ समस्या कथन

नेपाली भाषा तथा साहित्यका विकासमा इन्द्रप्रसाद कटुवालले कवि, निबन्धकार हुन् । उनका दुईवटा पुस्तकाकार कृति तथा फुटकर रचनाहरू रहेका छन् । उनले सङ्ख्यात्मक रूपमा हेर्दा कम कृति भए तापनि गुणात्मक हिसाबले उत्कृष्ट कृतिहरू रहेका छन् । साहित्यलाई अगाडि बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे पनि उनका बारेमा सामान्य चर्चा र परिचर्चा बाहेक उनको जीवनी, व्यक्तित्व एवम् कृतित्वका बारेमा चर्चा र

परिचर्चा भएको नदेखिएकाले यस्ता उल्लेखनीय व्यक्तिका बारेमा अध्ययन गर्न खोजिने छ । प्रस्तुत शोधकार्य यिनै कटुवालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका विविध पक्षलाई प्रकाशमा ल्याउनका लागि निम्नअनुसारको समस्यासंग सम्बन्धित रहेको छ :

(क) इन्द्रप्रसाद कटुवालको जीवनका विविध आरोह तथा अवरोहका साथै व्यक्तित्वका विविध पक्षहरू के कस्ता छन् ?

(ख) इन्द्रप्रसाद कटुवालले रचना गरेका कृतिहरू र उनका ती कृतिमा के कस्ता विशेषताहरू पाइएका छन् ?

(ग) इन्द्रप्रसाद कटुवालले रचना गरेको गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू सङ्ग्रहको के कस्तो रहेको छ ?

घ) स्मृति र अनुभूति कविता सङ्ग्रह र योगसाधना महाकाव्य के कस्ता रहेका छन् ?

१.५ शोधकार्यका उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्य समस्या कथनमा उठेका समस्याहरूको समाधानार्थ कटुवालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको ठोस विस्तृत एवं व्यवस्थित रूपमा अध्ययन गर्नका लागि निम्नअनुसारका उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेको छ :

(क) इन्द्रप्रसाद कटुवालका जीवनी र व्यक्तित्वका विविध पक्षहरूको खोजी गर्नु,

(ख) इन्द्रप्रसाद कटुवालले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा पुऱ्याएको योगदानको अध्ययन गर्नु,

(ग) इन्द्रप्रसाद कटुवालले रचना गरेको गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू सङ्ग्रहको अध्ययन गर्नु,

घ) स्मृति र अनुभूति कविता सङ्ग्रह र योगसाधना महाकाव्यको सामान्य परिचय दिनु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

कटुवालले निबन्धकारितामा अमूल्य योगदान पुऱ्याए पनि उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका कुनै पनि पक्षमा आजसम्ममा समुचित अध्ययन हुन सकेको छैन । केही विद्वान्हरूले कटुवालका बारेमा अध्ययन गरेको देखिन्छ । प्रस्तुत शोधपत्रका तयारीका क्रममा पूर्व अध्येताहरूले कटुवाल र उनका कृतिका बारेमा अध्ययन गरेका सामग्रीहरू जे

जति मात्रामा प्राप्त भएका छन् तिनीहरूलाई कालक्रमका आधारमा निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

क) नेपाल (२०७४) ले यही पुस्तकको शुभकामना (घ) मा “विद्यालय शिक्षामा जीवनको लामो समय लगानी गरी सेवा निवृत्तिपछिका समयलाई सदुपयोग गर्दै वहाँले यो निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित गरेका छन्। आफ्नो खारिएको परिपक्व अनुभवलाई निबन्धको माध्यमबाट पाठकहरू समक्ष पस्कनु भएको छ। प्रथम, प्रथम-द्वितीय र प्रथम-तृतीय दृष्टिबिन्दुको प्रयोगका साथै प्रश्नोत्तरात्मकता एवं कवितात्मकता पनि निबन्धहरूमा पोखिएका छन्। यसका अतिरिक्त म को पहिचान, म भित्रै ईश्वरीय व्यापकता, मातृत्व एवम् मातृभूमिको महत्व नबुझेहरूलाई दह्रो भापड कसेर गरिएको सुधार ल्याउने प्रयास, नैतिकता गुमाएर राजनीति र अन्य कार्य गर्नेहरूमाथिको तीखो प्रहार, धर्म परिवर्तन गर्न तम्सनेहरूलाई “स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह”को बलियो सन्देश, नेपालमा खस्कँदो शिक्षालाई सुधार्न सबैलाई गरिएको आग्रह र विभिन्न स्तरहरूमध्येका महत्त्वपूर्ण वैवाहिक संस्कारको जीवनोपयोगी एवम् व्यावहारिकता जस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षहरू यस निबन्धमा मौजुदा छन्” भनी उल्लेख गरेका छन्।

ख) ढकाल (२०७४) ले सोही पुस्तकको शुभकामना (ङ) मा “ज्ञानको उद्गमस्थान जलौषधिको अजस्र भण्डार, भौगर्भिक, रत्नादिको खानी भएर पनि आज आफ्ना स्रोतसाधनहरूलाई चिन्न सकिरहेको छैन। ऐश्वर्यको पहिचान बोकको परमेश्वर्यशाली नेपाली निरीह भएर आज नेपालीको गौरवमय परिचय गुमाउँदै मदारीको बाँदर भएर चटकी देखाउन विवश छ। हामी हाम्रा सामु विद्यमान समस्त वैभव र गौरवमय ऐश्वर्य आज गुमाउँदै गइरहेका छौं। यो अत्यन्तै चिन्ताको विषय बन्न पुगेको छ। अती यिनै चिन्तनीय विषयवस्तुहरूप्रति दृष्टिपात गर्दै धर्म, संस्कृति, भाषा, कला, इतिहास, साहित्य, अर्थतन्त्र जस्ता विषयवस्तुप्रति उदासिन बन्दै गइरहेको तथ्यप्रति गहन चिन्तन गर्नु भएको छ” भनी उल्लेख गरेका छन्।

ग) भट्टराई (२०७४) ले सोही पुस्तकको भूमिका (छ) मा “यो गुम्नै लागेको हाम्रो स्वत्व, राष्ट्र र राष्ट्रियतालाई राजनीतिको घीनलाग्दो खेलले समाप्त गर्ला कि वा बढी प्रभावित पाउँदै लैजाला र भड्खालामा पाउँदैन भन्ने चिन्ता छ। हाम्रा पुर्खाहरू धनय छन्, हाम्रा धर्म र ग्रन्थ र नीतिशास्त्रहरू ठिक छन्। हाम्रा परम्परा र रीतिरिवाज ठिक छन् र वैज्ञानिक छन्। हाम्रो ज्योतिष शास्त्र, वास्तुशास्त्र आदि ठिक छन्। यही देशमा जन्मेका

अग्रजहरूभै हामी पनि आफ्नो चरित्र यस्तो पारौं त्यही चरित्र अरुका लागि शिक्षा बनोस्” भनी उल्लेख गरेका छन् ।

घ) कटुवाल (२०७७) ले योगसाधना महाकाव्य पुस्तकको भूमिकामा “महाकाव्य साहित्यको महत्वपूर्ण र रोचक विधा हो र यो नेपाली वाङ्मयको मुटु नै हो भनेर अध्यापकज्यूहरूले भन्नु भएको कुरा स्मरण गर्दै हाम्रो नेपाली समाज र परिवेशको, संस्कार, संस्कृति र धर्मको मूल्य महत्त्व र यसमा नारीवर्गको अहम् भूमिका दर्शाउँदै लेखिएको छ” भनी उल्लेख गरेकी छन् ।

यसरी विभिन्न लेखक तथा समीक्षकहरूले कटुवालका बारेमा आफ्नै कृतिमा र स्थानीय पत्रपत्रिकामा सम्बन्धित पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा सङ्केतात्मक र सूचनात्मक अध्ययन गरे पनि उनको समग्र जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा कसैले पनि व्यवस्थित, विस्तृत र प्रामाणिक अध्ययन गरेको देखिँदैन । सङ्क्षेपमा नै भए पनि पूर्व अध्येताहरूले कटुवाल र उनका कृतिका बारेमा गरेका अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्न केही सहयोग मिल्ने देखिन्छ । यस शोधपत्रमा कटुवालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका विविध पक्षका बारेमा समग्र अध्ययन गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य

निबन्धका क्षेत्रमा आना योगदानलाई जीवन्त तुल्याउने कटुवालका बारेमा पूर्व अध्येताहरूले दिएका सूचना र सङ्केतहरू पर्याप्त देखिँदैनन् । त्यस्तै उनका कृतिहरूका बारेमा पनि यसभन्दा बढी अध्ययन भएको देखिँदैन । अतः यस बारेमा यथा सम्भव सुव्यवस्थित रूपमा अध्ययन गरिने हुँदा र कटुवालको निबन्धमा योगदानका बारेमा सम्पूर्ण अध्येताहरूलाई जानकारी हुने भएकाले प्रस्तुत शोधकार्य स्वतः औचित्यपूर्ण देखिएको छ । कटुवाल र उनका कृतिका बारेमा थप अध्ययन गर्न चाहने जिज्ञासु पाठकहरूलाई मार्गनिर्देशन गर्नमा समेत प्रस्तुत शोधकार्यबाट पर्याप्त मात्रामा सहयोगी हुने देखिन्छ । तसर्थ प्रस्तुत शोधकार्यबाट कटुवाललाई निबन्धकारका रूपमा चिनाउँदै उनका योगदानको मूल्याङ्कन समेत गरिएकाले यस शोधकार्यको स्वतः औचित्य स्थापित हुने देखिन्छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्य इन्द्रप्रसाद कटुवालको जीवनी, व्यक्तित्व र गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरूको अध्ययनमा सीमित रहेको छ। यहाँ उनका जीवनका आरोह-अवरोह एवम् व्यक्तित्वका विविध पक्षलाई स्पष्ट पार्दै उनका कृतिको अध्ययन गरिनुका साथै यस शोधकार्यमा कटुवालका फुटकर लेखहरूको अध्ययन गरिएको छ।

१.९ शोधविधि

१.९.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत पत्रको तयारीका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिलाई नै सामग्री सङ्कलनको मूल आधार बनाइएको छ। कटुवालको जीवनी र गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू निबन्ध सङ्ग्रहको सन्दर्भमा क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिको उपयोग गरिएको छ। यस सन्दर्भमा शोधनायक र उनका पारिवारिक स्रोतबाटै धेरैभन्दा धेरै सामग्री जुटाइएको छ भने शोधनायकका सम्पर्कमा रहेका विद्वान्, चिन्तक तथा विद्यार्थी आदि व्यक्तित्वहरूसँग भेटेर अन्तर्वार्ता र प्रश्नावली विधिद्वारा सामग्री जुटाइएको छ। अग्रजहरूद्वारा लिखित जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वसँग सम्बन्धित शोधपत्र तथा कटुवालका पुस्तककार कृतिका अग्र भागमा रहेका लिखित भूमिका, शुभकामना र मन्तव्यलाई पनि शोधकार्यमा सहायक सामग्रीका रूपमा लिइने छ। त्यस्तै कृतित्व पक्षका लागि कटुवालका प्रकाशित पुस्तककार कृति र फुटकर लेख रचनाहरूको अध्ययन गरिएको छ।

१.९.२ अध्ययन तथा विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित गर्ने सन्दर्भमा सङ्कलित सामग्रीहरूलाई वर्णनात्मक एवम् विश्लेषणात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ। यस क्रममा जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययनका लागि जीवनीपरक प्रभावपरक पद्धति तथा कृतित्व पक्षका अध्ययनका लागि समीक्षात्मक एवम् विश्लेषणात्मक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रका संरचनालाई सन्तुलित एवम् व्यवस्थित ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा निम्नअनुसारका छ, अध्यायमा विभाजन गरिएको छ:

- अध्याय : एक - शोधपत्रको परिचय
- अध्याय : दुई - इन्द्रप्रसाद कटुवालको जीवनी तथा व्यक्तित्व
- अध्याय : तीन - निबन्धको सङ्क्षिप्त परिचय र नेपाली निबन्ध

अध्याय : चार - गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्कलित निबन्धहरूको
अध्ययन

अध्याय : पाँच - स्मृति र अनुभूति कविता सङ्ग्रह र योगसाधना महाकाव्यको
सामान्य

परिचय

अध्याय : छ - निष्कर्ष तथा उपसंहार
सन्दर्भग्रन्थ सूची

अध्याय : दुई

इन्द्रप्रसाद कटुवालको जीवनी, व्यक्तित्वको अध्ययन

२.१ जन्म र जन्मस्थान

बुबा धनमान र आमा सरस्वती कटुवालको कोखबाट इन्द्रप्रसाद कटुवालको जन्म वि.सं. २०१२ साल श्रावण महिनामा १५ गते शनिवारका प्रदेश नं. १ अन्तर्गत ताप्लेजुङ जिल्लाको पूर्वी भेग मेहेले गा.वि.स. हाल सिदिङ्वा गाउँपालिकामा जन्मेका हुन्। (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्ताबाट)।

२.२ वंश परम्परा र पारिवारिक पृष्ठभूमि

इन्द्रप्रसाद कटुवालका पुर्खा नै मेहेलेमा बसोबास गरेको पाइन्छ। उनका हजुरबुबा बलभद्र कटुवाल हुन् भने पिता धनमान हुन्। उनका सात दाजु र दुई दिदीहरूका कान्छा भाइका रूपमा जन्मिएका इन्द्रप्रसाद कटुवाल सबैभन्दा तीक्ष्ण बुद्धि भएका व्यक्ति हुन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी)।

२.३ बाल्यकाल

इन्द्रप्रसाद कटुवालको बाल्यकाल सामान्य सुखपूर्वक बितेको पाइन्छ। सात दाजु र दुई दिदी, बुबाआमाको माया पाएका कटुवालले बाल्यकालबाट नै रामायण, महाभारत, कृष्णचरित्र जस्ता पुस्तकहरू पढ्ने गरेको र विदाको दिन गाईवस्तु चराउन जाने गरेको बुझिन्छ। साथीभाइहरूसँग खेलमा खासै रुचि नराख्ने तर धार्मिक पुस्तकहरू पढ्ने रुचाउने स्वभावा भएको देखिन्छ (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी)।

२.४ शिक्षादीक्षा

इन्द्रप्रसाद कटुवालले करिब सात वर्षको उमेरमा अक्षरारम्भ गरेका कटुवालले विद्यालयबाट नै अक्षरारम्भ गरेको बुझिन्छ। गाउँमै रहेको निलगिरी मा.वि.बाट कक्षा पाँच उत्तीर्ण गरेका र सिनाम हाइस्कूल सिनामबाट २०३० सालमा एसएलसी पास गरेको बुझिन्छ भने १० वर्षसम्म शिक्षण पेसाका साथसाथै स्वअध्ययनमा जुटेको पाइन्छ। प्राइभेटबाट नै कटुवालले २०४१ मा प्रविणता प्रमाणपत्र तह भर्ना गरी २०४३ मा उत्तीर्ण

गरेको देखिन्छ। त्यस्तै २०४६ मा स्नातक तह भर्ना भई २०४९ मा ऐच्छिक नेपाली र इतिहासबाट स्नातक तह उत्तीर्ण गरेको बुझिन्छ भने एक वर्षे बी.एड. २०५८ सालमा पूरा गरेका छन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी)।

२.५ विवाह तथा सन्तान

इन्द्रप्रसाद कटुवालको विवाह वि.सं. २०२८ साल माघ २८ गते १६ वर्षको उमेरमा साब्लाखु गा.वि.स. वडा नं. बस्ने मेहरमान गौतम र शिवमाया गौतमकी जेष्ठ सुपुत्री तिलमायासँग भएको बुझिन्छ। इन्द्र र तिलमायाका पहिलो सन्तानका रूपमा २०३२ साल असोज २४ गते छोरी निर्मलाको जन्म भएको देखिन्छ भने दोस्रो सन्तानका रूपमा २०३६ साल मंसिर १० गते छोरी सावित्राको जन्म भएको देखिन्छ। त्यस्तै २०३८ सालमा जेष्ठ पुत्र नरेन्द्रको जन्म भएको हो भने माइला पुत्र हेमराजको जन्म २०४२ सालमा भएको बुझिन्छ। त्यस्तै कान्छा छोरा पोषराजको २०४५ सालमा भएको बुझिन्छ भने त्यसपश्चात क्रमशः साहिँली छोरी २०४८ साल असोज २४ गते भएको देखिन्छ भने काइँली छोरी जुनाको २०५२ साल भाद्र २९ गते भएको देखिन्छ। त्यस्तै कान्छी छोरी सिर्जनाको २०५४ साल कार्तिक १८ गते जन्म भएको तर २०६८ सालमा ब्लड क्यान्सरको कारण १५ वर्षमा मृत्यु भएको बुझिन्छ।

२.६ आर्थिक अवस्था

इन्द्रप्रसाद कटुवालले पुख्र्यौली सम्पत्ति प्राप्त गरेको देखिन्छ। उनी आमा बुबाका साथमा अन्तिम अवस्था बसेको पाइन्छ। आफ्नो प्राध्यापन पेसाका साथै खेतीपाती वस्तुभाउ गर्दै जीवन अगाडि बढेको देखिन्छ। उनको पैतृक सम्पत्ति अहिले पनि गाउँमा सुरक्षित रहेको र उनी विर्तामोड न.पा. वडा नं. ४ हर्कलाल मार्गमा बस्दै आएका छन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी)

२.७ साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश

इन्द्रप्रसाद कटुवालले विद्यालय जीवनदेखि नै फुटकर कविता, निबन्ध, स्मृति आदि लेख्ने गरेको तर सम्पादन भने नगरेको पाइन्छ। उनले २०७३ सालमा सेवानिवृत्त भएपछि मात्र साहित्य क्षेत्रमा जमेको पाइन्छ। उनले २०७४ सालमा गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित गरेका छन् भने २०७५ सालमा स्मृति र अनुभूति कविता सङ्ग्रह

प्रकाशित भएको देखिन्छ। उनका चिठीहरूको सङ्ग्रह र महाकाव्य प्रकाशोन्मुख अवस्थामा रहेको देखिन्छ। २०४० सालमा गाउँघरमा रहँदा नै ज्योतिषशास्त्रप्रतिको विशेष मोहले गर्दा उनी राम्रो ज्योतिष रहेको देखिन्छ (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी)।

२.८ स्वभाव तथा रुचि

इन्द्रप्रसाद कटुवालको बाल्यकालदेखिकै स्वभाव अत्यन्त राम्रो देखिन्छ। बाल्यकालमा साथीहरूसँगको घुलमिलभन्दा पनि धार्मिक पुस्तक पढ्न र ठुला मानिसहरूको संगत गर्न रुचाउने कटुवाल सबैसँग मिल्ने स्वभाव देखिन्छ (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी)।

२.९ कर्मक्षेत्रमा प्रवेश

इन्द्रप्रसाद कटुवाल २०३० सालमा सिनाम मा.वि.बाट एसएलसी उत्तीर्णपछि गाउँ फर्केर निलगिरी नि.मा.वि.देखि शिक्षण पेसामा आवद्ध भएका कटुवालले ४२ वर्षका सोही विद्यालयमा शिक्षण पेसाबाट निवृत्त भई साहित्य क्षेत्र समातेको पाइन्छ। सोही विद्यालयलाई २०४५ सालमा मा.वि. स्तर बनाई २०६६ देखि उच्च मा.वि. सञ्चालनमा ल्याएको बुझिन्छ। सोही विद्यालयमा २०५८।११।२१ गते प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी सहालदै आई २०७३।१०।१५ बाट सेवा निवृत्त भएको पाइन्छ। कटुवाल एसएलसीको केन्द्राध्यक्ष भएर लगातार २०६८ सालदेखि २०७१ सालसम्म विभिन्न परीक्षा केन्द्रहरूमा परीक्षा सञ्चालन गरेको बुझिन्छ (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी)।

२.१० मानसिक आघातका क्षणहरू

इन्द्रप्रसाद कटुवालको मानसिक आघातको क्षण २०६९ मंसिर २२ गते कान्छी छोरी सिर्जना निधनले आफूलाई ठूलो चोट पुगेको कुरा अध्ययनका क्रममा बुझिएको छ (शोधनायकसँगका अन्तर्वार्ताका आधारमा)।

२.१२ जीवनका प्रमुख मोडहरू

मान्छेले आफ्नो सिङ्गो जीवन निर्वाह गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न किसिमका मोडहरू पार गर्नुपर्ने हुन्छ। ती मोडहरू उमेर, पेसा, शिक्षा, दीक्षा, पारिवारिक स्थिति बसोबास आदि पार गर्ने क्रममा १०।१० वर्षको अन्तरालमा उल्लेख्य परिवर्तनहरू भएको देखिन्छ। जस्तै २०३१ सालमा जागिरको सुरुवात भएको र २०४१ सालमा नि.मा.वि. तहमा बढुवा भएको

र २०५१ माध्यमिक शिक्षा सेवा लिखित उत्तीर्ण गरेको पाइन्छ भने २०६१ सालमा माध्यमिक तहमा स्थायी भएको र २०७३ सालमा सेवानिवृत्त भएको देखिन्छ ।

अध्याय : तीन

निबन्धको सङ्क्षिप्त परिचय र नेपाली निबन्ध

३.१ निबन्ध शब्दको परिचय

साहित्यले विधागत स्वरूप प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि यसलाई श्रव्य र दृश्य गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। दृश्य अन्तर्गत नाटक र नासङ्घ पर्दछन् भने श्रव्य अन्तर्गत चाहिँ कथा, कविता र काव्यहरू पर्दछन्। प्रारम्भमा साहित्यका यी दुई भेद मात्र थिए। निबन्ध साहित्यको श्रव्य भेद अन्तर्गत पर्ने गद्य भाषामा रचना गरिने छोटो छरितो साहित्यिक विधा हो। साहित्यका अन्य विधाहरूभन्दा पछि मात्र निबन्ध लेख्ने कार्यको थालनी भएको हुनाले यसलाई साहित्यको कान्छो विधाका रूपमा लिने गरिन्छ। पूर्वीय साहित्यमा प्रारम्भमा गद्य र पद्य दुबैलाई काव्य भन्ने प्रचलन थियो। पाश्चात्य साहित्यमा पनि गद्य र पद्यमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्ने परम्परा थिएन। गद्य र पद्यका बारेमा फिलिप सिङ्ग्लेले सन् १५८० तिर पद्य हुँदा रचना काव्य हुन सक्दैन भन्ने तर्क पेस गरे। यसबाट के परिणाम आइदियो भने पद्य लेखकहरूले कवितात्मक गुणका अभावमा पनि नाक फुलाउने जुन परम्परा थियो त्यो पनि समाप्त भयो (सुवेदी, २०६३ : ३)।

मानव मनमा भएका कुराहरूको लिखित रूप नै निबन्ध हो। निबन्ध विधाको विकास पाश्चात्य साहित्यबाट प्रारम्भ भएको हो। फ्रान्स, अमेरिका बेलायत हुँदै क्रमशः निबन्ध विधाको विकास विश्वव्यापी रूपमा हुँदै गएको पाइन्छ। नेपाली साहित्यमा पनि निबन्ध साहित्यको विकास अन्य विधाको भन्दा पछि मात्र भएको देखिन्छ।

पाश्चात्य साहित्यमा फ्रान्सेली श्रष्टा तथा निबन्धकार मिचेल डि मोन्तेन १६औँ शताब्दीमा पहिलो पटक निबन्ध सृजना गर्ने कार्य गरे। यस सृजनालाई ग्रीसेली शब्दभण्डारको एसाइज १६औँ शब्दले सम्बोधन गरियो। यस शब्दको अर्थ अङ्ग्रेजीमा 'एस्से' र नेपालीमा 'निबन्ध' हुन्छ (सुवेदी, २०६३ : १)। निबन्ध शब्दको अर्थ अङ्ग्रेजीमा 'प्रयत्न गर्नु' भन्ने हुन्छ भने नेपालीमा यसको अर्थ 'कोशिस गर्नु' वा 'जमर्को गर्नु' भन्ने हुन्छ।

निबन्ध पाश्चात्य साहित्यको देन हो। पश्चिममा प्रारम्भ भएर क्रमशः पूर्वतर्फ सँदै आएको निबन्ध नेपाली साहित्यमा पनि आफ्नो छुट्टै अस्तित्व प्राप्त गर्न सफल भएको छ।

मानव मनका भाव वा विचारहरूलाई गद्य भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दा निबन्धको रचना हुन्छ ।

३.२ निबन्ध शब्दको व्युत्पत्ति

संस्कृत व्युत्पत्तिका अनुसार निबन्ध भन्ने वस्तु विचारमा बाँधिएको अर्थात् सुगठित रचना हो । निबन्ध : पुनः निबन्धातीति (नि+बन्ध-घञ्) जसले जसमा बाँधिन्छ सो पनि निबन्ध हो भन्ने अर्को अर्थ पनि व्युत्पत्तिकै आधारमा बताइएको छ । आप्टेले निबन्धका संसक्ति अविरलता, लेखन, साहित्यिक रचना, नियमन, बन्धन आदि गरी तेह्र ओटा अर्थको उल्लेख गरेका छन् (बराल, २०४६ : २२) ।

निबन्ध भनेको मानव मनका भावनाको कसिलो बन्धन हो । यो भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत भएपछि निबन्धको स्वरूप निर्माण हुन्छ । निबन्धमा मानव मनका कुराहरू व्यक्त हुने हुनाले हर्ष, पीडा, शोक, आश्चर्य, पश्चाताप आदि विविध मनोभावहरू आएका हुन्छन् । आफ्नो मनका कुरालाई निबन्धमा प्रस्तुत गरेर निबन्धकारले आफ्नो मन वा हृदयलाई स्वच्छ र सफा बनाउने गर्दछ । निबन्ध लेख्दा निबन्धकारलाई आत्मसन्तुष्टि प्राप्त हुने गर्दछ । निबन्ध शब्द संस्कृत व्याकरणमा तयार भएको भए तापनि संस्कृत साहित्यको इतिहासमा निबन्ध लेख्ने कार्य भएको पाइँदैन ।

३.२.१ निबन्धको परिभाषा

विश्वसाहित्यमा निबन्ध विधाको जन्म फ्रान्सबाट भएको हो । बिस्तारै अमेरिका र बेलायतबाट विकसित हुँदै विश्वभरि नै फैलिएको हो । निबन्धका जन्मदाता फ्रान्सेली साहित्यकार मोन्तेन हुन् । निबन्धलाई चिनाउने अथवा परिभाषित गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आनै प्रकारले परिभाषा दिएका छन् । निबन्धको परिभाषा गर्ने विद्वान्हरूमध्ये केहीका परिभाषा यसप्रकार छन् :

१. मोन्तेन : विश्वसाहित्यमा निबन्धका जन्मदाता मोन्तेनले निबन्धको छुट्टै परिभाषा नगरेका भए पनि उनका निबन्धको अध्ययनबाट यस्तो परिभाषा निकाल्न सकिन्छ - “म नै मेरा निबन्धको विषयवस्तु हु” किनभने मलाई सबभन्दा बढ्ता चिन्ने व्यक्ति म

- स्वयम् मात्र हु“ (सुवेदी, २०६३: १८) ।” मोन्तेन आत्मपरक निबन्धकार हुन् । निबन्धको विषय निबन्धकार नै हो भन्ने उनको भनाइ रहेको छ ।
२. फ्रान्सिस बेकन : वस्तुपरक निबन्ध लेख्ने पहिलो निबन्धकार अमेरिकाका फ्रान्सिस बेकन हुन् । बेकनले निबन्धलाई चिनाउने क्रममा यस्तो परिभाषा दिएका छन्- “निबन्ध भनेको छरिएको चिन्तन हो (सुवेदी, २०६३: ५) ।”
३. गुलाब राय : हिन्दी साहित्यकार गुलाब रायले निबन्धलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्- “निबन्ध त्यस प्रकारको रचना विशेष हो जसमा सीमित आयतनभित्र कुनै विषय वर्णन वा प्रतिपादन, एउटा विशिष्ट प्रकारको वैयक्तिक प्रतिपादन, स्वच्छन्दता सुष्ठु र सजीवता सङ्गति र सम्बद्धतापूर्वक भएको हुन्छ (सुवेदी, २०४९: २२) ।”
४. लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा : नेपाली साहित्यका विद्वान्हरूले पनि निबन्धलाई आ-आफ्नै प्रकारले चिनाउने प्रयास गरेका छन् । निबन्धकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले निबन्धलाई यसरी परिभाषित गरेका छन् - “यो रौचिरा दर्शन होइन न हो पाण्डित्य दर्शनको ठ्यास्फू । यसमा गृहित विषयलाई सबै दृष्टिकोण र समीक्षणको जरुरत छैन । यो एक किसिमको धूर्त बदमास ठिटो हो जो सडकमा हिँड्दा कहिले ढुङ्गा हान्छ, कतै-कतै आनन्दले फुलेर हेर्छ : तर घोरिँदैन । ... त्यो (निबन्ध) टेविल गफ मात्र हो शास्त्र होइन । यो एउटा फुर्सदको मनोरञ्जन हो ... यहा“ एउटा रसिलो, हँसिलो गफाडी चुङ्किलो कुराकानी छ । जसको नाम प्रबन्ध (निबन्ध) हो (सुवेदी, २०६३ : २३) ।” देवकोटा आत्मपरक निबन्धकार हुन् ।
५. ईश्वर बराल : ईश्वर बरालले निबन्धको परिभाषा यसरी गरेका छन्- “निबन्ध एक किसिमको कुरा गराइ हो । यो हो लेखकका मनमा उठेका भावनाहरूलाई स्वगत कथनका रूपमा उद्गारित गराउने विधा विशेष आफ्नो गुनासो अरूलाई सुनाउनु, मनको बह पोख्ने काम गर्नु हृदयलाई सकेसम्म छर्लङ्ग्याइ दिनु । त्यसो हुनाले निबन्धकार जहिले पनि पाठकसित गफ गर्न चाहन्छ । साउती गरेर तिनलाई आफूप्रति सहानुभूतिशील बनाउन खोज्छ (सुवेदी, २०६३ : ९) ।” निबन्धलाई यसरी परिभाषित गर्ने बराल नेपाली निबन्धका सशक्त समीक्षक हुन् ।
६. नेपाली बृहत् शब्दकोशले निबन्धलाई यसरी परिभाषित गरेको छ- “कुनै विषयलाई लिएर कल्पनात्मक वा वस्तुगत पाराले गद्यमा लेखिएको छोटो साहित्यिक रचना, साहित्यको एक गद्य विधा निबन्ध हो ।” यसरी हेर्दा के प्रस्ट हुन्छ भने निबन्ध

आत्मपरक र वस्तुपरक दुई प्रकारका हुन्छन् । आत्मपरक निबन्धमा निबन्धकारले आफ्ना मनका कुरा प्रस्तुत गरेको हुन्छ । वस्तुपरक निबन्धमा चाहिँ वस्तुको वर्णन र विवरण प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यो गद्यमा लेखिने छोटोछरितो साहित्य रचना हो ।

३.२.२ नेपाली निबन्धको सङ्क्षिप्त इतिहास

नेपाली निबन्धको विकास वि.सं. १८३१ को पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशबाट प्रारम्भ भएको हो । यसरी वि.सं. १८३१ देखि वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा नेपाली निबन्धले करिब २४० वर्ष जतिको इतिहास निर्माण गरिसकेको छ । निबन्ध लेखनका क्षेत्रमा देखा परेका नवीन प्रवृत्ति र विशेषताका आधारमा नेपाली निबन्धलाई निम्नअनुसार तीन चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ :

(क) प्राथमिक काल (वि.सं. १८३१-१९५७ सम्म)

(ख) माध्यमिक काल (वि.सं. १९५८-१९९० सम्म)

(ग) आधुनिक काल (१९९१देखि हालसम्म)

क. प्राथमिक काल (वि.सं.१८३१-१९५७ सम्म)

पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश (१८३१) भन्दा अगाडिका शिलालेख, ताम्रपत्र आदि नेपाली निबन्ध लेखनको पृष्ठभूमिकाल हो । पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश विचारप्रधान निबन्ध हो । दिव्योपदेशमा राज्य सञ्चालन, राजा र प्रजाको सम्बन्ध, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध प्राकृतिक सम्पदाहरूको सदुपयोग, प्रशासनसम्बन्धी पृथ्वीनारायण शाहका विचारहरू प्रस्तुत भएका छन् । दिव्योपदेशबाट एउटा उदाहरण : “निजानिसाफ विगान्या भन्याको घुस दिन्या र घुस खान्या हुन् । ईन दुईको धनजीव गरी लियाको पनि पाप छैन ।” यस पंक्तिमा घुस दिने र लिने दुवै राष्ट्रघाती तथा अपराधी भएका हुनाले त्यस्ता दुवैलाई सर्वस्वहरणसहित मृत्युदण्ड दिनुपर्ने विचार पृथ्वीनारायण शाहको रहेको देखिन्छ । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने प्रशासनिक व्यवस्थामा पृथ्वीनारायण शाह सचेत थिए । यस्तै अर्को एउटा उदाहरण : “प्रजा मोटा भया दर्वार बलियो रहन्छ । राजाका भण्डार भन्याका रैतानहरू हुन् (बराल, २०४६:७४) ।” जनताहरू सुखी र सम्पन्न भए मात्र राज्य र राजा शक्तिशाली हुने कुरा माथिको वाक्यबाट प्रस्ट हुन्छ । प्राथमिक कालका अन्य प्रतिनिधि साहित्यकारहरू र तिनका निबन्धहरूमा जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा शक्तिबल्लभ अर्यालको गुरुको आशीर्वाद, वीरेन्द्र केशरी अर्यालको शब्दानुशासन, सदाशीव शर्माको सुन्दरी भूषण, चिरञ्जीवी पौड्यालको

सिंहहरूको लडन्तमजस्ता रचनाहरू मुख्य रहेका छन् । मौलिकताको अभाव रहनु, अनुवाद र रूपान्तरणमा आधारित रहनु, आधारभूत स्वरूपको पूर्णरूपमा विकास भइसकेको अवस्था नरहनु, नैतिक सन्देश र मनेरञ्जन प्रदान गर्ने उद्देश्य रहनु तथा भाषिक शिथिलता पाइनु जस्ता विशेषताहरू प्राथमिककालीन निबन्धका विशेषताहरू हुन् ।

ख. माध्यमिक काल (वि.सं. १९५८-१९९० सम्म)

नेपाली निबन्धको माध्यमिक काल गोरखापत्र (१९५८) को प्रकाशनसँगै आरम्भ भएको हो । यस समयका निबन्धकारहरूले पाश्चात्य साहित्यको अध्ययन, त्यसको प्रभाव तथा प्रेरणा प्राप्त गरी निबन्ध लेखका छन् । नेपालमा साहित्य लेख्ने र प्रकाशन गर्ने सहज वातावरण नभएकाले त्यस समयमा नेपाल बाहिर बस्ने प्रवासी नेपालीहरू विशेष गरी भारतमा बस्ने नेपालीहरूबाट निबन्ध लेख्ने तथा भारतबाटै प्रकाशित नेपाली पत्रिकाहरूमा छपाउने कार्य भएको छ । जातीय जागरणको स्वर बुलन्द गर्नु यस समयका निबन्धको मूल उद्देश्य रहेको देखिन्छ । गोर्खे खबर कागज, चन्द्रिका, जन्मभूमि, नेपाली साहित्य सम्मेलन आदि पत्रपत्रिकाहरूले माध्यमिककालीन निबन्धकारहरूका निबन्धलाई छापेर अविस्मरणीय गुण लगाएका छन् । यसै क्रममा शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलले महेन्द्रभल्लको आत्मकथालाई प्रस्तुत गरी महेन्द्रमल्ली नामको आत्मपरक निबन्ध चन्द्रिका पत्रिकामा प्रकाशित गरेका थिए । वेदनिधि शर्माको जातीय रोगको अचुक औषधि नामको निबन्धमा रोगाएका नेपालीलाई गोर्खाली पत्रिका पढेर रोग निको पार्ने सल्लाह प्रदान गरिएको छ । त्यसैगरी सूर्यबिक्रम ज्ञवालीले रसमय नेपाली जीवन शीर्षकको निबन्ध प्रकाशित गरेका छन् । नेपाल बाहिर बसेर नेपाली निबन्ध लेख्ने अन्य निबन्धकारहरूमा हर्कबहादुर राई, विद्यावती, ठाकुरचन्दन सिंह, मित्रसेन थापा आदि स्रष्टा रहेका छन् । वेदनिधि शर्माको जातीय रोगको अचुक औषधि निबन्धबाट एउटा उदाहरण- “यदि कहीं औषधि बनाएर राखी छुँ, चाँडो बिक्री भयेन र पुरानो भयो भने ता उसको असर जाने छ । अर्थात् सङ्गेछ र पछ्याडी कसैलाई दिये पनि फायदा हुनाको बदला बद्नाम हुनेछ (शर्मा, २०४६ : १५८) ।”

यसमा शर्माले साहित्यकारहरूद्वारा लिखित र प्रकाशित कृतिहरू समयमा नै अध्ययन गरी शिक्षित र जागरुक हुनुपर्ने सन्देश दिएका छन् । माध्यमिककालीन निबन्धमा वर्णनात्मकता तथा विवरणात्मकता, विषयगत विविधता नैतिक सन्देश र सुधारवादी

दृष्टिकोण, आदर्शवादी विचार तथा सरल भाषाशैलीको प्रयोग मौलिकताको अवलम्बन, प्रकाशनको थालनी हुनुजस्ता मुख्यमुख्य विशेषताहरू रहेका छन् ।

ग. आधुनिक काल (वि.सं. १९९१ देखि हालसम्म)

शारदा (१९९०) पत्रिकाको प्रकाशनसँगै नेपाली निबन्धको आधुनिक कालको प्रारम्भ भएको हो । शारदा पत्रिकाको माध्यमबाट थुप्रै निबन्धकारहरूले माध्यमिककालीन निबन्धात्मक प्रवृत्तिलाई त्यागी आधुनिक निबन्धको प्रकाशन गर्न थाले । शारदा पत्रिकाको प्रकाशनसँगै प्रारम्भ भएर आजसम्म आइपुग्दा आधुनिक नेपाली निबन्धले लगभग ८० वर्षको समयावधि पूरा गरिसकेको छ । यस लामो समयमा देखापरेका निबन्धकारहरू तिनका निबन्धात्मक शैली तथा अन्य प्रवृत्तिहरूलाई हेर्दा नेपाली निबन्धको आधुनिककाल गतिशील देखिन्छ । यिनै विविध प्रवृत्तिहरूलाई आधार मानी नेपाली निबन्धको आधुनिक काललाई निम्नलिखित चार चरणमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ :

१. प्रथमचरण (वि.सं. १९९१ देखि २००२ सम्म)
२. द्वितीयचरण (वि.सं. २००३ देखि २०१६ सम्म)
३. तृतीयचरण (वि.सं. २०१७ देखि २०२९ सम्म)
४. चतुर्थचरण (वि. सं. २०३० देखि हालसम्म)

१. प्रथमचरण वि. सं. १९९१ देखि २००२ सम्म

शारदा (१९९०) पत्रिकाको प्रकाशनसँगै बालकृष्ण समको बर्दाहामा शिकार नामको घटनाप्रधान रचना प्रकाशित भयो । यसबाट आधुनिक नेपाली निबन्धको प्रारम्भ भयो तथापि कतिपय विद्वान् समालोचकहरूले आख्यानप्रधान भएकाले यसलाई निबन्ध मानेका छैनन् । त्यसपछि आधुनिक निबन्धका क्षेत्रमा आषाढको पन्ध्र शारदा (१९९३) लिएर लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नेपाली निबन्ध जगत्मा उदाएका हुन् । यस चरणको नेतृत्वकर्ता देवकोटा नै हुन् भने प्रतिनिधि निबन्ध सङ्ग्रहका रूपमा लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह (२००२) लाई लिनुपर्दछ । आषाढको पन्ध्र निबन्धले माध्यमिककालीन निबन्धात्मक प्रवृत्तिलाई विदाइ गर्दै आधुनिकताको वरण गरेको छ । आधुनिक नेपाली निबन्धको विकासमा नेपालभित्र र बाहिर रहेका साहित्यकारहरूको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । यस्ता केही निबन्धकारहरू र तिनका उल्लेखनीय निबन्धमा भवानी भिक्षुको सिमलासम्म, सूर्यबिक्रम ज्ञवालीको रसमय

नेपाली जीवन आदि रहेका छन् भने अन्य निबन्धकारहरूमा नरेन्द्रमणि आदी, बाबुराम आचार्य, बदरीनाथ भट्टराई, यदुनाथ खनाल, बालचन्द्र शर्मा, अच्छा राई रसिक आदि मुख्य रहेका छन् ।

आधुनिक नेपाली निबन्धको प्रथम चरणका मुख्यमुख्य विशेषता तथा प्रवृत्तिहरूमा आत्मापरक र वस्तुपरक दुवै प्रवृत्तिका निबन्धहरू लेखिनु, विषयवस्तु स्वरूप र शैलीमा विविधता पाइनु मुख्य हुन् । हास्यव्यङ्ग्यात्मक तथा यात्रासंस्मरणात्मक निबन्ध लेखनको थालनी पनि यसै चरणबाट प्रारम्भ भएको हो । यस चरणमा अनूदित र मौलिक दुवै प्रकारका निबन्धहरू लेखिएका छन् ।

२. द्वितीय चरण (वि. सं. २००३/४ देखि २०१६ सम्म)

यस चरणका केन्द्रीय निबन्धकार पनि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नै हुन् । सामाजशास्त्र, ईश्वरवाद र अनिश्वरवाद साहित्यमा शिवव आदि यस चरणमा लेखेका देवकोटाका उल्लेख्य निबन्धहरू हुन् । यसैगरी हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको सिरक, रामकृष्ण शर्माको आफ्नै लेखनीको परामर्श, नारायणप्रसाद भट्टराईको हाववाजी, अच्छा राई रसिकको नारी समस्याको हल आदि रहेका छन् । यस चरणका निबन्धहरू प्रकाशित गर्ने पत्रपत्रिकाहरूमा युगवाणी, इन्द्रेणी, भारती, साहित्यस्रोतको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका तीस रुपियाँको नोट, जुँगा, कुरा साँचो हो, बदरीनाथ भट्टराईको पच्चीस प्रबन्ध, श्यामप्रसाद शर्माको तँ, तिमी, तपाईं, हजुर, कमल दीक्षितको यस्तो पनि, केशवराज पिंडालीको खै खै हुँदै आधुनिक नेपाली निबन्धको दोस्रो चरण विकसित भएको छ । यस चरणका मुख्य मुख्य विशेषताहरू बौद्धिकता, हार्दिकता, वैचारिकता, प्रगतिशीलता तथा खोजमूलक निबन्ध लेखनको थालनी, हाँस्यव्यङ्ग्यात्मक निबन्ध लेख्ने प्रवृत्तिको विकास र विस्तार हुनु, निजात्मक र परात्मक निबन्ध लेख्ने कार्यमा विस्तार हुनु आदि रहेका पाइन्छन् ।

३. तृतीय चरण (वि.सं. २०१७-२०२९ सम्म)

नेपाली निबन्धको आधुनिककालको तृतीय चरण शङ्कर लामिछानेका निबन्धबाट प्रारम्भ भएको पाइन्छ । रूपरेखा (२०१७)को प्रकाशनसँगै प्रारम्भ भएको नेपाली निबन्धको यस तेस्रो चरणमा मधुपर्क, रचना, नेपाली, भानु आदि पत्रिका तथा भारतबाट प्रकाशित हुने हिमलोक, नेबुला, मालिङ्गो, तेस्रो आयामजस्ता पत्रिकाले महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् ।

शङ्कर लामिछाने लक्ष्मीप्रसाद देकोटाले प्रारम्भ गरेको आत्मपरक निबन्ध लेखनकै अनुयायी निबन्धकार मानिन्छन् । आत्मपरकताका साथै बौद्धिकता चिन्तनशीलता, चेतनप्रवाह शैलीको प्रस्तुतिजस्ता नवीन प्रवृत्ति पनि लामिछानेको निबन्ध लेखनका प्रयोगशील पक्षहरू हुन् । उनका एब्सट्राक्ट चिन्तन प्याज, गोधुली संसार, बिम्ब प्रतिबिम्बजस्ता निबन्ध सङ्ग्रहहरू छन् । यस चरणका सशक्त हाँस्यव्यङ्ग्य निबन्धकार भैरव अर्यालका काउकुती, गलबन्दी, जयभुँडी, इतिश्री, दश औतार आदि निबन्ध सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् । अन्य उल्लेखनीय निबन्धकारहरूमा रामकुमार पाण्डे, श्याम गोतामे, यादव खरेल, वानिरा गिरी, पूर्णप्रकाश नेपाल आदि रहेका छन् । राजनीति, धर्म, संस्कृति आदि विषयलाई केन्द्र बनाएर निबन्ध रचना गर्ने प्रचलन यस समयमा रहेको पाइन्छ । विषयगत विविधता पाइनु, हाँस्यव्यङ्ग्यात्मकताको उत्कर्षता रहनु, यात्रा संस्मरणात्मक निबन्ध लेख्ने कार्यको थालनी हुनु, वस्तुवादी दृष्टिकोण, तार्किक, बौद्धिक, चिन्तनशील प्रवृत्ति तथा निबन्धमा प्रयोगधार्मिता जस्ता कुराहरू यस चरणका उल्लेखनीय प्रवृत्तिहरू हुन् ।

४. चौथो चरण (वि.स. २०३० देखि हालसम्म)

नेपाली निबन्धको विकास क्रममा वि.सं. २०३० पछिको समयलाई आधुनिक नेपाली निबन्धको चौथो चरण मानिन्छ । समाजमा देखिएका विकृति, विसङ्गति, सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक समस्याजस्ता कुराहरूलाई यस चरणका निबन्धकारहरूले आफ्ना निबन्धका विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । यथार्थवादी र प्रगतिवादी चेतनाको अभिव्यक्ति यस समयका निबन्धहरूमा मुख्य रूपले उठाइएको पाइन्छ । यस चरणका उल्लेख्य निबन्धकारहरूमा कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, बासुदेव त्रिपाठी, कृष्णप्रसाद पराजुली, मोहनराज शर्मा, रमेश विकल, तारानाथ शर्मा, बालकृष्ण पोखरेल आदि रहेका छन् । यसैगरी २०३६ को राजनीतिक वातावरणले पारेको प्रभावलाई माध्यम बनाएर निबन्ध लेख्ने निबन्धकारहरूमा गंगा उप्रेती, विमलनिभा, खगेन्द्र सङ्गौला, निर्मोही ब्यास, राजेन्द्र सुवेदी, सुधा त्रिपाठी आदि मुख्य रहेका छन् ।

२०४६ को जनआन्दोलन र त्यसपछिको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका कारण लेखन क्षेत्रमा प्राप्त भएको स्वतन्त्रताको सदुपयोग गर्दै यथार्थ घटना र विषयलाई निबन्धमार्फत् व्यक्त गर्ने परिपाटीको विकास भएको पाइन्छ । यस समयका प्रमुख निबन्धकारहरूमा मनुजबाबु मिश्र, मोहन दुलाल, सुनिल पौडेल, चूडामणि रेग्मी, मोहन सिटौला, माधव

पोखेल, मधुसूदन गिरी आदि रहेका छन् । यसै गरी २०६२/६३ को आन्दोलन र त्यसको परिणामस्वरूप प्राप्त लोकतन्त्रलाई विषयवस्तु बनाएर निबन्ध लेख्ने परिपाटीको पनि विकास भएको छ । यस समयका निबन्धकारहरूले सामाजिक राजनीतिक सङ्कटको अवस्था, अस्थिर राजनीतिले जन्माएका समस्याहरूजस्ता विषयलाई निबन्धमार्फत् प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइन्छ ।

मधुपर्क, गरिमा, समकालीन साहित्य आदि साहित्यिक पत्रिकाहरूले पनि नेपाली निबन्धको विकासमा महत्त्वपूर्ण टेवा पुऱ्याएको पाइन्छ । यस चरणका मुख्यमुख्य प्रवृत्तिहरूमा विषय चयनमा विविधता, नवीन प्रयोगको थालनी, स्वैरकल्पनाको प्रयोग देशभक्तिको उत्कृष्ट प्रस्तुति, बौद्धिक चिन्तनले भरिएका निबन्धहरूको बाहुल्य रहनु तथा समसामयिक विषयको प्रस्तुति रहनु आदि पाइन्छन् । यसरी ताम्रपत्र, कनकपत्रजस्ता सामग्रीहरूलाई पृष्ठभूमिका रूपमा लिएर प्रारम्भ भएको नेपाली निबन्धले आजको समयसम्म आइपुग्दा धेरै चरण पार गरिसकेको छ । नेपाली निबन्धले आफ्नो यात्रा अगाडि बढाउने क्रममा नेपालभित्र र बाहिरबाट प्रकाशित हुने साहित्यिक पत्रपत्रिकाको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । हाल आएर नेपाली निबन्धको क्षेत्र ऊर्वर, सक्षम र संवृद्ध बनेको छ । समाजका विकृति, विसङ्गति, धर्म, राजनीति आदिलाई विषय बनाएर अघि बढ्दै गइरहेको नेपाली निबन्ध विश्वसाहित्यमा आफ्नो पहिचान खोज्न सक्षम भएको छ ।

३.२.३ नेपाली निबन्धको वर्तमान स्वरूप

नेपाली निबन्धको वर्तमान स्वरूपका बारेमा धेरै चिन्तक तथा समीक्षकहरूले आ-आफ्ना विचार प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसमध्ये नेपाली निबन्धका पच्चीस वर्ष (२०३९)का सम्पादक डा. तारानाथ शर्माले नेपाली निबन्धको वर्तमान स्वरूपलाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

- कवितात्मक शैली वा फाँट
- हाँस्यव्यङ्ग्यात्मक ढाँचाको फाँट
- यथार्थवादी प्रगतिवादी निबन्धको फाँट
- संस्मरणात्मक निबन्धको फाँट
- नियात्राप्रधान निबन्धको फाँट
- विचारप्रधान निबन्धको फाँट

कवितात्मक शैली वा फाँट भन्नाले निबन्धको बाहिरी रूप कवितामय हुनु हो । यस्ता निबन्धका विषयमा प्रकृति, समाज, देश, दर्शनका कुराहरू आएका हुन्छन् । कवितात्मक शैली वा फाँटअन्तर्गतका निबन्धकारहरूमध्ये लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको स्थान अग्रपङ्क्तिमा पर्दछ । देवकोटाका निबन्धमा नेपाली संस्कृति र रहनसहनका बीचमा घनिष्ट सम्बन्ध रहेको देखाइएको छ । कवितात्मक शैलीका निबन्ध लेख्ने अन्य निबन्धकारहरूमा माधवप्रसाद घिमिरे, कृष्णप्रसाद पराजुली, रामलाल अधिकारी, वानिरा गिरी आदि उल्लेखनीय प्रतिभा हुन् । नेपालको सामाजिक, धार्मिक, साँस्कृतिक तथा राजनीतिक विषयवस्तुलाई समेटेर हाँस्यव्यङ्ग्यपूर्ण प्रस्तुतिका साथ निबन्ध लेख्ने कार्यको प्रारम्भ पनि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले नै गरेका हुन् । यस फाँटलाई अगाडि बढाउने अन्य निबन्धकारहरूमा भैरव अर्याल, केशवराज पिंडाली, मोहनराज शर्मा, चूडामणि रेग्मी, श्रीधर खनाल आदिको उल्लेख्य भूमिका रहेको छ । हाँस्यव्यङ्ग्यात्मक फाँटका निबन्धहरूमा समाजका विकृति र विसङ्गतिप्रति घोचपेच गरिएको हुन्छ । यस्ता निबन्धहरूमार्फत् समाजको उन्नतिका लागि समाजमा रहेका विकृति र विसङ्गतिको अन्त्य गरी समाज सुधारका काममा अग्रसर हुने सल्लाह पनि प्रदान गरिएको हुन्छ । समाजमा जब विसङ्गतिको विकास हुन्छ, त्यो विसङ्गतिलाई बढाई हाँस्यव्यङ्ग्यको बाढी चल्छ ।

हाँस्यव्यङ्ग्यले चिलाएको ठाउँमा ठुङ् मारेजस्तो वा सुकेलुतो कन्याउँदाको आनन्दजस्तै आनन्द र घाउ बनाउने काम गर्छ । आत्मपरक निबन्धभन्दा भिन्न वस्तुपरक र विद्रोहात्मक शैलीलाई अवलम्बन गरेर लेखिएका निबन्ध यथार्थवादी प्रगतिवादी विचारका निबन्धको फाँटमा पर्दछन् । यस फाँटका निबन्धकारहरूमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, श्यामप्रसाद शर्मा, रमेश विकल, राजेन्द्र सुवेदी जस्ता चर्चित स्रष्टाहरू रहेका छन् । यस्ता निबन्धमा श्रमजीवीवर्गको आवश्यकताको सम्बोधन हुनका साथै समाजको परिवर्तनको अपेक्षा पनि राखिएको हुन्छ ।

समाजमा परिवर्तन र विकासका लागि जनचेतना र शिक्षाको महत्त्व दर्शाइएको हुन्छ र यथार्थवादी प्रगतिवादी फाँटका स्थापित निबन्धकारहरूको विचार र शैलीलाई यस शोधका शोधनायक इन्द्रप्रसाद कटुवालको लेखनशैलीले पछ्याएको छ र बौद्धिकतापूर्ण लेखाई तथा अदृश्य संसारमा रहेका संस्कार र संस्कृतिका विषयमा व्याख्या र विश्लेषण गर्ने काम संस्मरणात्मक फाँटका निबन्धमा हुन्छ ।

बालकृष्ण समबाट थालनी भएको यस फाँटका अन्य निबन्धकारहरूमा शङ्कर लामिछाने, कुमारबहादुर जोशी, वासुदेव त्रिपाठी, इन्द्रबहादुर राई आदि उल्लेख्य छन्। बौद्धिकताको प्रयोग भएका कारणले यस्ता निबन्धहरू जटिल हुने गर्दछन्। आफ्ना विगतका घटनालाई सम्झिएर लेखिने निबन्धहरू नियामामूलक निबन्धको फाँटअन्तर्गत पर्दछन्। यस्ता निबन्धमा विगतका स्मरण र त्यसको आनन्दानुभूतिको प्रकाशन गरिएको हुन्छ। यस्ता निबन्धको उदाहरणमा राममणि आ.दी.ले 'पुरानो सम्झना' भनेर लेखेका छन् (दाहाल, २०६६ : १२)। त्यसैगरी लोकराज बराल, बालकृष्ण पोखरेल, कमल दीक्षित, श्यामप्रसाद शर्मा आदि स्रष्टाले नियामामूलक निबन्ध लेखेका छन्।

नेपाली निबन्ध साहित्यमा विचारप्रधान निबन्धको फाँटले पनि आफ्नो छुट्टै अस्तित्व प्राप्त गर्न सफल भएको छ। यस फाँटका निबन्धमा गम्भीर र अमूर्त विषयलाई उठाइएको हुन्छ। यस्ता निबन्धमा निबन्धकारले बौद्धिकता र आफ्नो विचारलाई समिश्रण गर्ने गर्दछन्। धर्म, दर्शन, संस्कृति, साहित्यजस्ता विविध विषयमा विचारप्रधान निबन्ध लेखेर निबन्धकारहरूले आफ्नो विचार प्रदान गरेका छन्। पारसमणि प्रधान, लैनसिंह वाङ्देल, माधव पोखेल, खगेन्द्र सङ्गौला आदि विचारप्रधान निबन्ध लेखे उल्लेख्य प्रतिभा हुन्।

३.२.४ नेपाली निबन्धका प्रतिष्ठित प्रतिभाहरू

नेपाली साहित्यमा अन्य विधाभन्दा पछाडि मात्र प्रारम्भ भए पनि निबन्धले राम्रो प्रगति गर्न सफल भएको छ। निबन्ध विधामा पनि विभिन्न शैली वा ढाँचाको प्रयोग गरेर विभिन्न श्रष्टाहरूले कलम चलाएका छन्। नेपाली निबन्ध साहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने निबन्धकारहरूमध्ये लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, बालकृष्ण सम, शङ्कर लामिछाने, मदनमणि दीक्षित, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, आन्नददेव भट्ट, चूडामणि रेग्मी, तारानाथ शर्मा, धनुषचन्द्र गौतम, राममणि रिसाल, राजेन्द्र सुवेदी, मोदनाथ प्रश्रित, माधव पोखेल, दयाराम श्रेष्ठ, रमेश विकल, मोहनराज शर्मा, वासुदेव त्रिपाठी, मनुजबाबु मिश्र, कृष्ण गौतम, पारसमणि प्रधान, चन्द्रमणि अधिकारी, सरण राई आदि श्रष्टाहरूको नाम अग्रपङ्क्तिमा आउँछ।

३.२.५ नेपाली निबन्धमा प्रगतिवाद

समाजपरक समालोचनाको मार्क्सवादी प्रकार वा रूपलाई प्रगतिवाद भनिन्छ। प्रगतिवादी साहित्यको थालनी कार्लमार्क्सको जन्म हुनुभन्दा पहिलेदेखि नै भएको भए तापनि

औपचारिक रूपमा चाहिँ कार्लमाक्सको समयदेखि मात्र प्रगतिवादी साहित्य लेखन र प्रकाशन हुन थालेको हो । कार्लमाक्सले प्रतिपादन गरेको द्वन्द्वात्मक भैतिकवादको सिद्धान्तमा आधारित भएर लेखिएका साहित्य तथा साहित्यिक कृतिहरू नै प्रगतिवादी साहित्य हुन् । साहित्य र समालोचनाका क्षेत्रमा प्रगतिवादी साहित्य लेखने कार्यको थालनी सन् १९३० तिरबाट भएको हो । प्रगतिवादले मुख्य प्रेरणा चाहिँ मार्क्सवादबाट प्राप्त गरेको हो । प्रगतिवादी साहित्यलाई चेतना अग्रसर गराउने साहित्यिक आन्दोलनका रूपमा लिइन्छ । यस वादको मुख्य लक्ष्य भनेको नव मानवको कल्पना गर्नु हो ।

प्रगतिवादले वर्ग सङ्घर्षमा विश्वास राख्ने गर्दछ । शासक वर्गको विरोध गर्नु र सर्वहारा वर्गलाई माथि उकास्नु प्रगतिवादको उद्देश्य रहेको हुन्छ । प्रगतिशील भएको हुनाले प्रगतिवादलाई प्रगतिशील आन्दोलन पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । कार्लमाक्सको समयदेखि सुरु भएको हुनाले प्रगतिवादी साहित्यलाई मार्क्सवादी साहित्य भनेर सम्बोधन गर्ने गरिएको छ । मार्क्सवादबाट प्रारम्भ भएको प्रगतिवादले समाजपरक समालोचना हुँदै विश्वसाहित्यका सबै विधामा आफ्नो प्रभाव परेको छ । मार्क्सवाद के हो ? भन्ने कुरा प्रस्ट पार्न कृष्ण गौतम लेख्छन्- “मार्क्सवाद भन्नाले त्यो सिद्धान्तको बोध हुन्छ, जसमा कार्लमाक्स र फ्रेडरिक एङ्गल्सका दार्शनिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक विचारहरू आउँछन् (सुवेदी, २०६३ : १७) ।

कार्लमाक्स र एङ्गल्सद्वारा विभिन्न विषयलाई समेटेर तयार गरिएको सिद्धान्त नै मार्क्सवादी सिद्धान्त हो । मार्क्सवादी साहित्य सिद्धान्तमा साहित्य तथा कलालाई पनि राजनीति, धर्म, दर्शन सरह नै लिने गरिन्छ । आर्थिक र भौतिक जीवनबाट कला र साहित्यमा केही न केही प्रभाव परेकै हुन्छ । द्वन्द्वात्मक वर्गसङ्घर्ष अर्थ वा नियामकता जग र प्रसाद चैतन्यको प्राथमिकताको निषेध र इतिहास तथा समाजको भौतिकवादी व्यवस्था, श्रम र सङ्घर्षको समर्थनजस्ता कुराहरू मार्क्सवादी साहित्यमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । प्रगतिवादी साहित्यले आर्थिक, धार्मिक, राजनीतिक सबै कुराहरू उठाएर सबै पक्षमा समानताको अपेक्षा राख्ने गरेको पाइन्छ । मार्क्सवादी साहित्यलाई नै प्रगतिवादी साहित्य भनिन्छ । यस वादले समाजमा शोषक र शोषित गरी दुई वर्ग रहने कुरामा विश्वास राख्दछ । समाजका ती दुईवर्गका बीचमा सङ्घर्ष हुने र त्यसलाई वर्गसङ्घर्ष भनिने कुरा पनि यस वादमा उल्लेख भएको छ । यस्ता साहित्यमा विशेष गरी आर्थिक शोषण र यसका विरुद्धको वर्गीय चेतना, सामन्त तथा जमिनदार वर्गद्वारा निम्नवर्गीय किसानमाथि हुने

शोषण र यस विरुद्ध चेतना जागृत गराउने काम हुन्छ । समाजमा रहेका उच्च वर्गका मानिसहरूले निम्न वर्ग वा किसानहरूमाथि सधैं शोषण गरिरहन्छन् । विस्तारै शोषित वर्ग चेतनशील बन्दछन् र आफूहरूमाथि हुने गरेको शोषणका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्दछन् । यस्तो सङ्घर्षलाई कार्लमाक्सले वर्गसङ्घर्ष भनेका छन् । दुईवर्गका बीचमा हुने सङ्घर्षमा सर्वहारा वर्गको जीत हुने र शोषकवर्ग पराजित हुनेमा मार्क्सको विश्वास रहेको छ । वर्गरहित समाजको स्थापना हुनुपर्दछ भन्ने मार्क्सको मान्यता रहेको छ । समाज विकासको साम्यवादी चरणमा पुगेपछि समाजमा कुनै प्रकारको वर्ग नरहने तथा समाज शोषणरहित हुने विश्वास कार्लमाक्सले प्रकट गरेका छन् ।

यसरी हरेक पक्ष र क्षेत्रबाट शोषणको उन्मूलन हुनुपर्छ भन्ने मान्यता मार्क्सको रहेको छ । आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, साहित्यिक सबै क्षेत्रबाट शोषणको अन्त्य भएर समाजका सबै मानिस समान हुन् भन्ने मान्यता स्थापित हुनु नै आदर्श समाजको निर्माण हुनु हो । यही आदर्श समाज वा वर्गहीन समाजमा मात्रै सबै मानिसको व्यक्तित्व विकास सम्भव हुन्छ भन्ने कुरामा प्रगतिवादले विशेष जोड दिएको छ । प्रगतिवादी लेखकहरू महिलाहरूमाथि हुने गरेका हिंसाप्रति सचेत रहनुका साथै यस्ता कार्यको घोर विरोध गर्ने गर्दछन् । उनीहरू महिला र पुरुषका बीचमा कुनै प्रकारको भेदभाव हुनु हुँदैन भन्ने मान्यता राख्दछन् । परम्परागत रूपमा दिइदै आएको महिलाहरूको स्थानको परिवर्तनको चाहना राख्दै यस्तो परम्परामा आमूल परिवर्तन हुनु जरुरी छ भन्ने ठान्दछन् ।

प्रगतिवादी लेखकहरू परम्परागत रूपमा चलिआएको अन्धविश्वासका विरुद्धमा आफ्ना साहित्यको रचना गर्ने गर्दछन् । समयको विकाससँगै परम्परागत मूल्य र मान्यताहरूमा पनि परिवर्तन हुन आवश्यक रहेको विचार प्रगतिवादी लेखकहरूको रहेको हुन्छ । प्रगतिवादी लेखकहरूले वर्गहीन समाजको स्थापना हुनुपर्ने माग राख्दै समाजमा रहेका कुरीति कुरूपरा, समाजका विकृति, विसङ्गति, अन्याय, अत्याचार, दमन, उत्पीडन, रुढिवाद तथा अन्धविश्वासजस्ता कुराहरूको चित्रण गर्ने गर्दछन् तर ती समस्याहरूको समाधान के हो ? भन्ने कुरा चाहिँ उल्लेख गर्दैनन् । प्रगतिवादी लेखकहरू चाहिँ माथि उल्लेख भएका सबै समस्याहरू देखाउनुका साथसाथै ती समस्याहरूको समाधान गर्न के गर्नुपर्ने हो ? त्यो कुरा पनि आफ्ना साहित्यिक रचनाहरूमा उल्लेख गर्ने गर्दछन् ।

समाजवादी-यथार्थवादी साहित्य भन्नु र प्रगतिवादी साहित्य भन्नु एउटै कुरा हो । प्रगतिवादी साहित्यमा समाजमा भएका यथार्थ घटनाहरूलाई नै साहित्यिक रूप प्रदान

गरिएको हुन्छ। यस्ता साहित्यको विषयवस्तु, घटना र चरित्रहरू पनि हाम्रै समाजबाट लिने गरिन्छ। यस्ता साहित्यमा अभिजात एवम् जमिनदार र मुखिया पद्धतिका बीचमा अलमलिएका यस समाजका धनी र गरिबबीचमा वर्गभेद, साहू र आसामीबीचका वर्गभेद, जग्गाधनी र कृषकबीचका वर्गभेद, मालिक र नोकरका बीचका वर्गभेद, नारी र पुरुषबीचका लिङ्गभेद एवम् उच्च र निम्न जातिका वर्ग भेदजस्ता सामन्त पद्धतिका पृष्ठपोषक दुर्गुणहरू यस समाजमा युगौदेखि जरा गाडेर बसेका छन्।

रुढि र धर्म, परम्परा र अन्धविश्वासका नामबाट जन्मेका वर्गभेद जस्तै: पुरोहित र यजमान, धामी-भाँक्री र यजमान, देउकी र देउकी प्रथा कायम राखेर शोषण गर्न पल्केका मालिकहरू, पुजारी, पण्डा र भक्तजनमा सामन्त पद्धतिको वर्गभेदलाई मानसिक संरचनामा लागेर प्रचुर मात्रामा प्रस्तुत गर्ने परम्परा अभैसम्म कायमै रहेको पाइन्छ। सेवा र व्यवसायका नाममा जन्मेका न्यायधीश र पीडित पक्षहरू प्रशासक र शासितहरू, व्यापारी र ग्राहकहरू, स्वास्थ्यकर्मी र रोगीहरू, उद्योगपति र श्रमिकहरू जस्ता वर्गका बीचमा जन्मेका द्वन्द्वहरू पनि वर्गद्वन्द्वका उदाहरण हुन्।

शोषण र शोषकहरूका विरुद्धमा शोषित-पीडित वर्गसङ्घर्षमा नउत्रिएसम्मको अवस्था चाहिँ सामन्तवादी अवस्था हो। यस्ता दुईवर्गका बीचमा सङ्घर्ष भएर सर्वहारा अथवा शोषित पीडित वर्गले विजय प्राप्त गरेपछि आदर्श र पक्षपातरहित समाजको स्थापना हुने कुरामा मार्क्सको विश्वास रहेको छ (सुवेदी, २०६३ : ४२२)। यही मान्यतालाई आत्मसात गरेर प्रगतिवादी साहित्यकारहरूले आफ्ना साहित्य कृतिहरू रचना गर्ने गरेको पाइन्छ। मार्क्सवादका यिनै मूलभूत अवधारणामा आधारित भई समाजपरक समालोचनाको मार्क्सवादी धाराको विकास भएको पाइन्छ। यही प्रभाव र प्रेरणा ग्रहण गर्दै जर्मनीका नाटककार हफ्टम्यानले सन् १८९२ मा जुलाहा शीर्षकको नाटकबाट मार्क्सवादी लेखनको प्रारम्भ गरेका हुन्। त्यसपछि क्रमशः साहित्यका अन्य विधामा पनि यस वादको प्रभाव परेको देखिन्छ (जोशी, २०४५ : ६०)। यसरी सर्वप्रथम नाटक विधामा मार्क्सवादको प्रभाव परेको भए पनि वर्तमान समयमा विश्वसाहित्यका सबै विधामा प्रगतिवादको तीव्र प्रभाव परेको पाइन्छ। द्वन्द्वात्मक भौतिकवादका अनुसार जुन अवस्था स्थिर छ र यसको अध्ययन हामी गर्दछौं त्यसलाई वाद भनिन्छ। संसारमा केही कुरा पनि स्थायी नहुने मान्यता मार्क्सको रहेको छ। अतः छोटकरीमा भन्ने हो भने यथास्थिति अथवा सामान्य प्रगति वा उन्नतिको तात्पर्यमा आउने प्रगतिशीलता हो भने प्रगतिवादी साहित्य भन्नाले द्वन्द्वात्मक वा

ऐतिहासिक भौतिकवादमा आधारित साहित्य सिद्धान्तलाई बुझाउँछ । यसैले यी दुई साहित्य समान धर्मका हुँदाहुँदै पनि फरक छन् ।

प्रगतिशील साहित्यले समाजमा रहेका शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार, रुढिवादी धारणा, असमानता आदि समाजमा विद्यमान विकृतिहरूको विरोध गरे तापनि दृष्टिकोण ढुलमुलपनबाट मुक्त भएको हुँदैन । समग्र विकासका सन्दर्भमा यो सुधारात्मक, अग्रगमनको पक्षधर हुन्छ । लेखक ईश्वरवादी भए पनि उसले सिर्जना गरेका रचानाहरू सामाजिक रूपमा प्रगतिशील बन्न पुग्छन् । प्रगतिशील साहित्यलाई जनवादी साहित्यिक, लोकतान्त्रिक साहित्य र जनपक्षीय साहित्य पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । प्रगतिवादी साहित्यले भने ईश्वरप्रति विश्वास राख्दैन र सबै खाले धार्मिक सम्प्रदायको विरोध गर्दछ । यस्तो साहित्य वैज्ञानिक समाजवादको पक्षधर हुन्छ र निरन्तर आशामा अघि बढ्छ । यसले साम्यवादी समाजको परिकल्पनालाई साकार पार्न मद्दत पुर्याउँछ । त्यसैले प्रगतिशील गुण र प्रगतिवादी मान्यता बीचको भेदलाई अलग-अलग ढङ्गले हेर्नु आवश्यक छ ।

समाजमा रहेको असमान व्यवहारका विरुद्धमा सशक्त आवाज बुलन्द गरेर लेखिने साहित्य नै प्रगतिवादी साहित्य हो । विश्वसाहित्यमा प्रगतिवादको विस्तार हुने क्रममा हिन्दी साहित्य हुँदै नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । यस कुरालाई प्रस्ट पार्न वासुदेव त्रिपाठी लेख्छन्- “भारत र नेपालको साहित्यिक क्षेत्रमा पनि प्रगतिवादी धारा समय विशेषमा प्रभावकारी रहेका छन्, नेपालमा २००८-१७ साल प्रगतिशील-प्रगतिवादी समलोचना निकै प्रभावकारी देखिएको हो भने विगत दशक (२०३६-४६)का बीच पुनः प्रगतिवादी स्वर नेपाली साहित्यमा विकसित भएको पाइन्छ (त्रिपाठी, २०६० : १५१)।” त्रिपाठीको उपर्युक्त कथनबाट वि.सं. २००७ को आसपासदेखि नै नेपाली साहित्यमा प्रगतिशील र प्रगतिवादी दुवै प्रकारका साहित्य लेख्ने कार्यको थालनी भएको कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

नेपाली निबन्धको क्षेत्रमा पनि प्रगतिशील र प्रगतिवादी दुवै प्रकारका निबन्धहरू रचना भएका छन् । प्रगतिवादी निबन्ध कहिले सशक्त र कहिले शिथिल रूपमा विकसित हुँदै आजको सुदृढ अवस्थासम्म आइपुगेको हो । यस्ता निबन्ध रचना गर्ने धेरै निबन्धकारहरूमध्ये केहीको नाम उल्लेख गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यस्ता प्रगतिवादी धारामा सशक्त रूपले कलम चलाउने निबन्धकारहरूमा कमल दीक्षित, वासुदेव त्रिपाठी, पारिजात, कुन्ता शर्मा, आनन्ददेव भट्ट, श्यामप्रसाद शर्मा, मोदनाथ प्रश्रित, तारानाथ शर्मा, घनश्याम क“डेल, चूडामणि

रेग्मी, रुद्र खरेल, खगेन्द्र सङ्गौला, सरण राई, गिरिराज आचार्य, स्व.बद्री पलिखे आदि उल्लेख्य स्रष्टाहरू हुन्। प्रगतिवादी धाराका स्थापित अन्य निबन्धकारहरू जस्तै आफ्ना निबन्धहरूमा वामपन्थी विचारधाराका मान्यतालाई स्वीकार गर्नुका साथै आफ्ना समकालीन मित्रहरूलाई आफ्ना निबन्धमा टपक्क टिपेर राखेका छन्। उनको निबन्ध यात्रामा विभिन्न पत्रकारहरूबाट प्रेरणा मिलेको पाइन्छ, साथै स्थापित निबन्धकारहरूकै प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गरी प्रगतिवादी निबन्धको रचना गर्ने इन्द्रप्रसाद कटुवाल नवोदित साहित्यकारहरूका लागि प्रेरणाका स्रोत बन्न पनि सफल भएका छन्। यस्तै विविध कारण र प्रमाणहरूका आधारमा इन्द्रप्रसाद कटुवाललाई नेपाली निबन्धको प्रगतिवादी राजनीतिक चिन्तक हुन भन्न सकिन्छ।

यस धाराका प्रवर्तक तथा केन्द्रीय व्यक्तित्वहरूमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, श्यामप्रसाद शर्मा, बालकृष्ण पोखरेल, रमेश विकल, राजेन्द्र सुवेदी, माधव पोखेल, खगेन्द्र सङ्गौला आदि निबन्धकारहरू रहेका छन्। यसै धाराका स्रष्टाहरूको अनुसरण गर्ने र त्यस्तै निबन्धहरू रचना गर्ने प्रवृत्ति इन्द्रप्रसाद कटुवालमा पनि पाइन्छ। उनी यथार्थवादी-प्रगतिवादी धाराका निबन्धकार हुन्। समाजका यथार्थ घटनालाई निबन्धको विषयवस्तु बनाएर समाजमा हुने अन्याय, अत्याचार, शोषण, उत्पीडनको चित्रण गर्नु अनि ती शोषित-पीडित वर्गप्रति विशेष सहानुभूति प्रदान गर्दै वर्ग द्वन्द्वको अपेक्षा राख्नु यस धाराका निबन्धकारहरूको विशेषता हो।

इन्द्रप्रसाद कटुवालका निबन्धमा पनि माथि उल्लेखित धेरैजसो विशेषताहरू पाइन्छन्। समाजमा भएका राम्रा र नराम्रा दुवै कुराहरू प्रस्तुत गर्नु र विकृति, विसङ्गतिको अन्त्य गरी सभ्य र आदर्श समाजको निर्माण गर्ने अपेक्षा कटुवालका निबन्धमा गरिएको छ। समाजमा भएका विकृति, विसङ्गति अन्याय, अत्याचारजस्ता कुरालाई हटाएर आमूल परिवर्तन गर्नुपर्ने सन्देश पनि कटुवालका निबन्धले दिएका छन्। यथार्थवादी प्रगतिवादी धाराका अग्रणी निबन्धकारहरूको प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गरी आफ्नो निबन्धयात्रालाई अधि बढाउने कटुवाल स्थापित निबन्धकार हुन्। कटुवालले निबन्धमा राजनीतिक अस्थिरता, पत्रकार व्यक्तित्व, साहित्यिक चिन्तन भएका व्यक्तित्व, पौराणिक र विज्ञानसँगको तुलना आदि कुराहरूलाई उठाउँदै विकृति, विसङ्गतिको अन्त्य गरी समाजलाई सुधारको बाटोतर्फ प्रेरित गराउने खालका निबन्ध लेखेका छन्। त्यसैले इन्द्रप्रसाद कटुवाल यथार्थवादी-प्रगतिवादी धाराका उत्कृष्ट निबन्धकार हुन्।

३.२.६ नेपाली निबन्धका फाँटमा निबन्धकार इन्द्रप्रसाद कटुवाल

लेखक जुन समय र समाजमा बाँचेको हुन्छ, त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव उसको लेखनमा पनि परेको हुन्छ। साहित्यको सिर्जना पर्यावरणगत तथा साहित्यकारको जीवनका महत्त्वपूर्ण क्षणहरूले प्रभावित बनाएको हुन्छ। लेखक आफू जन्मेको युगबाट प्रभावित भइरहेको हुन्छ। उसले तिनै प्रभावहरूलाई ग्रहण गरी कृति रचना गर्दछ अर्थात् लेखकले तत्कालीन परिवेशको २३७ वर्षसम्म आफ्नो देश र जनताका लागि लडेका शाहवंशहरूको शालिकलाई भत्काएर अबुझहरूले के पाए भन्ने कुरा प्रष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छन्।

३.३ निष्कर्ष

निबन्धकार इन्द्रप्रसाद कटुवाल यथार्थवादी-प्रगतिवादी धाराका निबन्धकार हुन्। उनको साहित्यिक यात्राका क्रममा समाजका यथार्थ घटनाहरूलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन्। उनका निबन्धहरूमा समाजको अन्तर विचार रहेको पाइन्छ। सामाजिक नैतिकता र वैयक्तिक उत्तरदायित्वको एकान्त उपस्थिति उनका निबन्धमा पाइन्छ। सामाजिक समुन्नयनमा समर्पित व्यक्तित्व, सांस्कृतिक धरोहर र सामाजिक सांस्कृतिक सम्पदामाथि उनको अगाध आस्था र माया निबन्धका माध्यमबाट देखाएका छन्। व्यक्तिको सामाजिक योगदान, त्याग, समर्पण र निस्वार्थ सेवाप्रति निबन्धकार नतमस्तक भएको पाइन्छ।

कटुवालका निबन्धमा बौद्धिकताको प्रयोग पनि भएको पाइन्छ। भूगोल र संस्कृतिले पारेको प्रभावको पनि चर्चा परिचर्चा निबन्धका माध्यमबाट गरेका छन्। आफूसँगै पाठकलाई लैजानेभन्दा पनि समग्रतामा पाठकसामु आफ्ना आस्था र मान्यतालाई सहज रूपमा राख्ने निबन्धकार पोखरको निजत्वको चिनारी रहेको पाइन्छ। तीव्र सामाजिक संचेतना, अकाट्य तर्क, आस्था र आत्मविश्वासको उद्बोधन, अनुभूति र विचारको सन्तुलन निबन्धकारका उल्लेख्य प्राप्ति रहेका छन्। उनका निबन्धमा कही अन्तराख्यानका माध्यमबाट वैचारिकताको प्रस्तुति र कहींकहीं गतिशील सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यका संवाहक, कुनै विचारक र चिन्तकभै तार्किक रूपमा सामाजिक संचेतनाको सम्प्रेषण निबन्धकार कटुवालको वैशिष्ट्य हो। समाजका जल्दाबल्दा समस्याहरूलाई आफ्ना निबन्धमा प्रस्तुत गर्दै ती समस्याहरूको निराकरण गर्नु उनको निबन्धगत प्रवृत्ति हो। इन्द्रप्रसाद कटुवालका निबन्धमा समाजलाई सभ्य, समुन्नत बनाउने मार्गमा उपाय देखाएको पाइन्छ। इन्द्रप्रसाद कटुवाल नेपाली साहित्यका बहुमुखी व्यक्तित्व हुन्। उनले निबन्ध बाहेक कविता विधामा पनि कलम चलाएका छन्। उनका गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू

(२०७४), स्मृति र अनुभूति (२०७५) र योगसाधना (२०७७) जस्ता कृतिहरू पनि प्रकाशित भएका छन् । कटुवालको निबन्धकार र कवि व्यक्तित्वका बीच तुलना गर्दा कविताजस्तो गहन विधामा समेत कलम चलाए तापनि मूलतः उनी निबन्धकार नै हुन् ।

अध्याय : चार

गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्कलित निबन्धहरूको

अध्ययन

इन्द्रप्रसाद कटुवालले विद्यालयीय वातावरणदेखि नै साहित्य रचना गर्ने प्रेरणा र ऊर्जा प्राप्त गरेको देखिन्छ। निबन्धकार इन्द्रप्रसाद कटुवालको गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू (२०७४ लक्ष्मीपूजा) निबन्ध सङ्ग्रह बुद्ध अफसेट प्रेस, बिर्तामोडले प्रकाशित गरेको हो। यस निबन्ध सङ्ग्रहमा कटुवालका आत्मपरक निबन्धहरू रहेका छन्।

प्रदेश नं. १ जिल्ला ताप्लेजुङ मेहेले-९, हाल बिर्तामोड न.पा. वडा नं. ४ निवासी निबन्धकार इन्द्रप्रसाद कटुवालद्वारा लिखित प्रस्तुत निबन्ध सङ्ग्रहका सबै निबन्धहरूलाई अध्ययन गर्दा निबन्धहरूले नेपाली निबन्ध विधाका रिक्त स्थानमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ। विद्यालय शिक्षामा जीवनको लामो समय लगानी गरी सेवा निवृत्तपछिका समयलाई सदुपयोग गर्दै निबन्धकार कटुवालले यो निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित गरेको देखिन्छ। आफ्नो खारिएको परिपक्व अनुभवलाई निबन्धको माध्यमबाट समाजलाई उचित शिक्षादीक्षा दिन सफल भएका छन्। उक्त निबन्धमा म को पहिचान, म भित्रै ईश्वरीय व्यापकता, मातृत्व एवं मातृभूमिको महत्त्व नबुझेहरूलाई भापड कसेर गरिएको सुधार ल्याउने प्रयास, नैतिकता गुमाएर राजनीति र अन्य कार्य गर्नेहरूमाथिको तोतो प्रहार, धर्म परिवर्तन गर्न तम्सनेहरूलाई “स्वधर्मो निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह” को बलियो सन्देश, नेपालमा खस्कंदो शिक्षालाई सुधार्न सबैलाई गरिएको आग्रह र विभिन्न संस्कारहरूमध्येका महत्त्वपूर्ण वैवाहिक संस्कारको जीवनोपयोगी एवं व्यावहारिकता जस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षहरू यस निबन्ध सङ्ग्रहभित्र समावेश गरिएको छ।

उक्त निबन्धमा युवा पिढीलाई आफ्ना महत्त्वाकांक्षी संवेगहरू एकछिन रोकेर प्राचीन मान्यताहरूलाई आत्मसात् गर्दै अघि बढ्न प्राचीन विज्ञानको आवरणभित्र आधुनिक विज्ञानका उपकरण र प्रायोगिक पक्ष समेट्न, प्राकृतिक संरक्षणको महत्त्व मनन गर्न अध्यात्म दर्शनप्रति आस्था जगाउन पनि यस निबन्धले सहयोग गरेको छ। इन्द्रप्रसाद कटुवालको गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू निबन्ध सङ्ग्रहमा उनका विभिन्न समयमा लेखिएका तेह्रवटा निबन्धहरू सङ्कलित छन्।

४.१ गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू निबन्ध सङ्ग्रह

यस सङ्ग्रहभित्र सङ्कलित तिनै निबन्धहरूको अध्ययन यस अध्यायमा गरिएको छ । गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रकाशित पहिलो शीर्षक अन्तर्गत म को हुँ चिन्न सकिन्न रहेको छ । यस शीर्षकका माध्यमबाट कटुवालले संसारका मानिसहरू सबै 'म' नै रहेछन् । अरुले तपाईं भनेर सम्बोधन गरेको व्यक्ति म भनेर ठान्दा त्यही स्पष्ट हुन्छ, म, तिमी, तपाईं, त्यो, ऊ सबै म रहेछ, भनी म शब्दको अर्थ प्रष्ट पारिएको छ । दोस्रो शीर्षक "घरको खबर" रहेको छ । यस शीर्षक अन्तर्गत घर शब्द सुन्न, भन्न र देख्नमा आयो यसको सुरुवात कसरी भयो होला भनी यसको शीर्षक घरको खबर बनाएका छन् । त्यस्तै तेस्रो शीर्षक अन्तर्गत मातृ वन्दना रहेको छ । यस शीर्षकमा उनले जुन आमाले जन्माएको सुपुत्रले यस धर्तीमा आएपछि आमालाई सृजनाशक्ति मानी आदर, सम्मान, सेवा सुश्रुषा गर्नुपर्छ भन्ने विषयवस्तु बनाइएको छ । चौथो शीर्षक अन्तर्गत विवाह संस्कार र वैवाहिक स्थिति रहेको छ । यस शीर्षकमा उनले विवाह सृष्टिका हरेक प्राणीमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा हुनुपर्ने प्राकृतिक गुण धर्मको व्यक्त रूप हो भनेका छन् । यस निबन्ध सङ्ग्रहको पाँचौं शीर्षक धर्मको मर्म रहेको छ । यस शीर्षक अन्तर्गत कल्प र सृष्टि आरम्भका कुरा हाम्रा आर्ष ग्रन्थहरू वेद, पुराण र उपनिषदमा छ, भनेका छन् । यस निबन्ध सङ्ग्रहको छैटौं शीर्षक मानवता रहेको छ । यस शीर्षकमा निबन्धकारले मानवता आज व्यक्ति, समुदाय, समाज, राष्ट्रमा अपरिहार्य रहेको छ भनेका छन् । यस कृतिको सातौं शीर्षक प्राकृतिक विधान मानव निर्मित संविधान परस्परमा विकर्षण रहेको छ । यस शीर्षकअन्तर्गत निबन्धकारले सृष्टि कालदेखि पञ्चतत्त्व, पञ्चतन्मात्रा, दश इन्द्रिय समेत प्रकृतिमा जम्मा चौबिस तत्त्व समावेश छन् भनी उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै आठौं शीर्षक नेपालमा शिक्षा र स्वास्थ्यको स्थिति रहेको छ । यस शीर्षकमा नेपालमा शिक्षा र यसको व्यवस्थापन गर्ने राज्यको नीति सम्बन्धमा चर्चा गरेका छन् । नवौं शीर्षक जीवन स्वप्न हो कि जाग्रत ? रहेको छ । यस शीर्षकमा निबन्धकारले बाल्वस्थामा आमा बुबाबाट पाएको प्यार, माया ममताले केही हदसम्म जीवनले आनन्दको अनुभूत गरे पनि माता पिता वा छोराछोरीमध्ये कसैलाई गम्भीर रोग लाग्नु वा मृत्यु हुनु परेमा तत्काल यो आनन्द समाप्त हुन्छ भनी उल्लेख गरेका छन् । यस पुस्तकको दशौं शीर्षक ज्योतिषशास्त्रको महत्त्व र जीवनमा यसको

प्रभाव रहेको छ । यस शीर्षकमा निबन्धले जसरी देह र यसमा प्रकाशित आत्मा रहेको हुन्छ । त्यस्तै गरी आकाशस्थित ग्रह, पिण्ड र यसको प्रसारण क्षेत्र पृथ्वी रहेको छ भनेका छन् । यस निबन्धको सङ्ग्रहको एघारौँ शीर्षक मनमायासँग रहेको छ । यस शीर्षकमा निबन्धकारले जसरी स्नान गर्नाले शरीर शुद्धि हुन्छ, दान गर्नाले धनको शुद्धि हुन्छ र त्यसरी नै ध्यान गर्नाले मनको शुद्धि हुन्छ भनी उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै बाह्रौँ शीर्षकको रूपमा गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू रहेको छ । यही शीर्षकबाट नै निबन्ध सङ्ग्रहको नाम रहन गएको छ । यस शीर्षक अन्तर्गत आयु, शक्ति, विजय, लक्ष्मी वा ऐश्वर्य प्रभावशाली गति मानमर्यादा, दानशीलता, बल पराक्रम, सत्यवादिता ज्ञान विज्ञान वेत्ता तथा कीर्तियुक्त कर्म प्राप्ति सबै गुण र योग्यताहरू ऐश्वर्य हुन् भनेका छन् । त्यस्तै अन्तिम शीर्षक पल्लो छेउ रहेको छ । यस शीर्षकमा मानिसको वर्तमान सुधानु छ भने विगतलाई अक्षुण्ण राख्नुपर्ने हुन्छ । विगतका भुलहरू नदोहोरियून भनेर नै पहिले यसो गर्दा यस्तो भएको थियो फेरि पनि त्यस्तै होला कि भनेर सचेत रहन विगतले मानिसलाई दिशा निर्देश गर्नुका साथै चेतावनी पनि दिइरहेको हुन्छ भनेका छन् ।

४.१. १ म को हुँ चिन्न सकिन्न

संक्षिप्तता, एकता र स्पष्टतालाई निबन्ध कलाको मूलभूत विशेषता मानिएको छ (श्रेष्ठ र शर्मा, २०६४ : ११५) । म को हुँ चिन्न सकिन्न निबन्ध यस सङ्ग्रहभित्र संकलित प्रथम निबन्ध हो । यस निबन्धमा निबन्धकारले म को हुँ चिन्न सकिन्न ष शीर्षकमा कुनै पनि प्राणीलाई प्रकृतिले नै जन्म दिएको हुन्छ । बाबुआमा पनि प्रकृतिका स्रोत नै हुन् । ती बाबुआमा जसले हामीलाई जन्म दिनुभयो भनेर हामी भन्छौँ, तिनले यस प्रकृतिबाट उब्जेको अन्न पानी र अन्य तत्त्व खाएर सन्तानोत्पादन गर्ने रज र बीज प्राप्त गरेका हुन् । स्त्रीको रज तत्त्वमा पुरुषको बीज तत्त्व मिलेर सन्तानोत्पादन हुने प्रक्रिया प्रकृतिको गतिविधि हो । आश्चर्य छ, प्रकृतिको विधान । जब स्त्री र पुरुषमा काम भावना जाग्रत भएर आउँछ र प्रकृतिकै संयोजन भएर दुवैको मिलन हुन्छ । त्यो मिलनको क्षणमा शारीरिक आनन्दको चरमोत्कर्ष अनुभव हुन्छ । त्यो मिलनबाट प्रेमभाव विकसित हुन्छ अनि त्यही प्रेमभाव आकर्षणका रूपमा स्त्री र पुरुषमा उम्रन्छ, बढ्छ, हुर्कन्छ, फुल्छ र फल्छ पनि । संसारलाई बाँध्ने ममताको पासो, स्नेह बन्धन यही स्त्री र पुरुषबीचको आकर्षण नै हो । आश्चर्य छ, स्त्री र पुरुषका बीचमा विकसित हुने आकर्षण र यौनानन्द प्रक्रिया । वास्तवमा हृदय पोखेर

छत्ताछुल्ल पारेर भन्ने हो भने ती कामजित तपस्वीहरू स्त्री सौन्दर्यमा मोहित भएका छन् । ईश्वरको अवतार मानिएको व्यास, पराशर, विश्वामित्र जस्ता महर्षिहरू कामवासनामा सरिक हुन पुगेका थिए । अरूका के कुरा कामदेवलाई भष्म गर्ने महादेव समेत भगवान विष्णुको मोहनी रूपमा लट्ठ परेर वीर्यखलन गर्न पुगेका थिए । सृष्टिको कार्य सञ्चालन गर्न प्रकृति ईश्वरको पराशक्तिले ब्रह्मालाई सावित्री, शिवलाई पार्वती र विष्णुलाई लक्ष्मी र सरस्वीको जोडी मिलाइ दिएको देखिन्छ ।

विषयवस्तु

पार्वती, विष्णुलाई लक्ष्मी खटाई दिएर सृष्टि गर्न लगाएको कुरा देवीभागवत पुराणमा उल्लेख भएको छ । साथै गीतामा भगवान कृष्णले 'मम माया दुरत्यया भन्नुभएको छ अर्थात् मेरी मायालाई जित्न सकिँदैन भनिएको छ । प्रस्तुत निबन्धमा "मानिस जन्मिएर एक दिन अवश्य मर्छ । यो कुरा थाहा पाउँदा पाउँदै पनि उसको लोभ, तृष्णा हेर्दा कहिल्यै पनि नमर्ने जस्तो गर्छ । बाँचुञ्जेल 'म' भनेर 'म' भावले डोहोऱ्याएको, मेरो भन्ने भावले सताएको मान्छे देहावसान हुँदा उसको शरीरलाई यही धर्तीमा फ्याँकेर कहाँ जान्छ त्यो 'म' ? यसरी हिजो बाँच्दा मलाई खान, लाउन चाहिन्छ, मेरो घर, मेरी श्रीमती, मेरा छोराछोरी भनेर हुरुक्क गर्ने त्यो 'म' उसको शरीर छाडेर सुटुक्क भाग्ने त्यो 'म' वास्तवमा के हो ? श्रीमान् मर्न लाग्दा हातखुट्टा च्याप्प समातेर रुँदै मेरा हजुर ✕ मलाई एकलै छोडेर कहाँ जानुहुन्छ ? मलाई पनि साथै लानुहोस्, कि मलाई नछोड्नु होस् न ✕ भनेर श्रीमतीले रुँदा कराउँदा, समाउँदा कसले रोक्न सक्छ र ? वा सकेको छ, त्यस 'म'लाई हिजो जीवित छँदा त्यति ममता राखेको, पोसेको, सेकेको, जतन गरेको आफ्नो शरीर एक्कासी मिल्काएर जाने त्यो 'म' हामी पनि त्यही तिमी पनि त्यही हुने, ऊ पनि त्यही हुने बहुरूपी रहेछ त्यो 'म' पशु पनि त्यही 'म' पंक्षी पनि त्यही 'म' पुरुष र महिला पनि त्यही 'म' यसरी सर्वव्यापी रूपमा फैलिएको 'म' ले मलाई भ्रममा पारेको छ । मेरो शरीरमा मात्र बसेको छ, त्यो 'म' भनेको त सबैका शरीरमा सजाएर बसेको 'म' एउटै रहेछ" (कटुवाल, २०७४ : २) । त्यसैले सन्तानोत्पादनको मूल कारण बाबुआमा मात्र नभएर प्रकृति र पुरुष पनि रहेको छ । बाबुआमा त निमित्त कारण मात्र भनी निबन्धको विश्लेषण गरेका छन् । भन्ने कुरा निबन्धबाट व्यक्त गरेका छन् ।

शैली, प्रवृत्ति र निबन्ध ढाँचा

यो निबन्ध आत्मपरक शैलीमा रचना गरिएको निबन्ध हो । प्रगतिवादी तथा सहजवादी धाराका स्रष्टा इन्द्रप्रसाद कटुवालले यस निबन्धमा समसामयिक युग र परिस्थितिसँग मेल खाने यस निबन्ध विधाको संरचनाका निमित्त सहज र आत्म व्यक्तिगत तरलता दुवैका क्षमता भएका स्रष्टाको खाँचो पर्दछ भन्ने कुरा कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरेको छ । प्रस्तुतीकरणको शैली क्रमशः परिमार्जित बन्दै गएको परिप्रेक्षमा यस निबन्धको शैली हेर्दा निबन्धकार परिस्कृत, परिमार्जित भाषाशैलीको प्रयोग गरेर निबन्ध रचना गर्न सफल देखिन्छन् । यस निबन्धमा जीवनका व्यावहारिक पक्षको चर्चा परिचर्चा र समयको तीतो अनुभूति प्रस्तुत भएको छ । यस निबन्धको अध्ययन गर्ने पाठकले परिस्कृत, परिमार्जित र प्रौढ तथा परिपक्व शैली प्रयोग भएको कुरा थाहा पाउन सक्छन् ।

अनुच्छेद योजना

यस निबन्धको अनुच्छेद योजना विशुद्धखलित छ । निबन्धमा अत्यन्त लामालामा अनुच्छेदको आयोजना गरिएको छ । साढे छ पृष्ठको लम्बाइमा संरचित यस निबन्धमा एघारवटा अनुच्छेदहरू रहेका छन् । त्यसमा कुनै अत्यन्त लामा र कुनै अत्यन्त छोटो अनुच्छेदहरू देखिन्छन् । कटुवालले “बाह्य दृष्टिले चिनिएका प्राणीहरूको वर्गीकरण गर्नु विशेषताको पहिचान गर्नु, शारीरिक बनोट आयु साथै खाद्यपदार्थको व्यवस्था बारेमा प्राणी विज्ञानले र यसको विशेषज्ञ (जुलोजिष्ट) हरूले जे जति अध्ययन अनुसन्धान गरेका छन् त्यो समग्र पक्ष पनि प्राणीको स्थूल शरीरको अध्ययन मात्र हो । मानिसको होस् वा अन्य प्राणीको होस् शरीर चिरफार गरेर हेर्दा मुटु, फोक्सो, कलेजो, मृगौला, आन्द्रा जस्ता देखिने शरीरका भित्री अङ्गहरूको अध्ययन खास-खास अङ्ग विशेषज्ञहरू (डाक्टर र चिकित्सक) बाट गरिन्छ” (कटुवाल, २०७४ : ३) । निबन्धलाई म को हुँ चिन्न सकिन्न भन्ने नाम दिएर विभिन्न प्रसङ्ग र दृष्टान्त प्रस्तुत गर्दै निबन्धको स्वरूप निर्माण गर्न निबन्धकार निपूर्ण देखिन्छन् । निबन्धकार कटुवाल अनुच्छेद योजनामा सफल हुन सकेको पाइँदैन ।

विचारतत्त्व

यो विचारप्रधान निबन्ध हो । यसमा निबन्धकारले आफ्ना निबन्धहरू विभिन्न उदाहरण दिएर पुष्टि गरेका छन् । निबन्धको विषय यथार्थ तथा सामान्य भए पनि गहन चिन्तन र विचारहरू प्रस्तुत भएका हुनाले यो निबन्ध गम्भीर बनेको छ । जसरी शरीरमा कर्मेन्द्रियहरूले काम गर्छन् । ज्ञानेन्द्रियहरूले अनुभव गर्छन् त्यसै गरी इच्छा गर्ने निर्णय गर्ने,

चिन्तन गर्ने अनि समग्र कर्मको परिणामको उपभोग गर्ने क्रमशः मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कार (म तत्त्व) अन्तस्करण (अन्तर्हृदय) रहेका हुन्छन् । यसलाई यसरी बुझौं कि एउटा सरकारी कार्यालयमा पियन (सहयोगी) फाँटवाला दर्ता चलानी गर्ने मुखिया, खरदार, सुब्बा, सहायक अधिकारी र प्रमुख अधिकारी रहेका हुन्छन् । त्यसै गरी शरीररूपी कार्यालयमा शरीर, कार्यालय कर्मेन्द्रियहरू कर्मचारी र ज्ञानेन्द्रियहरू नीति नियम र चेतना 'म' तत्त्व चाहिँ कार्यालय प्रमुखका रूपमा रहेको हुन्छ । स्मरण रहोस् एउटा शरीरमा रहेको 'म' तत्त्व जीवात्मा हो भने सम्पूर्ण प्राणीका हृदयमा व्यापक बनेर रहेको त्यही 'म' तत्त्वको समष्टि रूप चाहिँ परमात्मा हो । त्यसैले जीवात्मा परमात्माको अंश हो र यसलाई परमात्माले प्रत्येक देहधारी प्राणीका हृदयमा बसेर काम गर्न अंश दिई पठाएको हो । उसले परमात्माको (दैवको) नियम मान्नुपर्छ । परमात्माप्रति उत्तरदायी हुनुपर्छ । ॐ स्वेच्छाचारी हुनुहुँदैन । यस प्रकार अनुशासनमा रहेका जीवात्माहरू परमात्माबाट पुरस्कृत हुन्छन् र पुरस्कार स्वरूप मोक्षपद भेटाउँछन् र सदैव परमानन्दमा परमात्माकै धाममा बस्न पाउँछन् भन्ने हाम्रो हिन्दु धर्मको मूल मान्यता रहेको छ । मलाई यस मान्यताप्रति शतप्रतिशत विश्वास लाग्दछ भन्ने विचारतत्त्व प्रकट गरेका छन् ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

प्रस्तुत गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित पहिलो निबन्ध हो । यस निबन्धको रचनामा निबन्धकारले एकरूपतामा जोड दिएका छन् । प्रगतिशील स्रष्टा कटुवालले यस निबन्धमा म को हुँ भन्ने आफूलाई जानकारी हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । निबन्धकार कटुवालले *दुर्ज्ञयाल्पधियां देवी योगगम्या दुराशय इच्छा परात्मन काम नित्यानित्य स्वरूपिणः* जस्ता वैदिक मन्त्रहरू समावेश गर्दै उक्त निबन्धको लेखनलाई अगाडि बढाएका छन् । उनले "अल्पबुद्धिवाला विषयाशक्त व्यक्तिले सही रूपले देवीको (प्रकृतिको) महिमा बुझ्न गाह्रो छ । केवल योगमार्गले मात्र प्रकृतिको रहस्य बुझ्न सकिन्छ । वास्तवमा यिनै मूल प्रकृति देवी परमात्माकी इच्छा स्वरूप र नित्यानित्य स्वरूपिणी हुन् । प्रकृतिको विराट स्वरूपी कला सृजनाशक्ति अनुसार पिता र मातालाई निमित्त कारण बनाएर हुने सन्तानोत्पादन प्रक्रिया देवी प्रेरणाले मात्र सम्भव भएको हुन्छ । नत्र भने बाबु र आमाको चाहनाले मात्र हुने भए कतिपय दम्पतिको सन्तान नभएको पाइएको छ । के तिनले सन्तानोत्पादनका लागि प्रयास गरेनन् होला र ? अवश्य गरे, कति त चिकित्सा पद्धति पनि

अपनाए । यसर्थ हामी अरूलाई परिचय दिंदा मेरो नाउँ, गाउँ, थर, गोत्र, यो हो, भनेर दिइने परिचय केवल आडम्बर मात्र हो । यस्तो परिचयले व्यक्तिको पारमार्थिक परिचय हुन सक्तैन । 'म' फलानाको छोरो फलानो नाम भएको....फलानो पेशा गर्छु भनेर दिइने परिचय केवल लौकिक रवाफ मात्र हो । म पनि यसै रवाफी परिचयकै सेरोफेरोमा हुर्केको, बढेको हुँदा वास्तविक रूपमा म आफूले आफैँलाई अभिसम्म चिनिसकेको छैन" (कटुवाल, २०७४ : ५) । निबन्धको विषय विशृङ्खलित नभई अगाडि बढेकाले निबन्धमा एकरूपतामा जोड दिएको पाइन्छ ।

४.१.२ घरको खबर

घरको खबर शीर्षकमा कटुवालले घर शब्दको परिभाषा गरेका छन् । सामान्य रूपमा हामीले बस्ने घरलाई घर भनिए पनि बृहत् रूपमा हाम्रो घर भनी राष्ट्रलाई भनिएको छ । घरमा अशान्ति फैलिएको छ, गृहमन्त्रीले जनतामा शान्ति सुरक्षा प्रदान गर्न सकेको छैन । राष्ट्रको उन्नति, प्रगति र ख्याति बढाउने गरिमामय पदले विभूषित सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले राष्ट्र सम्हाल्न सकेको छैन तर कसुरी सम्हाल्न मात्र चिन्तित बनेका देखिन्छन्, राजदरबार हत्याकाण्डपछि नेपालमा पनि गृहकलह सुरु भएको छ भनेका छन् ।

विषयवस्तु

यस निबन्धको विषयवस्तु "घरलाई सङ्कुचित अर्थमा बुझ्नुपर्दा नेपालीमा घर अङ्ग्रेजीमा हाउस, होम तथा संस्कृतमा गृह भनिन्छ । एउटा सानो बालक जसको भर्खरै बोली फुट्दै छ उसले पनि बुझेको छ कि यो हाम्रो घर हो । हाम्रो घर जाऊँ न भनेर कतै गएको बेला भन्ने गर्छ । हामी ठूला व्यवहारिक भई सकेका पनि बाहिर घर घर भनेर नहिँडे पनि मनभरि घरको याद हुन्छ । बाबुआमा, श्रीमती, छोराछोरी र अन्य परिवारजनहरू विशेष कामले अन्यत्र नजाँदा घरमै रहेका हुन्छन् । आफूले भेट्नुपर्ने परिवारजनहरू घरमै भेटिन्छन् र भेट्न गइन्छ । घर मानिसको आश्रय स्थल हो जुन ढुङ्गो माटो, काठ, धातु आदिको साधनबाट आफ्नो कानुनी अधिकार प्राप्त भूमिमा निर्माण गरिएको हुन्छ, जसले मानिसलाई प्राकृतिक असरहरूबाट जोगाउन मद्दत गर्छ र गाँस, बास, कपा जस्ता आधारभूत भौतिक आवश्यकता केन्द्रबिन्दुका रूपमा उपयोग गरिएको हुन्छ । तर घर शब्दलाई वास्तविक रूपमा बुझ्न भौतिक दृष्टि र महत्त्वले बुझेर वस्तुगत वर्णन गरेर मात्र बुझाई पुग्दैन । यसलाई भावनाको फराकिलो भावपरक दृष्टिले मात्र बुझ्न सकिन्छ" (कटुवाल, २०७४ :

८) । निबन्धमा कटुवालले घर भग्ना र सामाजिक असुरक्षाले कोलाहल मच्चिरहेको छ । न्यायविभागले उचित नयाँको प्रबन्ध मिलाउन सकेका छैनन् । अनि राष्ट्रको उन्नति प्रगति र ख्याति बढाउने गरिमामय पदले विभूषित सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले राष्ट्र सम्हाल्न नसकिरहेको अवस्था देखिन्छ, भन्ने विषयवस्तुलाई यस निबन्धमा व्यङ्ग्यात्मक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

शैली, प्रवृत्ति र निबन्धढाँचा

घरको खबर निबन्ध व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा लेखिएको निबन्ध हो । यस निबन्धमा घरलाई भौतिक दृष्टि बाट हेर्दा मानिसको जीवन पर्यन्तको आश्रय स्थल मात्र नभई वंश परम्परामै हस्तात्तरित हुँदै जाने पैतृक सम्पत्तिका रूपमा स्व. आर्जित सम्पत्तिका रूपमा, परिवारको साभ्ना सम्पतिलाई मौलिक वस्तु मान्नु पर्ने र त्यसले हामीलाई गाँस, बास र कपासको व्यवस्था गर्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनले यस पाठको अन्त्यमा सम्माननीय पदमा रहेर पनि हरेक समस्या निम्त्याउने नतिजाको वर्णनात्मक ढाँचामा प्रस्तुति पाइन्छ । यी नेपालका नेताले मिलेर देशको विकास र उन्नतिको लागि अगाडि बढ्नुपर्ने कुरालाई यस निबन्धमा कलात्मक शैलीमा उल्लेख गरिएको छ ।

अनुच्छेद योजना

यस निबन्धको अनुच्छेद योजना सिलसिलाबद्ध छ । जम्मा चौधओटा अनुच्छेद रहेको यस निबन्धको आकारलाई मध्यम मान्न सकिन्छ । निबन्ध मध्यम भए तापनि यस निबन्धमा साढे एघार पृष्ठको लम्बाइमा रहेको यो निबन्ध उत्कृष्ट रहेको छ । यसरी हेर्दा निबन्धकार यस निबन्धको अनुच्छेद योजनामा सफल रहेका छन् ।

अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्ति

यस निबन्धमा आलङ्कारिक भाषा तथा व्यङ्ग्यपूर्ण वाक्यहरूको प्रयोग गरिएको छ । निबन्धमा देश विकासका लागि सबै एकजुट हुनुपर्दछ भन्ने कुरा निबन्धकारको व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुतीकरणको कारणले प्रभावकारी बनेको छ । कटुवालले निबन्धको माध्यमबाट भनेका छन् “हे भगवान ~~५~~ हाम्रो कानले परम कल्याणकारी शब्द वा समाचार मात्र सुन्न पाऊन्, अप्रिय घटनाका खबर सुन्नु नपरोस्, आँखाले सदासर्वदा कल्याणकारी दृश्य वस्तु वा सृजनात्मक कुराहरू मात्र देख्नु वा हेर्न पाऊन् । हाम्रो शरीर आरोग्य र हृष्ट पुष्ट रहिरहन पाओस् र यस पुष्ट निरोगी शरीरले देवताको सेवा पूजा र समस्त मानवहितको काम गर्न

पाओस्, कुनै दुषित र खोटी कर्म गर्नमा यो शरीरको खर्च नहोस् (कटुवाल, २०७४ : १६) । यी नेता-नेताबीचको भगडाले ल्याउन सक्ने विकराल रूपप्रति व्यङ्ग्य गर्दै ऐक्यबद्ध भएर देशविकासमा लाग्नुपर्ने प्रसङ्गलाई व्यक्त गरेको छ । त्यसैले यो निबन्ध अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्तिको दृष्टिले सशक्त छ । यहाँ 'घर सुधे राष्ट्र सुधन्छ' भन्ने उखानटुक्काका प्रयोगले पनि निबन्ध अलङ्कारयुक्त देखिन्छ ।

विचारतत्त्व

निबन्धकार कटुवालले आफ्नो धारणामा दृष्य र परिदृष्य एवं सामाजिक उथुलपुथुलका कारण देखिएको वर्तमान संबैधानिक अधिकार प्राप्तिका लागि गृहकलह सृजना भएको भान हुन्छ भने विचारतत्त्व प्रकट गरेका छन् । उनले महाभारतको युद्ध जस्तै नेपालमा पनि श्री ५ वीरेन्द्रको सपरिवार हत्याले नेपाली घरहरूमा गृहकलहको आगो सल्केको छ र अशान्तिको ज्वाला दन्केको छ भन्ने विचारतत्त्व प्रकट गरेका छन् । भित्रिभित्रै भैँभगडा भए पनि देश विकासका लागि आ-आफ्नो ठाउँबाट काम गर्न सक्नुपर्छ भन्ने विचार यस निबन्धमा प्रस्तुत भएको छ ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

यस निबन्धमा कटुवालले एकरूपतालाई विशेष जोड दिएका छन् । निबन्धमा देश चलाउने शासकहरूबीच भगडा छुट हुँदैन भन्ने गहन विचार प्रस्तुत भएको पाइन्छ । देश विकासका लागि ती शासकहरू एकआपसमा समन्वय गरी आ-आफ्ना ठाउँबाट जुट्नुपर्छ भन्ने निबन्धकारको धारणा एकरूप पोखिएको छ । राष्ट्रिय समस्यालाई निबन्धको विषयवस्तु बनाएका निबन्धकारको यस निबन्धमा परिमार्जित भाषा प्रयोग भएको छ । उनको विषयवस्तु चयन, शिल्पशैली अन्य नवोदित प्रतिभाहरूका लागि पनि अनुकरणीय हुन सक्ने देखिन्छ ।

४.१.३ मातृ वन्दना

आमा सृजनाशक्ति हुन् किनभने उनमा सृजनाका प्राकृतिक गुणहरू एक से एक छन् । आमाले गर्भधारण गर्नु अगाडि उनको गर्भाशयमा डिम्बको उत्पत्ति हुनु, त्यसैको निश्चित अवधि हुनु, साथै गर्भधारणपछि गर्भमै बच्चाको शारीरिक विकास हुँदै जानु । आमाले जे जस्तो खान्छन्, तितो, पिरो, टर्रो, अमिलो, गुलियो, चिल्लो, रसिलो सबैखाले खाद्यपदार्थको पौष्टिक तत्त्वले बालकको अङ्ग प्रत्यङ्गको विकास हुँदै जानु, शारीरिक पूर्णता

पछाडि गर्भबाट बाहिर ल्याउनु आमाका सृजनात्मक प्राकृतिक गुणहरू हुन् । गर्भधारणको समयमा हुने शारीरिक बोझ र प्रशवकालीन वेदना आमाको पेटमा बालक तेछ्रो पर्नु र बाहिर आउनु अगावै गर्भमै मृत्यु भएमा उपचार नपुगेमा आमाको नै मृत्यु हुन्छ र भएको पनि छ । गर्भमा नौ महिना धारण गर्नु र जन्मका समयमा हुने पीडा खप्नु, आमाको एउटा कठोर तपस्या हो, सन्तानका लागि । यस अवस्थाको स्मरणीय पक्ष के छ भने शारीरिक रूपमा त्यत्रो मृत्युदायक पीडा सहनका लागि उनी भन्कट मान्दिनन् । उनलाई आमा बन्ने रहर हुन्छ र त्यही रहरले पीडाको वास्ता पनि गरेकी हुन्छन् । गर्भधारणदेखि जन्मसम्मको अवधिका सबै क्रियाकलाप आमाका प्राकृतिक सृजनात्मक शक्तिका गुणहरू नै हुन् भन्ने चर्चापरिचर्चा यस निबन्धमा पाइन्छ ।

विषयवस्तु

सन्तानोत्पादन कार्यमा बाबुको भूमिका बीज प्रदान गर्ने र आमाको सुस्वास्थ्यको प्रबन्ध मिलाउने मात्र हो । गर्भधारणदेखि लिएर त्यसबाट हुने सबै खाले पीडा र अप्ठ्यारोपन आमाको शरीरले नै व्यहोर्नु पर्दछ । जन्मेपछिको बाल स्याहार कार्यमा स्तनपानका लागि आमामै प्राकृतिक व्यवस्था निहित रहेको छ । बच्चा जन्मनासाथ आमाको स्तनमा बच्चालाई आहारको रूपमा दूध तयार हुनु एउटा प्राकृतिक व्यवस्था र दैवी देन नै हो, मान्न सकिन्छ । जब बच्चा अन्नको आहार लिन थाल्दछ तब आमाबाट पाइने स्तनपानको मात्रा घट्दै जान्छ । त्यसैले यस धर्तीमा जन्मने मानिस लगायत अन्य जुनसुकै प्राणीहरूमा सन्तानका लागि आमाको ममता बढी हुन्छ भन्दै निबन्धकारले आफ्नो पुस्तकमा भनेका छन् “आमा सृजनाशक्ति हुन् किनभने उनमा सृजनाका प्राकृतिक गुणहरू एक से एक छन् । आमाले गर्भधारण गर्नु अगाडि उनको गर्भाशयमा डिम्बको उत्पत्ति हुनु, त्यसैको निश्चित अवधि हुनु, साथै गर्भधारणपछि गर्भमै बच्चाको शारीरिक विकास हुँदै जानु । आमाले जे जस्तो खान्छिन्, तितो, पिरो, टरो, अमिलो, गुलियो, चिल्लो, रसिलो सबैखाले खाद्यपदार्थको पौष्टिक तत्वले बालकको अङ्ग प्रत्यङ्गको विकास हुँदै जानु, शारीरिक पूर्णता पछाडि गर्भबाट बाहिर ल्याउनु आमाका सृजनात्मक प्राकृतिक गुणहरू हुन् । गर्भधारणको समयमा हुने शारीरिक बोझ र प्रशवकालीन वेदना आमाको पेटमा बालक तेछ्रो पर्नु र बाहिर आउनु अगावै गर्भमै मृत्यु भएमा उपचार नपुगेमा आमाको नै मृत्यु हुन्छ र भएको पनि छ । गर्भमा नौ महिना धारण गर्नु र जन्मका समयमा हुने पीडा खप्नु, आमाको एउटा कठोर तपस्या हो, सन्तानका लागि । यस अवस्थाको स्मरणीय पक्ष के छ भने शारीरिक रूपमा त्यत्रो मृत्युदायक पीडा

सहनका लागि उनी भन्फट मान्दिनन् । उनलाई आमा बन्ने रहर हुन्छ र त्यही रहरले पीडाको वास्ता पनि गरेकी हुन्नन् । गर्भधारणदेखि जन्मसम्मको अवधिका सबै क्रियाकलाप आमाका प्राकृतिक सृजनात्मक शक्तिका गुणहरू नै हुन्” (कटुवाल, २०७४ : २३) । यस शीर्षकअन्तर्गत निबन्धकारले मृत्यु समान कष्टप्रद अवस्थाबाट पार भएर जब बच्चा जन्मन्छ, अर्थात् हामी जन्म्यौं त्यो भन्दा पछाडि आमाको भूमिकाको दोस्रो अध्याय सुरु हुन्छ । साँच्चै भनी भने उत्तिखेरै बच्चालाई समाउन, बोक्न पितालाई बरु संकोच लाग्छ होला तर आमालाई गहिरो ममता, प्यार एवं वात्सल्य भाव प्रकट हुन्छ । साथै नुहाई धुवाई गरेर सफा लुगामा राखी स्नेहले आर्द्र भएर स्तनपान गराउँछिन् । आमाले हामीलाई पनि गराइन् । बच्चाको जन्मदेखि दुई वर्षसम्मको शैशवावस्था असहाय अवस्था हुन्छ । त्यो बेलाको हेरचाह, स्तनपान, दिशापिसाब, फोहोरमैला सरसफाइ गर्ने, बारम्बार लुगा सफा गर्ने काम आमाकै हुन्छ भनी आमाको स्तुति गान गाएका छन् । स्तुति गानसँगै नेपाल आमाको गुणगान गाउँदै गाई माताको पुकारालाई यस निबन्धको विषयवस्तु बनाएका छन् ।

शैली, प्रवृत्ति र निबन्धढाँचा

यो निबन्ध वस्तुपरक शैलीमा रचना गरिएको निबन्ध हो । आजको सभ्य र शिक्षित भनाउँदो युगको बाबु आमालाई हेर्ने दृष्टिकोणप्रति यस लेखकको दृष्टिकोण चाहिँ के हो भने मर्यादाका धरोहर मानिने बाबु आमालाई तीर्थ स्वरूप, देवस्वरूप र आत्मा स्वरूप मानिसयोस् भन्ने प्रवृत्ति वर्णनात्मक ढाँचामा प्रस्तुति पाइन्छ । नेपाल आमाले (भूमिले) हामीलाई माटो ढुङ्गो, काठ, पात, जल, अन्न, फलफूल र वासस्थान निःशुल्क दिएकी छिन् । उनीबाट निःशुल्क पाएका पानी, घाँस, दाउरा, काठ, जमिनबाट राज्यले पानीको पैसा लिएको छ । बिजुलीको पैसा लिएको छ । माटोको कर लिएको छ तर उसले वा हामीले चाहिँ पृथ्वी मातालाई के दिएका छौं ? उल्टै टेक्ने, थुक्ने, दिशा पिसाब गर्ने, पशु हत्या गर्ने थलो बनाएर रगत झार्ने जस्ता पापमय कर्म गरेका छौं भन्ने भाव यस निबन्धको भाषाशैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । निबन्धमा विश्वकै नजर मोहित पार्ने सगरमाथा, कञ्चनजङ्घा, अन्नपूर्ण, धौलागिरी, माछापुच्छ्रे जस्ता हिमाल र अनेकौं हिमशृङ्खलाहरू प्राकृतिक किल्लाको रूपमा पूर्वदेखि पश्चिम सीमासम्म फैलिएर रहेको हुनुले देशको पर्यटन विकासलाई टेवा पुऱ्याउने प्राकृतिक वरदान स्वरूप मान्न सकिन्छ । देशको ८३ प्रतिशत भूभाग पहाडी र हिमाली क्षेत्रले ओगटेको हुनाले बाह्रैमास अटुट स्वच्छ जलप्रवाह हुने हिमनदीका स्रोत हिमालय तथा अनेकौं चराचुरुङ्गी जस्तै डाँफे मुनाल कालिज, प्युरा जस्ता

पंक्षी र थार, घोरल, मृग, कस्तुरी, रेडपाण्डा जस्ता जनावरहरूले नेपाल आमाको छाती सुशोभित रहेको छ भने सगरमाथा जस्ता हिमालले शिर ठाडो पारेको कुरा सुन्दर ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अनुच्छेद योजना

यो निबन्धको अनुच्छेद योजना सिलसिलाबद्ध रहेको छ । तेह्र पृष्ठका आयतनमा फैलिएका यस निबन्धमा मझौला र छोटो गरी जम्मा तीस ओटा अनुच्छेदहरू रहेका छन् । हरेक अनुच्छेद खाइ हेर्दा निबन्धकार अनुच्छेद योजनामा सफल देखिन्छन् । विषयवस्तुमा आधारित रहेर अनुच्छेदको रचना कुशल ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्ति

यस निबन्धमा निबन्धकार कटुवालले हिजोको गोर्खाली सेनाका नामले चिनाएको वीर नेपाली भन्ने इतिहास कसरी मेटिँदछ भने देशलाई खण्डित बनाउने राष्ट्रियताको छद्मभेषी नाटक रचेर “ढुङ्गो भै जमेर एक ढुङ्गाकै हित गर्नु छ” भन्ने नाटककार समको भावना अनुरूप नेपालीसँग आणविक हतार नभए पनि विदेशी दुस्मनमाथि प्रहार गर्ने ढुङ्गा त प्रशस्त छन् नि ✕ अनि हाम्रा अग्ला पर्वतका थुम्काहरू सैनिक शिविरका लागि तयारी अवस्थामा छ भन्ने विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ हे नेपाल आमा ✕ जननी ✕ जसरी वशिष्टको कामधेनु गाई विश्वामित्रले जबरजस्ती लिएर जाँदा कामधेनु आफैँले आफ्ना रौंबाट असङ्ख्य सैन्यबल तयार गरी रक्षा गर्न पुगिन् । त्यसरी नै तपाईँ आफैँ आफ्ना जवान छोराहरूमा ती गाई लुटाहा धर्म मिचाहालाई तहस नहस पार्ने शक्ति प्रदान गर्नुहोस् ✕ हे जननी तपाईँको सगरमाथा, कोसी, गण्डकी, कर्णाली जस्ता हिमालको हावा र नदीको जलले नसा नसामा सञ्चार भएको खुन नेपाली युवा छोरालाई प्रदान गर्नुहोस् जसले गर्दा भाइ फुटाउने, राष्ट्र टुक्राउने दलाललाई कोसीले बगाएर गंगामा तैऱ्याओस् भन्ने व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति पनि रहेको छ । यसरी हेर्दा यस निबन्धमा अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्तिका दृष्टिले पनि निबन्धकार सफल देखिन्छन् ।

विचारतत्त्व

यो निबन्धमा निबन्धकारले हे राष्ट्रका रखबार ✕ भविष्यका कर्णधार युवा साथी हो ✕ तपाईँहरूको ओजले, जवानीको जोशले, पहिले विदेशी लुटाहालाई देशको सीमाभित्र पस्न

नदिने पुरुषत्व प्रदर्शन गर्नुहोस् ❖ अनि कला र संस्कृतिले नेपाल आमाको सौन्दर्य भूपक पार्नुहोस् । देशको भविष्य अब तपाईंहरूको काँधमा निर्भर रहेको सन्दर्भहरूलाई प्रस्तुत गरेको छ । एउटा व्यक्तिले आफ्नी जन्मदिने आमाको आँसु पुछ्न जति जरुरी हुन्छ त्यति नै सम्पूर्ण नेपाली मिलेर आज नेपाल आमाको आँसु पुछ्न जरुरी छ । जसरी एउटा परिवारमा छोराछोरीले घाँटी हेरी हाड निल्नु भन्ने उखानको मर्म नबुझी धनी परिवारको रहन सहन खोजी आमाबाबुलाई घुर्क्याउन लागे भने तिनीहरूको माग पूरा गर्नु भनेको आफूलाई बन्दक राख्नु हो । त्यसैगरी आज राष्ट्रियताका नाममा संवैधानिक हक अधिकारका नाममा राष्ट्रलाई टुक्र्याउने, खण्डित गराउने माग राखी आन्दोलन गर्नु भनेको त नेपाली सार्वभौमिकताको वेचविखन गर्नु, आमाका शरीरका आँखा, मुटु, मृगौला भिकी व्यापार गर्नु जस्तै हो । निबन्धकार कटुवालले “सन्तानोत्पादन कार्यमा बाबुको भूमिका बीज प्रदान गर्ने र आमाको सुस्वास्थ्यको प्रबन्ध मिलाउने मात्र हो । गर्भधारणदेखि लिएर त्यसबाट हुने सबै खाले पीडा र अप्ठ्यारोपन आमाको शरीरले नै व्यहोर्नु पर्दछ । जन्मेपछिको बाल स्याहार कार्यमा स्तनपानका लागि आमामै प्राकृतिक व्यवस्था निहीत रहेको छ । बच्चा जन्मनासाथ आमाको स्तनमा बच्चालाई आहारको रूपमा दूध तयार हुनु एउटा प्राकृतिक व्यवस्था र दैवी देन नै हो, मान्न सकिन्छ । जब बच्चा अन्नको आहार लिन थाल्दछ तब आमाबाट पाइने स्तनपानको मात्रा घट्दै जान्छ । त्यसैले यस धर्तीमा जन्मने मानिस लगायत अन्य जुनसुकै प्राणीहरूमा सन्तानका लागि आमाको ममता बढी हुन्छ । मानव जातिमा हेर्ने हो भने बाबुले बच्चाको भविष्यबारे र संरक्षणको बाह्य व्यवस्था मिलाएको हुन्छ भने आमाबाट स्याहार, सम्हार र ममता दुवै व्यवस्था मिलेको हुन्छ” (कटुवाल, २०७४ : २३) । यदि सन्तानले भ्रष्टताको बाटो अङ्गाले भने यसो हुन के बेर लाग्छ र ❖ तसर्थ म सम्पूर्ण नेपालीहरूमा देशभक्तिको विचार भरिदिन, हिमाल, पहाड, तराई कोही छैन पराइ भन्ने नारालाई व्यवहारमा उतार्ने बुद्धि र पुरुषार्थ मिलोस् भन्ने विचार नै यस निबन्धमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

यस निबन्धमा निबन्धकारले हाम्रा धर्मशास्त्रले हामीलाई विहान उठेर पहिले पृथ्वीलाई ढोगनुपर्ने सन्देश दिएको छ, त्यति पनि हामी गर्दै छैनौं । एकोहोरो प्रकृतिबाट लिने काम गरेका छौं । दिने काम गरेका छैनौं । केही आस्तिक भावका व्यक्तिले गरेर मात्र पुग्दैन । प्रकृतिको पूजा स्वरूप राष्ट्र कल्याणका लागि कहिले काँही वर्षमा कम्तीमा एकपटक

पूजा तथा होमादि गर्नुपर्ने हो तर अहिले मुखमा खाने चामल डढाउने काम छैन भन्ने मान्यताका मानिस सरकारमा बसेका छन् भन्ने विषयलाई प्रस्तुत गरेका छन् । निबन्धअनुसार “हेर छोरा हो म कोसी गण्डकी कर्णाली मेरा शरीरका मूल नाडी नसा हुन् हिमाली” शृङ्खला र पहाडी खोंचवाट भर्ने नदिहरूको जल प्रवाह मेरा स्तनका दुग्ध धारा हुन् । मेरा शरीरमा रौं स्वरूप उम्रेका वनस्पतिहरूले मेरो शारीरिक सौन्दर्य बढाउनुका साथै सबैको जीविकाको साधन भएको छ, लहरा लता वृक्षमा प्रशस्त फलफूलले शाकाहारी भोजन तयार गरेको छ । तिमीहरू मिलीजुली कमाइ गर, पराईलाई मेरा छेउछाउ आउन नदेओ, मेरै निम्ति बाहेक मागी खान विदेश नजाओ भन्ने प्रसङ्गले निबन्धमा विचारको एकरूपतामा जोड दिएको पाइन्छ । त्यस्तै आफ्नो ठाउँको विकास उन्नतिमा सबै मिल्नुपर्छ, सबै एकजुट भएर लाग्नुपर्छ भन्ने धारणा निबन्धकारले प्रकट गरेका र उनी आफैँ पनि लागिपरेकाले अनुकरणीय मान्न सकिन्छ ।

४.१.४ विवाह संस्कार र वैवाहिक स्थिति

विवाह संस्कार र वैवाहिक स्थिति शीर्षकमा कटुवालले विवाह सृष्टिका हरेक प्राणीमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा हुनुपर्ने प्राकृतिक गुण धर्मको व्यक्त रूप हो । वैवाहिक जीवनको फुल्दो र फल्दो एवम् जीवनको हराभरा बनाउने कारक कर्म तत्त्व नै विवाह हो । यसलाई गूढ अर्थमा व्यक्त गर्नुपर्दा दुई विपरीत लिङ्गका बीचको पारस्परिक आकर्षण भई आ-आफ्ना प्राकृतिक गुणहरूको समायोजन हुनु विवाह हो । अझ यसलाई प्रष्ट रूपमा भन्नुपर्दा पुरुष र स्त्रीमा एकले अर्कोलाई परस्परमा मनको समर्पण गर्दै शरीर पृथक् भए पनि कर्म एउटै ठानी आजीवन सङ्गै जिउने सङ्कल्पका साथ विवाहका विधिहरूमध्ये कुनै एक विधिको अबलम्बन गरी गृहस्थ जीवनमा प्रवेश गर्ने पहिलो चरणको कार्य हो विवाह । स्मरण रहोस् वैवाहिक जीवनको केन्द्रकृत आकाङ्क्षा चाहिँ सन्तानोत्पादन हो । सन्तानोत्पादन मानिसको प्राकृतिक धर्म हो तर कति सन्तान उत्पादन गर्ने भन्ने चाहिँ दुई दम्पतिको इच्छामा भर पर्ने विषय हो भन्दै संसारको सृष्टि चलाउने र संसारको थाम्नु नै विवाह संस्कार हो भनी व्याख्या गरेका छन् । विवाहित महिला गृहलक्ष्मी हुन् भने पुरुष देवता हुन् । गृहस्थ व्यवहारमा पति र पत्नीका बीच प्रगाढ प्रेमभाव रहन जरुरी हुन्छ भने यौनजन्य व्यवहार पनि पति र पत्नीका बीचमात्र सीमित रहनु पर्दछ । अन्य पुरुषहरूसँग लुकीछिपी व्यभिचार गर्ने विचार मनले मात्र पनि गन्यो भने पाप हुन जान्छ भने कर्म नै गर्दा त पहिले शरीर र आचरण भ्रष्ट त्यसपछि गृह नै भ्रष्ट हुन्छ । त्यसैले गृहस्थ

आश्रमलाई पवित्र राख्नमा त्यस घरका महिला पुरुषको आचरण पवित्र रहनुपर्दछ। यही उद्देश्यले नै विवाह संस्कारलाई सामाजिक जीवनको महत्त्वपूर्ण कार्य मानिन्छ। तसर्थ कुनै पनि हालतमा गृहस्थ जीवन पवित्र रहन जरुरी हुन्छ। जसरी एउटा देवस्थल पवित्र रहन्छ भनी यस निबन्धमा चर्चा गरेका छन्।

विषयवस्तु

यो आत्मपरक तथा संस्कारात्मक निबन्ध हो। यस निबन्धको विषयवस्तुमा एउटै शक्तिले पिता र माताको दुई रूप बनाएर यो सृष्टि चलाएको कुरामा पूर्ण विश्वास र आस्था भएका कुरा व्यक्त गरेका छन्। यस निबन्धमा निबन्धकारले पौराणिक मान्यतालाई आत्मसात गर्दै विवाहको शुभारम्भ विषयमा सृष्टिको शुभारम्भ र विवाहको शुभारम्भ एकै साथ एकै मुहूर्तमा भएको थियो भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन्। उनले सृष्टिकर्ता परमपिता परमात्मा र माता परमेश्वरीले आफ्नो दिव्य रतिक्रीडाको संयोगबाट विश्वको आधार स्वरूप एक अण्ड पैदा गरेको र त्यसैबाट हिन्दू धर्मको मान्यता स्वरूप भगवान् नारायणको प्रादुर्भाव भयो र उनै अङ्गबाट देवी महालक्ष्मीको सृष्टि गरी भगवान् नारायणको सहधर्मिणी पत्नीका रूपमा परमात्माकै आदेशले खटाएको कुरा व्यक्त गरेका छन्। त्यसपछि जलमा शयन गरिएका शेषशायी नारायणका नाभीबाट भगवान् ब्रह्माजीको प्रकट भएको र ब्रह्माजीका ललाटबाट भगवान् शङ्करको प्रादुर्भाव भएको कुरा श्रीमद्भागवत तथा पद्म महापुराणमा उल्लेख भएको भनी व्यक्त गरेका छन्। यसरी भगवान् शिवको उत्पत्ति पूर्ण ब्रह्म कृष्णको बाम हातबाट भएको बताइएको छ। यसरी पूर्ण ब्रह्माजीलाई पत्नीस्वरूप सावित्री प्रदान गरियो र यस रहस्यबाट के बुझ्नुपर्छ भने एउटै परमात्माले आफ्नो मूल अंश स्वरूप ब्रह्मा, विष्णु र शिवका रूपमा सृष्टिकर्ता ब्रह्मा रजोगुण पालनकर्ता विष्णु सत्व गुण र संहारकर्ता शिव तमोगुणका प्रतीकका रूपमा आफ्नो अंश विस्तार गरी सृष्टि कार्यको जिम्मेवारी बाँडफाँड गरिदिएको कुरा उल्लेख छ भनेका छन्। उनले अगाडि भनेका छन् शक्ति स्वरूपमा श्री दुर्गा, लक्ष्मी र सरस्वती अर्थात् महाकाली, महालक्ष्मी, महा सरस्वती तीन प्रमुख देवतालाई तीन प्रमुख देवीको जोडी बाँधिदिएको कुरा यस निबन्धको मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन्।

शैली प्रवृत्ति र निबन्धको ढाँचा

यो निबन्ध आत्मपरक तथा संस्कृतिपरक शैलीमा रचना गरिएको निबन्ध हो । यस निबन्धमा निबन्धकार कटुवालले हाम्रो नेपाली समाजमा त्यसमा पनि हिन्दु धर्माबलम्बीहरूका लागि कन्यादानको ठूलो महत्त्व बताइएको छ । कुनै पनि गृहस्थले सदाचारमा रहेकी आफ्नी कन्यालाई उत्तम कुलको वर चयन गरी कन्यादान दिँदा आफूले गरेका जन्म जन्मान्तरका पाप कर्महरू नष्ट भई पुण्य प्राप्ति हुन्छ भन्ने हिन्दु शास्त्रहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसैगरी वर पक्षबाट पनि उत्तम कुलकी सुशील र गुणवती कन्या पहिचान गरेर ब्रह्मचार्याश्रमबाट समापन संस्कार भई विवाह गर्दा कुल, परम्परा र वंशको नै उद्धार हुने र धार्मिक र सज्जन सन्तान उत्पन्न हुने विश्वास गरिएको छ । यस किसिमको हिन्दु समाज भनौं या अन्य धर्माबलम्बीहरूको संस्कार अनुरूप पनि विवाहमा जे जति संस्कार गर्ने चलन छ त्यसको उद्देश्य दाम्पत्य जीवन सुखमय रहोस् भन्ने नै कामनाले गरिएको हुन्छ । त्यसैले सामाजिक जीवनको मुटु र मृगौलाका रूपमा चलेको विवाह संस्कारका बारेमा वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । आज आएर विवाह गर्ने सवालमा ग्रहदशा कस्तो छ, विवाह वर्ष जुनै नजुनै के कस्तो छ, राम्रै भए मात्र विवाह गर्ने तयारीतिर लाग्नु, नराम्रो भए अवसर पर्ख्नु पर्ने हुन्छ तर त्यसो नगरी विवाह गर्ने गरेकाले विवाह पश्चात दाम्पत्य जीवनमा अनमेलको स्थिति सिर्जना हुँदै जाने सम्भावना रहन्छ भन्दै निबन्धको प्रवृत्ति प्रगतिवादी देखाएका छन् । महत्त्वपूर्ण विवाह सम्बन्धी वेवास्ता के हो भने मोबाइल वा फेसबुककै भरमा आजका युवायुवती आकर्षित भएर विवाह गर्ने प्रतिज्ञा गर्नु ठूलो कमजोरी भएको छ किनभने फेसबुक र मोबाइल मार्फत घर घराना, आचरण, पारिवारिक संरचना सबै कुरा थाहा हुँदैन । अनि युवायुवतीहरूमा अनुहार, बोली र हाउभाउ हेरे भइहाल्यो, यस्तै आशक्तिले अन्धो बनाएको हुन्छ, त्यसको होसै नराखी विवाह गर्ने निर्णयमा पुग्ने गरेको प्रचलन अत्याधिक बढेको छ । यसै प्रकारको अविवेक र हतारको निर्णयले विवाह पश्चात धेरै सम्बन्ध विछोड गर्ने स्थितिमा पुगेको अवस्था देखिन लागेको छ भन्ने कुरा देखाएका छन् । यो निबन्धको शैली प्रवृत्ति र निबन्धात्मक ढाँचा सशक्त बनेको छ ।

अनुच्छेद योजना

यस निबन्धको अनुच्छेद योजना सिलसिलाबद्ध रहेको छ । अनुच्छेद योजनामा हुनुपर्ने मान्यतालाई यस निबन्धमा अनुसरण गरिएको पाइन्छ । यस निबन्धमा लामा र छोटो खालका अनुच्छेद जम्मा ४० वटा रहेका छन् भने बीचबीचमा बुँदागत रूपमा पनि प्रस्तुत

गरेका छन् । यसको आयाम बीस पृष्ठमा विस्तार भएको छ । प्रत्येक अनुच्छेदमा आफ्ना विवाहको कुरालाई आत्मपरक शैली तथा संस्कारात्मक शैलीलाई कलात्मक शिल्पले सजाइएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा यस निबन्धको अनुच्छेद योजना उत्कृष्ट प्रकारको बनेको छ ।

अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्ति

यो निबन्धको भाषा आलङ्कारिक छ । आलङ्कारिक शब्दहरूको चयन तथा वाक्य गठनमा निबन्धकार सचेत रहेका छन् । निबन्धकार कटुवालले निबन्धमा विवाहलाई घुमाउरो र नजानिँदो पाराले व्यङ्ग्यात्मक ढङ्गले छेड हान्दै वास्तविक कुरा मानिस समक्ष राख्नु लेखकको कला कौशलको रहेको छ । यसमा निबन्धकारले दाम्पत्य जीवनमा विवाह पछाडि तुरुन्तै अनमेलको वातावरण सृजना हुने बेथितिको अर्को देशमा युवा बेरोजगारको परिस्थिति र रोजगारका लागि विदेश जानेको मात्रामा बढ्नु पनि विकृतिको प्रमुख कारण देखापरेको हो किनकि विवाह लगत्तै श्रीमान् विदेश जाँदा घरको वातावरणमा मिलेर रहन नसक्ने अहिलेका युवतीहरू स्वतन्त्र रूपले बस्ने इच्छा गर्नाले विकृति आउने अवसरले फस्टाउने मौका पाएको छ । जब त मानिस कुनै पेसा वा कार्यमा व्यस्त रहँदैन तब उसमा विकृति स्वभावैले पछ्याउन लाग्छ । मानिसका इन्द्रियहरू न हुन, त्यसमा पनि जातपात, छुवाछुत, धार्मिक नियम र बन्धनले मुक्त परिवेश भएपछि बिस्तारै यौन व्यभिचार बढ्न जान्छ । यस्तो वृत्तिमा फसेपछि चाल चलन लुकी छिपी मात्र रहिरहँदैन । बिस्तारै घर छिमेक र गाउँ, घर, टोलमा फैलिँदै गएपछि कि त घर छोड्नु कि त सम्बन्धै छोड्नु पर्ने स्थितिको सिर्जना हुन पुग्छ । अहिले आएर बढ्दो मात्रामा त्यस्तो परिस्थितिले फस्टाउने अवसर पाइरहेको छ । सबैभन्दा चर्चित विवाहको दुरूपयोग भएका घटना अहिले यस्तै परिस्थितिलाई लिन सकिन्छ भन्ने कुराको व्यङ्ग्यात्मक प्रहार यस निबन्धका माध्यमबाट गरिएको छ ।

विचारतत्त्व

यस निबन्धका अनुसार निबन्धकारले विवाहपछि दम्पतिहरूमा देखिन आएको अर्को टड्कारो बेमेलको परिस्थिति हो राज्यले महिलाहरूप्रति व्यवस्था गरेको कानुनी प्रावधान । यस अनुसार महिलाहरूले सम्बन्ध विछोड र क्षतिपूर्ति स्वरूप खाइजीविका भराउ गर्ने नियम कानून पनि जिम्मेवार देखिन आएको छ । महिलाहरूले सम्बन्ध विछोड यदि गर्ने चाहन्छन्

भने उनीहरूले विवाहको अर्को विकल्प सोचेर नै त्यो स्थितिमा पुगेका हुन्छन् । निबन्धकारले “ विवाह सृष्टिका हरेक प्राणीमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा हुनुपर्ने प्राकृतिक गुण धर्मको व्यक्त रूप हो । वैवाहिक जीवनको फुल्दो र फल्दो एवम् जीवनको हराभरा बनाउने कारक कर्म तत्व नै विवाह हो । यसलाई गूढ अर्थमा व्यक्त गर्नुपर्दा दुई विपरीत लिङ्गका बीचको पारस्परिक आकर्षण भई आ-आफ्ना प्राकृतिक गुणहरूको समायोजन हुनु विवाह हो । अझ यसलाई प्रष्ट रूपमा भन्नुपर्दा पुरुष र स्त्रीमा एकले अर्कोलाई परस्परमा मनको समर्पण गर्दै शरीर पृथक् भए पनि कर्म एउटै ठानी आजीवन सङ्गै जिउने सङ्कल्पका साथ विवाहका विधिहरू मध्ये कुनै एक विधिको अवलम्बन गरी गृहस्थ जीवनमा प्रवेश गर्ने पहिलो चरणको कार्य हो विवाह । स्मरण रहोस् वैवाहिक जीवनको केन्द्रिकृत आकाङ्क्षा चाहिँ सन्तानोत्पादन हो । सन्तानोत्पादन मानिसको प्राकृतिक धर्म हो तर कति सन्तान उत्पादन गर्ने भन्ने चाहिँ दुई दम्पतिको इच्छामा भर पर्ने विषय हो । यसका लागि दुई दम्पतिका बीच यौन समागम मैथुन क्रियाको आवश्यकता पर्दछ” (कटुवाल, २०७४ : २४) । यस्तो परिस्थितिमा सम्बन्ध विच्छेदको अधिकार पाउने तर पूर्व विवाहित परिवारबाट अंश दिलाई भराई हुनु किमार्थ नहुने भन्ने मेरो मत रहेको छ किनकि घरसारमा कहिलेकाँही साना तिना भै भगडा हुँदा सम्बन्ध विच्छेदको स्थितिमा पुग्नु ठीक होइन भन्ने आफ्ना विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

यो निबन्धमा निबन्धकार कटुवालको विवाहको विषयवस्तुलाई समेटेर रचना गरिएको हो । निबन्धकार यो खालको परिस्थितिलाई न्यूनीकरण गरी आदर्श दाम्पत्य जीवन बिताउन विवाह पूर्व नै प्रस्तावित जोडीले लिखित प्रतिबद्धता कानुनी मान्यता पाउने गरी गर्नुपर्ने हुन्छ । यस प्रकारले गरिने प्रतिबद्धताका शर्तहरू निम्नप्रकारका भए समाज चाँडै सुधने मात्र होइन सङ्गिने पनि थियो भन्ने कुरा प्रस्तुत निबन्धमा रहेको छ । आज विवाह संस्कार संस्कारको मर्यादामा सम्पन्न नभई मनको इच्छाअनुकूल हुन लागेको छ । मर्यादामा रहेर संस्कार सम्पन्न गर्न त शास्त्रीय नीति निर्देशनलाई अनुशरण गर्नुपर्ने हुन्छ । संस्कारबाट जन्मिएको संस्कृति शास्त्रीय नीति निर्देशनलाई पन्छाएर वा लत्याएर औपचारिकतामा ढाल्ने प्रवृत्तिले यस्ता संस्कृतिहरूको मौलिक स्वरूप नष्ट हुन पुग्दछ, फलतः त्यस्ता संस्कार र संस्कृतिको सामाजिक अस्तित्व मेटिएर जाने पक्का पक्कै नै हुन्छ भन्ने प्रसङ्ग यस निबन्धको अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य हो । विवाह पछि घर परिवारको सिर्जना हुन्छ र त्यही

सिर्जना मानव जगत हो । विवाहित महिला गृहलक्ष्मी हुन् भने पुरुष देवता हुन् । गृहस्थ व्यवहारमा पति र पत्नीका बीच प्रगाढ प्रेमभाव रहन जरूरी हुन्छ, भने यौनजन्य व्यवहार पनि पति र पत्नीका बीचमात्र सीमित रहनु पर्दछ, भन्ने प्रसङ्ग अनुकरणीय मान्न सकिन्छ ।

४.१.५ धर्मको मर्म

धर्मको आङ्गिक परिभाषा सम्बन्धमा । जब धर्म अव्यक्त रूपबाट व्यक्त रूपमा अवतरित हुन्छ, यसले कर्मको रूप लिन्छ । अनि कर्मको स्वरूप अनुसार धर्मको पहिचान गर्न सकिन्छ । यहाँ धर्मको स्वरूप अनुसार धर्मको पहिचान गर्न सकिन्छ । यहाँ धर्मको अव्यक्त रूप भन्नाले के बुझ्नुपर्छ भने काठ वा दाउरामा आगो हुन्छ, त्यस अग्निमय दाउरालाई रगडेर वा परस्परमा घर्षण गराएर आगो निक्लन्छ । यो आगाको व्यक्त रूप भयो । यसैगरी जब केही कर्म गरिन्छ तब धर्म र अधर्मको प्रकट हुन्छ, भनेका छन् ।

विषयवस्तु

यो निबन्ध निजात्मक तथा विचार प्रधान रहेको छ । निबन्धमा निबन्धकार धर्म परम सत्य हो र सत्यतालाई अबलम्बन गर्ने प्रवृत्ति हो सहारा हो भनेर । अनि धर्मलाई सत्यताबाट अलग्याउन सकिँदैन र यसबाट निवृत्ति हुन सकिन्न । धर्मबाट निवृत्त हुनु भनेको पाप कर्ममा प्रवृत्त हुनु हो भनेर पनि भनिसकियो, अब धर्मलाई अझै ठोस रूपमा बुझ्न धर्म केका लागि र कसरी गर्ने भन्ने सवाल अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ भन्ने विषयवस्तु समेटिएको पाइन्छ । यस निबन्धमा निबन्धकारले धर्म भावनात्मक र क्रियात्मक हुन्छ । तपाईंहरूले देख्नु नै भएको छ, जहाँ जहाँ मठमन्दिरहरू छन् त्यहाँ सरसफाइ हुन्छ र मठमन्दिरको हाता अनि आसपास वृक्षारोपण गरिएको हुन्छ । वृक्षारोपण गरिने वृक्षहरूमा वर, पीपल र फलफूल बेलापाती सुगन्धित फूलका बोटहरू हुन्छन् । यी सबैबाट वातावरण प्रदुषण हुनबाट जोगाइएको हुन्छ । वनस्पति विज्ञानका अनुसार पीपल र तुलसीका बोटबाट प्रशस्त अक्सिजन पाइन्छ । हाल आएर वायुमण्डलमा अक्सिजनको मात्रा घट्दै गएको वातावरणविद्हरू बताउँछन् । यस्ता परिस्थितिमा वर, पीपल, तुलसीका रुख र बोटले प्रशस्त अक्सिजन वितरण गरेका हुन्छन् भन्ने विषयवस्तुलाई यस निबन्धमा प्रस्तुत गरिएको छ । अहिले हाम्रो समाज भौतिक चमत्कारले रङ्गिएको कारण, धर्मको अनुशासनमा रहनको

कठिनाइले गर्दा कतिपय व्यक्तिहरू सजिलाका कारणले अर्को धर्म लिन थालेका छन् । त्यसैले प्रचलित धर्म, संस्कार र संस्कृतिमा विरोधाभाष पाइन थालेको छ । संविधानमा नै वैदिक धर्मले अङ्गिकार गरेको मूल हिन्दु धर्मलाई धर्म निरपेक्षताको बहानामा उपेक्षा गरिएको छ, भन्ने मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् । धर्मको मर्म शीर्षकअन्तर्गत धर्म भनेको प्राणी रक्षा हो । अरुको रक्षा गर्नु नै धर्म हो । धर्मले मानिसलाई दयावान बनाउँछ । धर्म गर्यो भने त्यसको प्रतिफल राम्रो पाइन्छ, भन्दै धर्मको वर्णन गरेका छन् । धर्मको मर्मबारे बुझ्नै पर्दा ठूला-ठूला यज्ञ अनुष्ठान, इष्टपूर्त कार्य गर्न नसके पनि जसले चोरी, ठगी, भुटो, हत्या, हिंसा, यौन व्यभिचार जस्ता कार्यलाई हृदयदेखि नै बहिष्कार गर्दछ र मातापिताको सेवा गर्ने, साधु सन्त, महात्मा र अतिथिको आदर सत्कार गर्ने कार्य मात्र पनि गर्न सक्थ्यो भने ठूलो पुण्य गरेको मानिन्छ । धर्मको मर्म यस्तै पवित्र र भाव र कर्मले बुझाएको हुन्छ भन्ने कुरा यस निबन्धमार्फत् व्याख्या गरिएको छ ।

शैली, प्रवृत्ति र निबन्धको ढाँचा

यो आत्मपरक तथा प्रकृतिपूजक शैलीमा रचना गरिएको निबन्ध हो । यस निबन्धमा निबन्धकारले यस अनुसार सन्तानोत्पादन कार्य पर्दछ । निबन्धकारले हिन्दु धर्ममा छोरो भएन भने अपुत्रो भनिने डरले र श्रीमतीको रजो धर्मलाई ख्याल गरेर पनि सन्तान जन्म दिनु एक वंश परम्परा कायम गरिने धर्म हो तर देशकाल परिस्थिति अनुरूप धेरै सन्तानको इच्छा गर्ने समय र परिस्थिति बाधक भएको ख्याल गर्न जरुरी छ, भन्ने कुरा वर्णनात्मक ढाँचामा रचना गरिएको छ । यस निबन्धमा आत्म कल्याणका लागि मानिसले सदैव ईश्वरको चिन्तन गर्नु, रामायण, महाभारत, गीता तथा श्रीमद् भागवत्बाट ईश्वरका लीला कथाको श्रवण गर्नु, नवधा भक्तिको अनुशरण गर्नु, सदैव आत्म चिन्तन गर्नु, धर्मका दश लक्षण अनुरूपको आचरणमा रहनु, माता, पिता र गुरुलाई देवताको रूप ठानी यथाशक्य सेवा गर्नु व्यक्तिको परम धर्म हो । यसैबाट शरीरको, आत्माको, समाजको र राष्ट्रको कल्याण हुन्छ भन्ने आदर्श भावलाई निबन्धका रूपमा लिन सकिन्छ । यो निबन्ध सरल, सरस भाषाशैलीमा लेखिएको छ ।

अनुच्छेद योजना

यो निबन्ध निजात्मक वा आत्मपरक शैलीमा लेखिएको छ । यस निबन्धको अनुच्छेद योजनामा एकरूपता नभई विविधता पाइने भएकाले विश्रुद्धखलित अनुच्छेद योजनामा आवद्ध

रहेको पाइन्छ । यो निबन्ध अत्यन्तै छोटो, मझौला र लामा गरी तीन प्रकारका अनुच्छेदको आयोजनामा रहेको छ । सत्र पृष्ठको आयतनमा विस्तारित यस निबन्धमा प्रयुक्त संक्षिप्त अनुच्छेदको संयोजनलाई कुशल योजना मान्न सकिन्छ । यस निबन्धमा वाउन्नवटा अनुच्छेद योजना रहेको छ ।

अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्ति

अलङ्कार र व्यङ्ग्योक्तिका दृष्टिले पनि यो निबन्ध उत्कृष्ट मानिन्छ । यस निबन्धमा विभिन्न किसिमका आलङ्कारिक शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । यस निबन्धमा प्रशस्तै पौराणिक कुराहरू समावेश भएका छन्, मन एव कारणात् बन्ध मोक्षयो जस्ता वाक्यहरूको प्रयोग गरिकाले यसको प्रस्तुतिकरणको उत्कृष्ट मान्न सकिन्छ । यसरी हेर्दा यो निबन्ध अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्तिका दृष्टिले सफल रहेको मान्न सकिन्छ ।

विचारतत्त्व

यस बराह कल्पना जब भगवान विष्णुले बराह रूप धारण गरेर पृथ्वीलाई जलमाथि स्थापित गर्नु भयो । त्यसको सँगसँगै धार्मिक कृत्यको प्राकट्य भयो । यसभन्दा अगागिको स्थितिलाई प्राकृतिक प्रलय पश्चात ब्रह्माजीको सय वर्ष बराबरको रातको अवधि (मनुष्य वर्षनुसार १५५५२०००००००० (पन्ध्र खर्ब पचपन्न अर्ब बीस करोड वर्षको समयावधि समाप्त भएपछि सम्पूर्ण पूर्व सृष्टिलाई जसले आफूमा लीन गर्नु भएको थियो । पुनः सृष्टि गर्ने इच्छा हुनासाथ अव्यक्त प्रकृति भगवानको स्वरूपबाट स्त्री रूपमा प्रकट हुन गयो (कटुवाल पृ. ५४) । जब प्रकृति परमात्माको साम्नेमा खडा भएपछि परमात्माको साम्नेमा खडा भएपछि परमात्माले पनि आफूलाई पुरुष रूपमा प्रकट गर्नु भयो । यसरी प्रकृति र पुरुषको प्राकट्यसँगै एकअर्कामा आकर्षण हुने उत्तेजना प्रकट भयो र यसै उत्तेजनाबाट महत्त्ववादि तत्त्वहरूको प्राकट्य भयो, जसअनुसार एक तत्त्वमा उत्तेजना प्राप्त हुँदै अर्को तत्त्व सृष्टि हुँदै गयो । जस्तै: महत्त्ववादि तत्त्वबाट त्रिविध अहङ्कार वैकारिक, तामस र राजस जसलाई सत्त्वगुण, रजोगुण र तमोगुण भनिन्छ, प्रकट भयो । यी गुणहरूमा परमात्माको इच्छाले सत्त्व गुण वैकारिक अहङ्कारबाट मन, बुद्धि, चित्त जस्ता अन्तस्करण प्रकट भए भने रजोगुण (राजस अहङ्कार तमोगुणबाट आकाशादि पञ्च महाभूत (पञ्च तत्त्व, आकाश, वायु, तेज, जल र पृथ्वी) तथा तिनका विषय पञ्चतन्मात्रा (शब्द, स्पर्श, रस, रूप र गन्ध) को प्राकट्य भयो । यस पछि यी सबै तत्त्वमा परमात्माको चिद रूप (

इच्छा शक्ति) प्रवेश भएकाले महत् तत्त्वदेखि लिएर त्रिविध अहङ्कार पञ्चतत्त्व, पञ्च तन्मात्रा पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच ज्ञानेन्द्रिय र मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कार स्वरूप अन्तरस्करण चारसहित जम्मा चौबिस तत्त्वको प्राकृतिक आवरण तयार भयो । यसको मूल कारण स्वरूप परमात्माको इच्छा शक्ति पच्चीस तत्त्वले युक्त भएको प्राकृतिक अण्ड रूप ब्रह्माण्डको रचना भएको रहस्य विष्णु पुराण, श्रीमद्भागवत् पुराण तथा श्रीमद् देवी भागवत पुराणमा वर्णन गरिएको छ । हो, सृष्टि रचनाका यिनै तत्त्वहरूको उत्पत्तिसँगै धर्म तत्त्व पनि प्राकृतिक गुण लिएर प्रकट भएको हो भन्नेवेद, उपनिषद्, पुराण आदिको मतअनुसार साङ्ख्य योगका आचार्य कपिल मुनिको चिन्तन प्रमाणिक भएको प्रस्तुति यस निबन्धको मुख्य विचारतत्त्व रहेको छ । धर्म विशेषतः गहन विषय हो । यसको गहिराईबारे समुद्र वा सागरसँग तुलना गर्दा पनि बढ्ता हुन्छ । धर्म मानिसभन्दा बाहेकका प्राणीहरूमा प्राकृतिक गुणमा सीमित रहेको हुन्छ भने मानिसका लागि धर्मको विशिष्ट स्थान रहेको हुन्छ । मानिस चेतनशील प्राणी भएकाले र उसको चेतना स्तर सबै प्राणीको भन्दा उच्च भएकाले धर्मको स्थान पनि मानिसमा विशिष्ट रूपमा रहेको कुरा व्यङ्ग्यात्मक विचार पनि यस निबन्धमा रहेको छ । धर्मको प्राकट्य सम्बन्धमा समयको ख्याल पनि साथै गरिनुपर्ने हुँदा कल्पको आदिसम्म पुग्नुपर्ने नै हुन्छ । अतः कल्प र सृष्टि आरम्भका कुरा त हाम्रा आर्ष ग्रन्थहरू वेद, पुराण र उपनिषदलाई आधार मानेर गर्नुपर्ने नै अनिवार्यता हुन्छ । तसर्थ यो भन्न सकिन्छ कि प्रकृतिको सिर्जना परमात्माको इच्छाले समयको (कालरूप परमेश्वर) गतिमा आधारित भएर गरिएको हुँदा प्राकृतिक तत्त्व र गतिविधिमा आश्रित गुण धर्मको प्राकट्य भएको रहेछ भनेर स्पष्टै अनुमान गर्न सकिन्छ भन्ने विचारतत्त्व यस निबन्धमा रहेको पाइन्छ ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

यो निबन्ध पौराणिक तथा आत्मपरक रहेको छ । निबन्धमा हाम्रो शरीर त परिधीन रहेछ । जब शरीर जीर्ण हुन थाल्छ, इन्द्रियहरू शिथिल हुन लाग्छन् । आँखा र कानले काम गर्न छाडिदिन्छन् । खाना चपाउने दाँत फुक्सकेका हुन्छन्, पुरै शरीरका इन्द्रिय तथा अङ्ग प्रत्यङ्गले आऽनो धर्म पालना गर्न असक्षम बन्न पुग्छन्, त्यसबेला के ती मन, बुद्धि र चित्तले शरीरलाई जवानी बनाउन चाहेर पनि सक्छन् त, सक्दैनन् । अनि ती मन, बुद्धि र चित्त पनि त्यस रुग्ण र जीर्ण शरीरलाई छोडेर सूक्ष्म तत्त्वका रूपमा पञ्चतत्त्वमा गएर विलय हुन पुग्छन् भने शरीरका लागि मरिहत्ते, सम्पत्तिका लागि आशक्त बन्नु किन ? जब यस खालको वैराज मनमा थुरिन्छ अनि मात्र मानिसको मनमा सद् धर्म गर्ने बुद्धि पलाउँछ र

यसपछि गरिएका कर्मबाट धर्मको उदय हुन्छ । यसमा अब निर्णायक ज्ञान चाहिँ यो हो कि आँसुको शरीर शिथिल नभई अर्थात् शरीरले धर्म नछोड्दै केही पुण्य कर्म गरिहालौं भन्ने इच्छा मनमा जाग्रत भएमा धर्म कर्महरू गरिन्छन् । अनि यसका साथै ख्याल राख्नुपर्ने कुरा यो छ कि जसरी शरीरले धर्म छोडेपछि कर्मको सम्भावना नै रहँदैन भने सारा मानिसले धर्मको मनोवृत्ति नलिएमा वा धर्म छोडेमा संसारको गति के होला ? यसैले शरीरमा तागत मौजुद रहँदैमा मनलाई धर्ममार्गमा ढल्काएर जीवनको पल्लो छेउको अवस्था वल्लै छोड्नुमा बुझेर मानव शरीर र चोला सार्थक बनाउन केवल धर्म एक मात्र बाटो हो । यसै यथार्थलाई हृदयङ्गम गरेर हाम्रा पुर्खाहरू ऋषिमुनि सन्त महात्माले अनि समय समयमा धर्मको मर्यादा बचाउन भएका ईश्वरका अवतार अंश कलाका रूपमा यस धरामा अवतरित माहात्माहरू जस्तै: नारद, व्यास, राम, कृष्ण, कपिलदेव र मनुहरूले धर्म मर्यादा जोगाउन हामीलाई अनमोल ज्ञान राशीका भण्डारका शास्त्रहरू रचना गरिदिएका छन् भन्ने निबन्धकारले एकरूपतामा जोड दिएको मान्न सकिन्छ । निबन्धकारले धर्मबाट निवृत्त हुनु भनेको पाप कर्ममा प्रवृत्त हुनु हो भनेर पनि भनिसकियो, अब धर्मलाई अभै ठोस रूपमा बुझ्न धर्म केका लागि र कसरी गर्ने भन्ने सवाल अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ, अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्यता व्यक्त गरेका छन् ।

४.१.६ मानवता

प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले मानिस आफूभित्र रहेको जैविक तत्त्वहरूमध्ये प्रवल तत्त्वका रूपमा रहेको 'मन' जसलाई एघारौं इन्द्रिय भनेर मानिन्छ, यसका अनुसार क्रिया प्रक्रिया देखाउने प्राकृतिक गुण भएको प्राणी हुनाले 'मन' शब्दमा छे प्रत्यय लागेर मान्छे, 'स्य' प्रत्यय लागेर मनुष्य, र 'व' प्रत्यय लागेर मानव, त्यसैगरी 'इस' प्रत्यय जोडिएर मानिस भन्ने गरिएको हुन सक्छ । प्राणीको नाम मानिस, मान्छे, मनुष्य, मानव जे भनिए पनि यस्को मूल तत्त्व वा व्युत्पत्तिको आधार 'मन' हो । त्यसैले मनका अनुसार चल्ने, नियन्त्रित हुने भएकाले नै यो प्राणीको नाम मान्छे मानिस, मनुष्य शब्द जाति वा वस्तुगत प्रकृतिका छन् भने 'मानव' शब्द भावात्मक प्रकृतिको छ । त्यसैले संसारका हरेक प्राणी आकाराम भन्दा गुणका आधारमा श्रेष्ठता मानिने भएको हुदा मान्छे, मानिस, मनुष्य

ध्वन्यात्मक नाम भन्दा 'मानव' ध्वन्यात्मक 'नाम' गुण वा भाव युक्त ध्वनि भएकाले 'मानव'को संज्ञा नै परिष्कृत र प्रतिनिधिमूलक मानिन्छ । त्यसकारण मान्छेमा पाइन सक्ने उपल्लो स्तरको गुणसँग जोडेर भनिने शब्द नै 'मानवता' भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

विषयवस्तु

प्रस्तुत निबन्ध सङ्ग्रहको छैटौँ शीर्षक *मानवता* रहेको छ । यसमा आजको युग विज्ञान र प्रविधिको युग भएको र विकास निर्माणहरू पनि त्यसैगरी भइरहेको कुरा उल्लेख छ । मानवता आज व्यक्तिमा, समुदायमा, समाजमा, राष्ट्रमा अपरिहार्य छ । मान्छेले भोगी आएका र पार गरी आएका विभिन्न कालखण्डतिर दृष्टिगत गर्दा मानवताको अभ्युदय चरमोत्कर्षमा पुगेको रहेछ भन्ने प्रतीत हुन्छ भन्दै वेदान्तका अनुसार ८४ लाख प्रकृतिका देहधारी प्राणीहरू जन्मदै मर्दै चक्रवत् घुमिरहन्छन् भनेका छन् भने यहाँ गौतमबुद्धको जीवनी पनि हेर्न सन्देश दिएका छन् । आज घर-घरमा, टोल-टोलमा, गाउँ सहरमा बाटो हिन्दै गरेका कति महिलाहरू कोही रहरमा, कोही करारमा त कोही डरमा बलात्कृत भइरहेका घटना दिनानुदिन प्रचार प्रसारमा आउने गरेको तीतो वा मीठो तपाइका देहीमा लागेका अनुसारका घटनाले संरक्षण र सम्बर्धन पाइराखेको छ । यो पनि एउटा भय, त्रास र आतङ्क निवारणको उपलब्धि नै होला । यसैगरी चोरी, डकैती, लुटपिट, कुटपिट, अत्याचार, व्यभिचार र भ्रष्टचार मौलाएर उन्मत्त अवस्थामा पुगेको स्थितिप्रति मान्छेको बौद्धिक विकास वा उन्नति बेरोकटोक अघि बढ्ने वा बढ्दै जाने निश्चित छ । हाल आएर मान्छेमा देखिएको वैज्ञानिकताको खोजी, वस्तुगत सत्यमा आधारित तर्क, हरेक सवालमा खोज्ने वा भन्ने गरेको वैज्ञानिकताले किन उसको प्रवृत्तिमा सुधार ल्याउने तर्फ उन्मुख भएन ? समाजको दिनानुदिनको कोलाहल वातावरण डर, त्रास, भय, आतङ्कले भौतिक उन्नतिका साथै किन फस्टाउने मौका पाइरहेको छ ? यसकै चिन्तनको सेरोफेरोमा खट्किन्छ 'मानवता' । आज मानवता मान्छे भित्रैबाट पलायन भइरहेको छ । मानवता मान्छेको उठ्दा, बस्दा, बोल्दा, खाँदा, कर्म गर्दा, सोच्दा अवलम्बन गरिनु पर्ने गुण हो । यसको अभावमा मानवीय गतिविधि बस्तुस्थित सबै दानवीय हुन्छन् । मानवीय र दानवीय क्रियाकलाप परस्परमा विष र औषधी जस्ता तत्त्व हुन् । आज मान्छेमा हराउन लागेका मानवतालाई मान्छेबाट खोज्ने, व्यवहारमा स्थानपित गर्ने उसको मान्यतालाई शिरोपर गर्ने गरिएन भने, मान्छेले मान्छेको मासु खाएर

निर्वाह चल्ने यर्थाथ टड्कारो रूपमा देखा परिरहेको छ । आज मान्छेको मानवीय प्रवृत्ति विकृति भएर आकृतिले मात्र मान्छे देखिने प्रवृत्तिले हिंस्रक पशुको दर्जामा वा श्रेणीमा हेर्नु पर्ने अवस्था आई सक्यो कि आएन त ? आज मान्छे बाघ, भालु सर्प, गोही जस्ता हिंस्रक वा घातक पशु देखि नडराएर मान्छेदेखि नै बढी डराई रहेछ, थरथर कमी रहेछ । यसो हुनुको कारण मान्छेमा मानवीय प्रवृत्तिको लोप भएर पशु जन्य प्रवृत्तिको विकास हुनु हो । त्यसैले मान्छेको गुण र प्रवृत्तिको विश्लेषण गर्नु हो, तात्त्विक रहस्य पैल्याउनु नै मानवता हो भन्ने मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् ।

शैली, प्रवृत्ति र निबन्धढाँचा

यो निबन्ध निजात्मक वा आत्मपरक शैलीमा रचना गरिएको छ । निबन्धमा निबन्धकारले मानवता आज व्यक्तिमा, समुदायमा, समाजमा, राष्ट्रमा अपरिहार्य छ । मान्छेले भोगी आएका र पार गरी आएका विभिन्न कालखण्डतिर हेर्दा मानवताको अभ्युदय चरमोत्कर्षमा पुगेको रहेछ, थिएछ भन्ने प्रतीत हुन्छ भन्ने वर्णनात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गरेका छन् । निबन्धकारले हिन्दु धर्ममा सृष्टि सञ्चालक परम तत्त्व परमात्मा भगवान जो जलमा शयनमा थिए उनकै प्रेरणाले पानीभित्र एक अण्ड उत्पत्ति भयो र अण्डभित्र आत्मतत्त्वको प्रवेश भई यो देखिएको ब्रह्माण्डको उत्पत्ति भयो भन्ने कुरा यस निबन्धको मुख्य प्रवृत्ति हो । निबन्धकारले आफूलाई जन्माएर, हुर्काएर, बढाउने अभिभावकलाई आजका सम्भ्रान्त ठानिने शिक्षित छोराछोरीहरू देवतुत्य बाबुआमालाई बृद्धाश्रममा पुऱ्याएर श्रमितीको चाहना पूर्ति गर्न कार्यमा लागेका छन् भन्ने कुरा निबन्धढाँचामा प्रस्तुत गरेका छन् ।

अनुच्छेद योजना

यो निबन्ध श्रृङ्खलाबद्ध अनुच्छेद योजनामा संरचित रहेको छ । यस निबन्धमा निबन्धकारले प्रायः अनुच्छेदमा आठौं विचार प्रस्तुत भएका छन् । साढे आठ पृष्ठको आयतन भएको यो निबन्धलाई मझौला प्रकारको मानिन्छ । लामा, छोटो तथा मझौला गरी जम्मा एक्काइसवटा अनुच्छेद रहेको यो निबन्ध सिलसिलाबद्ध देखिन्छ । मझौला आयाममा संरचित भए पनि प्रसङ्गानुसारका अनुच्छेद योजनामा निबन्धकार सफल मान्न सकिन्छ ।

अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्ति

यस निबन्धमा आलङ्कारिक भाषाको पनि प्रयोग गरिएको छ। यस निबन्धका निबन्धकारले प्रशस्तै उखानटुक्काको प्रयोग गरेका छन्, जस्तै: आफू भलो त जगत भलो, काग कराउँदै गर्छ पिना सुक्दै गर्छ जस्ता वाक्यहरू प्रयोग गरिएको छ। निबन्धकारले “पशुमा पाइने गुण वा चेतनाको अवस्थाले नै एउटा उपमेय शब्द जन्मन्छ, ‘पशुत्व’। जुन प्राणी चेतनाका कमीका कारण, पशुको श्रेणीमा गणना भयो, हिंस्रक भयो, घातक भयो, त्यो हो प्रकृति प्रदत्त गुण वा उसको धर्म। पशु वा अन्य प्राणीमा पाइने संवेगात्मक गुण वा चेतनाको अवस्थामा सुधार हुँदा वा विकसित हुँदा पनि ऊ उसको स्वरूप वा गुणले आँनो प्राणीगत विशेषताभन्दा माथि उठेर मानिसको तुलनामा पुग्दैन वा पुग्न सक्दैन” (कटुवाल, २०७४ : ७१)। आज मानव भएर मानवता देखाउनुको साटो मानिस पशु भएर जन्मिएको कुरा व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति पनि यस निबन्धमा रहेको छ। कसैले भाँडामा चामल हाल्दैन जस्ता व्यङ्ग्यात्मक वाक्यहरूको पनि यसमा समावेश भएको छ।

विचारतत्त्व

यो निबन्ध निबन्धकारको कर्तव्य पराजय तरिकाले निजात्मक विचारतत्त्व समेटेका छन्। यस निबन्धमा निबन्धकारले मानवता भनेको मानव जातिको अपेक्षा मात्र नभएर अनिवार्यता हो। मानवका लागि व्यक्तिगत र सामुहिक दुवै रूपमा अपरिहार्य मानवता विनाको जीवन शून्यता छ। मानवता मान्छेका लागि मात्र नभएर सृष्टिमा पाइने मुक प्राणीहरूको रक्षार्थ पनि हो। मानवताको शरीर र मुटुको जस्तो भूमिका रहन्छ। मान्छे शरीर हो भने मानवता आत्मा हो भन्ने विचारतत्त्व यस निबन्धको विशेषता रहेको छ। निबन्धकारले विज्ञानले सूर्यबाट चोइटिएर खसेको रापिलो टुक्रा बिस्तारै सेलाउँदै गएर यो पृथ्वीको उत्पत्ति भयो र ग्रह र उपग्रहको गुरुत्वाकर्षणले गडेको छ। निबन्धकार कटुवालले “मान्छे आँनो कर्म अनुसारका शरीर निर्माण गर्दै संसार चक्रमा घुमिरहन्छ, जबसम्म उसले आँनो मन, बुद्धि, चित्त जस्ता तत्वलाई परम तत्वमा पुऱ्याउने बुद्धि अपनाउँदैन तबसम्म संसार चक्र पनि चलिरहन्छ, जीव तत्व पनि घुमिरहन्छ। त्यसैले मान्छेले आफूभित्र विद्यमान मानव आत्माको चिन्तन गरोस्। आचरण गरोस्” (कटुवाल, २०७४ : ७४)। सूर्यको तापले रापिलो टुक्रा सेलाउँदा खुम्चिएको भागमा सागर महासागर बने बिस्तारै यसमा वातावरण अनुकूल हुँदै जाँदा प्राणीहरूको उत्पत्ति भयो जसमा पहिले देखिएको प्राणी

हो जेली लाइक फिस, त्यसबाट जीवहरूको विकास र रूपान्तरण हुँदै गएर पृथ्वीमा सबैभन्दा पछाडि मान्छे देखिएको हो भन्ने भाव यस निबन्धको प्रमुख विचारतत्त्व रहेको बुझिन्छ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैकिशष्ट्य

यो निबन्ध मानवताको अनुभूतिलाई समेटेर लेखिएको निजात्मक वा विचारप्रधान निबन्ध हो। निबन्धकारले आज मान्छेमा हराउन लागेका मानवतालाई मान्छेबाट खोज्ने, व्यवहारमा स्थापित गर्ने उसको मान्यतालाई शिरोपण गर्ने गरिएन भने मान्छेले मान्छेको मासु खाएर निर्वाह चल्ने ययार्थ टड्कारो रूपमा रहेको कुराले एकरूपतामा जोड दिएको पाइन्छ। निबन्धकारले मानव जातिको अपेक्षा मात्र नभएर अनिवार्यता हो। मानवका लागि व्यक्तिगत र सामुहिक दुवै रूपमा अपरिहार्य मानवता विनाको जीवन शून्यता हो। मानवता मान्छेका लागि मात्र नभएर सृष्टिमा पाइने मुक प्राणीहरूको रक्षार्थ पनि हो। मानवताको शरीर र मुटुको जस्तो भूमिका रहन्छ। मान्छेका लागि मानवता त्यस्तै हो। मान्छे शरीर हो भने मानवता आत्मा हो। यसको उद्धार गर्नु मानवताको कर्तव्य हो। यो भन्दा अभीष्ट मानवताका लागि अरु हुन सक्दैन। मानवता मानिसको अस्तित्व रक्षा हो” (कटुवाल, २०७४ : ७५)। निबन्धको शीर्षकसँग सम्बन्धित कुराहरू मात्र उठाएर बाहिरका अनावश्यक कुराहरूको वर्णन नगरिएकोले एकरूपता मिलेको देखिन्छ। निबन्धमा प्रयोग भएका शब्द, वाक्य, शिल्प शैली जस्ता पक्षमा निबन्धकार परिष्कृत र परिमार्जित बन्दै गएको कुराहरू अनुकरणीय रहेका छन्।

४.१.७ प्राकृतिक विधान र मानव निर्मित संविधान परस्परमा विकर्षण

इन्द्रप्रसाद कटुवालको प्राकृतिक विधान र मानव निर्मित संविधान परस्परमा विकर्षण शीर्षकमा हामी बसेको ठाउँलाई प्रकृति भनिएको र ढुङ्गा, मुढा, नदी पहाड, ग्रहमण्डल, नक्षत्र, नदीनाला, पहाड, पर्वत आदिलाई प्रकृति भनिएको र प्रकृतिका तीन गुणहरू सत्व, रजो र तमो गुण भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै मानव निर्मित संविधान जनताद्वारा छानिएका प्रतिनिधिहरूले जनताकै हित खातिर उसका भौतिक इच्छा आकांक्षा र आवश्यकता पूर्तिको निमित्त लेखिएको हुन्छ तर प्राकृतिक विधान चाहिँ मानव इन्द्रिय निर्देशित कर्तव्यलाई असंवैधानिक ठहर गरी आत्म निर्देशित कर्म गरोस् भन्दै द्वन्द्वात्मक गतिविधि नै मानव निर्मित संविधान र प्राकृतिकविधानबीचको पारस्परिक विकर्षण हो भनेका

छन् । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले हामी बसेको पृथ्वीबाट वरपर, तलमाथि देखिन सक्ने वनजङ्गल, नदीनाला, पहाड पर्वत, ढुङ्गो, माटो, वायु मण्डल, ग्रह मण्डल, नक्षत्र मण्डलले युक्त समग्र बाह्य एवं आन्तरिक संरचनालाई प्रकृति भनिन्छ । प्रकृतिको शाब्दिक अर्थ भने स्वरूप वा बनोट भन्ने बुझिन्छ, भनेका छन् ।

विषयवस्तु

प्रस्तुत प्राकृतिक विधान र मानव निर्मित संविधान परस्परमा विकर्षण निबन्ध गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित सातौँ निबन्ध हो । यस निबन्धमा निबन्धकारले प्रकृतिको अर्थ उत्कृष्ट सृष्टि भन्ने हो भन्दै प्रकृति भनेको सिङ्गो ब्रहेमाण्डको बाह्य तथा आन्तरिक संरचनालाई बुझाउने हुनाले यसको बारेमा यथार्थ विश्लेषण गर्ने र परिभाषित गर्ने विशेषज्ञका रूपमा स्वयं पूर्ण ब्रह्म परमात्मालाई मात्र ठान्नुपर्छ भन्ने मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् । प्राणी जगतको उत्पत्ति र विकास र लोप हुने विषयका सम्बन्धमा विकासवादी सिद्धान्तका प्रणेता मानिएका वैज्ञानिक चार्ल्स डार्विनले आऽनो अनुसन्धानमूलक कृति 'ओरिजिन अफ स्पेसिज' नामक ग्रन्थमा व्यक्त विचार अनुसार यस सृष्टिमा पाइने जे जति वस्तुहरू छन् ती सबै एउटै मूलबाट विकसित भएका हुन् भनिएको छ । उनको मान्यता अनुसार प्राणीहरूको उत्पत्ति जलबाट भएको हो र क्रमशः प्राकृतिक विशेषताअनुरूप जलचरबाट विकसित हुँदै उभयचर, अनि स्थल चरमा विकसित भएको कुरा मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् । निबन्धकारले सबैभन्दा पछाडि यस पृथ्वीमा मानिस जाति देखा परेको हो । उनका भनाइ अनुसार मानिस जाति देखा पर्नुभन्दा अगाडि एक आधामा पुच्छर भएको ढेडु या बाँदर जाति देखा परेको थियो भन्ने कुरा उनको कृतिमा उल्लेख भएको पाइएको छ । यसैगरी प्रकृतिमा पूर्व महाकल्पमा डाइनोसोर जस्ता प्राणीहरू अस्तित्वमा आएका थिए र बिस्तारै ती प्राणीहरू लोप भएर गए । तसर्थ उनको चिन्तन र अनुसन्धान अनुसार प्राणीको उत्पत्ति प्रकृतिबाटै भएको हो र प्राकृतिक शक्तिको अनुकूलतामै संसार अडेको कुरा यस निबन्धको मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् ।

शैली प्रवृत्ति र निबन्धढाँचा

यो प्रकृतिपरक तथा निजात्मक शैलीमा रचना गरिएको निबन्ध हो । यस निबन्धमा आज हाम्रो देश नेपाल लगायत विश्वमा कतिपय मुलुकहरूमा प्राकृतिक नियमहरूको बेवास्ता गरेको मानिसले जे चाह्यो त्यही पूरा गर्न सक्छ कुरालाई वर्णनात्मक ढाँचामा

प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै संविधान र मानवीय यथार्थताको तालमेल नमिलेकाले मानवीय यथार्थता र मुलुककै संविधानमा एउा तनावग्रस्त विकर्षण पैदा भएको छ, जसको परिणाम स्वरूप विश्व समुदाय भोक, रोग र अशान्तिको भुमरीमा फाँसेको छ, भन्ने कुरा सरल भाषाशैलीमा लेखिएको यो निबन्ध प्रकृतिपूजक निबन्ध हो ।

अनुच्छेद योजना

प्रस्तुत निबन्धको अनुच्छेद योजना सिलसिलाबद्ध रहेको छ । तेह्र पृष्ठको आयतनमा फैलिएको यो निबन्धमा छोटो, मझौला र लामा गरी जम्मा २९ ओटा अनुच्छेद रहेका छन् । अनुच्छेद योजनामा निबन्धकार सफल नै रहेका छन् ।

अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्ति

यो निबन्धको मुख्य प्रकृतिपूजक वा निजात्मक हो । यसमा मानव निर्मित संविधान जनताद्वारा छानिएका प्रतिनिधिहरूले जनताकै हितखातिर उसका भौतिक इच्छा आकांक्षा र आवश्यकता पूर्तिका निमित्त लेखिएको हुन्छ तर, प्राकृतिक विधान चाहिँ यस्तो छ कि मानिसले इन्द्रिय निदेशित कर्तव्यलाई असंवैधानिक ठहर गरी आत्म निर्देशित कर्म गरौस् भन्ने आलङ्कारिक योजनाका साथ कलात्मक ढङ्बाट प्रस्तुत गरिएको छ । निबन्धकारले “मानिस जुन बेला कृषि जीवनको सुरुवातभन्दा अगाडि थियो । प्रकृतिमै अभ्यस्त थियो । जुन बेला ढुङ्गे युगमा रुखका बोक्राले जीउ ढाक्ने, ढुङ्गाका हतियार बनाउने, पकाएर खान नजान्ने अवस्था थियो । त्यो बेलाको जीवनशैली त साँच्चै प्राकृतिक माताकै रेखदेखमा पो हुर्किरहेको थियो होला । जुन बेला मान्छेले नयाँ थालनी र अभ्यास गर्दै गयो त्यसताका हस्तकला, चित्रकला, काष्टकलाका केही नमुनाहरू पुरातत्वविद्हरूले फेला पारेको र खोज गरेका कुराहरूले बताएको पाइन्छ । कृषि युगको प्रारम्भदेखि मानिसको भौतिक अवस्था अत्यन्त प्राकृतिक भएकाले यो समयमा मानिस पूर्णतया निरोगी, बलवान र धेरै समय बाँचेको कुरा इतिहासमा पाइन्छ” (कटुवाल, २०७४:८६) । यस निबन्धमा प्रकृति र संविधानको द्वन्द्वात्मक गतिविधि नै मानव निर्मित संविधान र प्राकृतिक विधानबीचको पारस्परिक विकर्षण हो भन्ने कुरा व्यङ्ग्यात्मक तरिकाले दिएका छन् ।

विचारतOEव

यस निबन्धमा निबन्धकारले नारीलाई प्रकृतिको अंश विस्तारका रूपमा मानियो र प्रकृतिका तीन गुण सत्वगुण, रजोगुण र तमोगुणका रूपमा पनि मानियो त्यसरीनै विश्वका

सारा महिला होस् वा पुरुष तीन प्रकारकै स्वभावका हुन्छन् भन्ने पौराणिक मान्यता रहेको छ । यहाँ गुण अनुसार नारीकै कुरा गरौं । सत्व गुणको अंशबाट जन्मेका नारी सुशील, सतचरित्रवाली, सहनशील र पतिव्रता हुनुका साथै उत्तम श्रेणीका हुन्छन् । रजोगुणको अंशबाट जन्मने नारी मध्यम श्रेणीका मानिन्छन् र यिनीहरू भोगवादी, भोग प्रिय हुनुका साथै आँसुको काम काजमा सदा तत्पर रहने र सुख, मिलापी हुन्छन् । जो नारी तमो गुणका अंशबाट जन्मेका छन् उनीहरू अधम श्रेणी (निम्नकोटी) का मानिन्छन् । यिनीहरूको स्वभाव कलह प्रिय कटु भाषिणी द्युत र कुलको कलङ्कवाली हुन्छन् । यी पृथ्वीमा कुलटा, स्वर्गमा अप्सरा मानिन्छन् । यहाँसम्म भयो प्रकृतिको तत्त्व, निर्माण, प्राणीहरूको सृष्टिमा प्रकृतिको भूमिका र प्रकृतिको विद्यासंग मानिसले निर्माण गरेको संविधानमा परस्पर विकर्षण हुनु प्रमुख मुख्य विचारतत्त्व यस निबन्धमा रहेको छ ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

यस निबन्धमा निबन्धकारले प्रकृतिको परिचय र विशेषता बारेमा यथाभावित आँसुको धारणा मात्र व्यक्त गर्ने सन्दर्भमा प्रकृतिको विधान एकातिर रहेको भने मानिसको प्रकृति ठीक त्यसको विपरीत देखिएकाले एकअर्कामा तालमेल नखाएका केही विषयप्रति आँसुको अनुभव व्यक्त गर्ने प्रबल इच्छा जाग्रत भएकाले प्रकृतिको नियमलाई प्राकृतिक विधान मान्दै यसको नियम मिचेर जान खोज्ने मानवीय प्रकृतिमा कसरी विकर्षण पैदा भयो भन्ने प्रसङ्गले एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य प्रदान गरेको छ । निबन्धकारले “आकाश गर्जेपछि धर्ती रसाउँछ । सगरवाट वर्षत नभए सिचाइले मात्र बाली सम्प्रदैन । सबैखाले अन्न फलफूलका बीज धारण गर्ने आधार क्षेत्र पृथ्वी नै हो । त्यसैले नारीले प्रकृतिको वा पृथ्वीको र पुरुषले सगरको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ” (कटुवाल, २०७४ : ८७) । यस्ता भनाइले निबन्धकारका निबन्धमा एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य राम्रो पाइन्छ ।

४.१.८ नेपालमा शिक्षा र स्वास्थ्यको स्थिति

प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले नेपालमा शिक्षाको सुरुवात गुरुकुल प्रणालीबाट भएको हो भन्ने शैक्षिक इतिहास पाइन्छ तर शिक्षाको सुरुवातको नालीबेली खोज्ने हो भने

वैदिक साहित्य, सिर्जना कालभन्दा अगाडि पुगनुपर्ने हुन्छ किनभने सबैभन्दा पुरानो ग्रन्थ 'ऋग्वेद' हो भन्ने पुष्टि भएको आधारमा भन्न सकिन्छ कि वेदका ६ अङ्ग मानिने शिक्षा, कल्प, निरुक्त, छन्द, व्याकरण र ज्योतिष विषयमा विद्या वा विषयवस्तु छुट्याई अध्यापन गराइने गरेको त्रेतायुगिन ऋषि महर्षि काल देखि कै इतिहास जोडिन आएका देखिन्छ भनेका छन् ।

विषयवस्तु

नेपालमा शिक्षा र स्वास्थ्यको स्थिति शीर्षकमा निबन्धकारले आजको युगमा आएर हामीले ग्रहण गर्ने स्वास्थ्य र बुद्धिवर्धक आहारा नचिनेर वा चिनेरै पनि आशक्त भएर स्वास्थ्यमा हानिकारक वस्तु सेवन गर्नाले रोग बढ्ने भएको हुँदा हानिकारक वस्तु त्याग्न र लाभदायक वस्तु वा भोजनको चयन गर्ने कुरा यस निबन्धको माध्यमबाट उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले शिक्षा विकासको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र काल विभाजनलाई हालसम्म भएका विकासक्रममा जोड्नका लागि त यस सम्बन्धीको छुट्टै विशाल कार्य ग्रन्थ नै तयार हुन्छ । तर यहाँ त्यतातिर नलागी शिक्षा र स्वास्थ्य, क्षेत्रलाई राज्यले कसरी हेरेको छ र यसको प्रतिफल अनुरूप सामाजिक रूपान्तरणको अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् । शिक्षा सम्बन्धी राष्ट्रिय उद्देश्य परिपूर्तिका लागि आज राज्यले समाजसेवी शिक्षा, बालअधिकारको सुनिश्चितता, माध्यमिक तहको कक्षा १० सम्म निःशुल्क प्रत्येक माध्यमिक विद्यालयमा (स्वीकृति प्राप्त) कक्षा १२ सम्मको शिक्षा उपलब्ध र प्राविधिक शिक्षामा जोड दिई सार्क स्तरमा पुऱ्याउने लक्ष्यले शिक्षा क्षेत्रमा व्यापक सुधारका कार्यक्रम लागु गरेको छ । अझ अब मुलुक सङ्घीय शासन प्रणालीमा गईसकेको हुँदा व्यापक परिवर्तन सहूलियत र सुविधाले शिक्षा क्षेत्र सबैको आशा, भरोसा एवम् आकर्षणको केन्द्र हुनेछ भन्ने नेपाली जनमानसमा खुसी र उमङ्गको लहर छाउनु स्वभाविक देखिन्छ भन्ने विषयवस्तु बनाएका छन् । त्यस्तै निबन्धकारले आऽनो निबन्धमा नेपालमा शिक्षाको सुरुवात गुरुकुल प्रणालीबाट भएको हो तर शिक्षाको सुरुवातको नालीबेली खोज्ने हो भने वैदिक साहित्य, सिर्जना कालभन्दा अगाडि पुगनुपर्ने हुन्छ भन्ने विषयवस्तुमा जोड दिएको छ । निबन्धकारले सबैभन्दा पुरानो ग्रन्थ ऋग्वेद हो भन्दै वेदका ६ अङ्ग मानिने शिक्षा, कल्प, निरुक्त, छन्द, व्याकरण र ज्योतिष विषयमा विद्या वा विषयवस्तु

छुट्ट्याई अध्यापन गराइने गरेको त्रेतायुगिन ऋषि महर्षि कालदेखिकै इतिहास जोडिन आएका देखिन्छ भन्ने कुरामा आऽनो निबन्धको विषयवस्तु बनाएका छन् ।

शैली प्रवृत्ति र निबन्धढाँचा

यो निजात्मक वा आत्मपरक शैलीमा लेखिएको निबन्ध हो । यस निबन्धमा निबन्धकारले शिक्षा भनेको चेतनाको विकास हो । चेतना व्यक्तिको अन्तरहृदयमा अव्यक्त रूपमा रहेको हुन्छ । जब चेतना भाषाको रूपमा प्रकट हुन्छ तब उसको व्यक्त स्वरूप प्रकट हुन्छ भन्ने प्रवृत्ति व्यक्त गरेका छन् । चेतनाबाट नै शिक्षा जन्मने र अभै जन्मिरहन्छ भन्दै शिक्षा एक नित्य प्रक्रिया हो । यसको अन्त्य कहिल्यै नहुने कुरा सिलसिलाबद्ध तरिकाले ओकलेका छन् । शिक्षा कोक्राबाट शुरु भई मृत्युमा अन्त्य हुने तर कसैको चाहिँ मरणमा पनि शिक्षा प्रवाहित भएकै हुन्छ । उसको मरणको अवस्थाबाट अरूहरूमा कुनै न कुनै प्रकारको शिक्षा मिलेकै हुन्छ भन्ने कुराले निबन्धढाँचा मिलेको देखिन्छ ।

अनुच्छेद योजना

यो निबन्धको अनुच्छेद योजना सिलसिलाबद्ध रहेको छ । साना, मझौला र लामा गरी जम्मा पचपचनवटा अनुच्छेदहरू समावेश गरिएका छन् । जम्मा साढे एक्काइस पृष्ठको आयतनमा यो निबन्धको रचना गरिएको छ । यो निबन्धमा निबन्धकारले नेपालमा शिक्षा स्वास्थ्य र यसको व्यवस्थापन गर्ने राज्यको नीति सम्बन्धमा चर्चा गर्ने प्रसङ्गमा अहिलेसम्मको शिक्षा र स्वास्थ्यको क्षेत्रमा निर्धारित उद्देश्य अनुरूप आशा जनक प्रतिफल हाल लागु भएको देखिएको छैन । यस भनाइप्रति कसैको आपत्ति हुन्छ भने मैले देखेका र मनमा लागेको कुरा त व्यक्त गर्न पाउनु एक नागरिकको वैचारिक स्वतन्त्रताको हक हो भन्ने दाबी गर्न चाहन्छु भन्ने प्रसङ्गलाई सिलसिलाबद्ध यस निबन्धमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस निबन्धमा निबन्धकार अनुच्छेद योजनामा सफल नै देखिन्छन् ।

अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्ति

यस निबन्धमा विभिन्न आलङ्कारिक वाक्यहरूको योजना गरिएको छ । कुनै लोकप्रिय, समाजसेवी व्यक्तिको मरणमा जनमानसले दुःखको अनुभूति पनि व्यक्त गरेको हुन्छ । यसर्थ मानिसको मरण पनि शिक्षाप्रद नै हुने भएको हुँदा शिक्षा ज्ञान प्रवाहको अविरल प्रक्रिया हो भन्न सकिन्छ । त्यसैले नेपालको सन्दर्भमा औपचारिक र योजनाबद्ध रूपमा शिक्षाको सञ्चालित अवस्था बाहेक अनौपचारिक रूपमा शिक्षा यसै समयमा यसै

व्यक्तिबाट शुरु भएको हो भनी किटान गर्न सकिने कुनै आधार नभएकाले वैदिक काल र वैदिक साहित्य, वेदको रचना र वेदान्त शिक्षासम्म पुगनुपर्ने हुन्छ। यसअनुसार शिक्षाको गोहो पहिल्याउँदै जाँदा सृष्टिका मूल कारण परमेश्वर जसबाट वेदको प्रकट भयो र यसलाई आधिकारिक शिष्यका रूपमा प्रथम जीव स्वरूप सृष्टि रचना विभागका प्रमुख निर्देशक भगवान ब्रह्माजीमा सम्प्रेषण गरिएको हो भन्ने हिन्दु धर्म ग्रन्थहरूको निचोड पाइन्छ। यसअनुसार वैदिककालीन शिक्षाको विकासक्रमको संक्षिप्त चर्चा गर्न प्रासङ्गिक ठानेको छु (कटुवाल, २०७४ : ९४)। निबन्धकारले स्वास्थ्यको क्षेत्रमा पनि प्रत्येक गा.पा. हालको वडामा सीमित क्षेत्रमा न्यूनतम एक एक स्वास्थ्य चौकी र ५ जना कर्मचारीको दरबन्दी व्यवस्था गरिएको छ। शिक्षा र स्वास्थ्यको क्षेत्रमा राज्यको अधिकतम बजेट विनियोजन भएको देखिएको छ। व्यवस्थापनको यो पक्ष सकारात्मक भन्नै पर्छ तर जनतालाई सस्तो वेसाहाले पखाला लागे भन्ने व्यङ्ग्य यहाँ प्रस्तुत छ। यसरी हेर्दा व्यङ्ग्योक्तिका दृष्टिले यो निबन्ध उत्कृष्ट र सफल मान्न सकिन्छ।

विचारतOEव

प्रस्तुत निबन्धमा विद्यार्थीलाई न घरमा अभिभावकले नियन्त्रण गर्न सकेको छ न त विद्यालमा शिक्षकले नै आखिरमा कुरा पुग्छ सञ्चारको हकमा, अनि लाचार बनेर शिक्षकले पनि पढ्ने पढ्छ नपढ्नेलाई घोट्टे पियाउन सकिँदैन भन्नै पर्ने बाध्यता छ। निबन्धकारको विचारमा “शिक्षित समुदाय भनेको त मानवीय संशोधनको उच्चतम सदुपयोग गरी राष्ट्रिय अखण्डता स्वाधिनताका लागि सदा सर्वदा कर्तव्यनिष्ठ रही राष्ट्रिय संस्कृति र सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण, सम्बर्द्धन गर्ने शक्ति हो। आखिर शिक्षाको उद्देश्य पनि त्यही हो। वास्तवमा शिक्षा समाजको ज्योति हो, उन्नति र प्रगतिको धोतक हो। साँच्चै भन्नुपर्दा शिक्षित समुदायमा अज्ञानता नरहनुपर्ने हो, जसरी सूर्यको उदयपछि अँध्यारो रहन पाउँदैन। तर विडम्बनाको कुरा हाम्रो नेपाली समाजमा आज जति जति शिक्षण संस्थाहरू खोलिएका छन्। त्यति त्यति असहजता अन्यौलता असमञ्जस्यता अराजकता बढिरहेको छ। तिनै बाबु आमाले आऽनो अहोरात्र पसिना बगाएर कठोर परिश्रमले जोडेको चल अचल सम्पत्ति खर्चेर शिक्षित बनाएका छोराछोरी उच्च शिक्षा हासिल गरी उच्च ओहोदामा उनीहरूको बुढेसकालको रेखदेख र सुरक्षाको पूर्णतया बन्दोबस्त मिलाउँदै आऽनो जीवनयापन गर्नुपर्नेमा वृद्धाश्रममा लगेर राख्नु, कतिसम्मको सुहाउने कार्य हो। सम्बन्धित पक्षको ध्यान

जान जरूरी छ । आज घरका बाबुआमालाई आफू वैवाहिक जीवनमा प्रवेश गरेपछि गृहकलहको वातावरणमा चरु बनाएर होम गर्नु उचित हो र धेरैजसो घरको परिस्थितिमा आज बाबुआमा घाँडो भएको देखिएको छ । यो कुन सभ्य समाजको संस्कार र संस्कृति हो । लौ पारिवारिक समस्या त घरभित्रको सवाल भएछ रे” (कटुवाल, २०७४ : १०२) । शिक्षक, अभिभावक र विद्यार्थीबीचको त्रिकोणात्मक सम्बन्धमा दुईकोण खुकुलो बनेपछि एक कोण मात्र दर्बिलो हुन सक्तैन । यस्तै अनियन्त्रित वातावरणमा शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकले जिम्मेवार भूमिका निभाउन नसकेर हो वा आधुनिक प्रविधिको आकर्षणले हो, उताउलो फेसन बढेको छ हाम्रा भविष्यका कर्णधार विद्यार्थी वर्गमा । आज आएर एस.एल.सी. परीक्षामा सम्मिलित हुन पुगेका ५० प्रतिशत विद्यार्थीहरू स्पष्ट शब्द उच्चारण गर्न तथा हिज्जे मिलाएर लेख्न जानेका हुँदैनन् । यस्तै दशा सरकारी विद्यालयको गतिविधिमा पाइन्छ । यस अतिरिक्त निजी क्षेत्रका विद्यालयको उत्पादन पनि चौतर्फी क्षेत्रमा नभएर सुगा रटाइका भरमा भएको पाइन्छ । तपाईं हामी सोचौं त निजी स्कुलहरू (बोर्डिङ)मा अभिभावक कति सजग र सचेत छन् । आँसु नो लगानी डुब्ने डरले छोराछोरीको पढाइमा घरमा धेरै खटेका हुन्छन् । यता सरकारी विद्यालयमा स्थायी र तालिम प्राप्त शिक्षक हुँदाहुँदै पनि शैक्षिक उपलब्धि ज्यादै न्यून हुनुमा केही हदसम्म शिक्षकहरूलाई राजनीतिक क्षेत्रमा सरिक गराउनु जनप्रतिनिधिको गल्ती देखिन्छ । कुनै राजनीतिक दलमा आबद्ध शिक्षकलाई कार्यवाही हुनेछ भनेर प्रशासनिक निकायले जति ऐन नियममा लेखे पनि व्यवहारमा लागु हुन सकेको छैन । यो प्रष्टै भएको छ अभै पनि विद्यालयको प्रधानाध्यापक नियुक्ति नियमानुसार हुन सकेको छैन र भएकामा पनि राजनैतिक दबाव र असरले जिम्मेवार भूमिका निभाउन नसकि हजुरियाका तालमा शिक्षकले चल्नुपरेको छ । यस्तो हुनुमा शिक्षा विभाग र प्रशासनले दह्रो कदम टेक्न सकेको देखिएको छैन भन्ने विचार यस निबन्धमा रहेको छ । शिक्षा समाजको ज्योति हो, उन्नति र प्रगतिको द्योतक हो । शिक्षित समुदायमा अज्ञानता नरहनुपर्ने हो, जसरी सूर्यको उदयपछि अँध्यारो रहन पाउँदैन भन्ने विचार प्रस्तुत गरिएको छ ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

निबन्धको विषयवस्तु एकै रूपले अघि बढेर अन्त्यसम्म पुगेको हुनाले एकरूपतामा मिलेको पाइन्छ । प्रत्येक समाजका अड्ग मानिने घर परिवारमा सरसफाइको चेतना विस्तार भएको छ । भाषाशैली बोली वचनमा शिष्टता छाएको छ, स्वास्थ्यको हेरचाह स्वयम्ले गर्ने चेतना जागरुक भएको छ । सबै जाति, वर्ण, लिङ्ग, धर्ममा सामाजिक भेदभाव क्रमशः

अन्त्य हुँदै गएको छ । बाँकी छ अब एक परिवार एक रोजगारको नारालाई पूर्णता दिन । राज्यको तर्फबाट प्राथमिक शिक्षालाई अनिवार्य बनाई माध्यमिक शिक्षा अनिवार्य गराउनेतर्फ प्रयास अघि बढाइदै छ । विकास निर्माणका कार्य र शैक्षिक योजना कार्यान्वयनमा राज्यले प्रयास नगरेको भन्न मिल्दैन । तर समाजमा शान्ति सुरक्षाको अवस्था भने दिनानुदिन धरासायी बन्दै गएको छ । ज्यान मार्नु, चोरी, ठगी र भ्रष्टाचार गर्नु, यौन व्यभिचारलाई वैद्यता दिन खोज्नु, बलात्कार र तस्करी गर्नु जस्ता नैतिक सवालमा न्यायिक सवालमा, आपराधिक गतिविधिमा निषेधित गरिएका क्रियाकलापहरू बढ्दो मात्रामा फैलिएको छ भन्ने शिक्षा र स्वास्थ्यको प्रसङ्गलाई निबन्धको प्रारम्भ, मध्य र अन्त्य गरेको देखिन्छ । निबन्धकारले “नेपालमा शिक्षाको सुरुवात गुरुकुल प्रणालीबाट भएको हो भन्ने शैक्षिक इतिहास पाइन्छ । तर शिक्षाको सुरुवातको नालीबेली खोज्ने हो भने वैदिक साहित्य, सिर्जना कालभन्दा अगाडि पुग्नुपर्ने हुन्छ किनभने सबैभन्दा पुरानो ग्रन्थ ‘ऋणवेद’ हो भन्ने पुष्टि भएको आधारमा भन्न सकिन्छ कि वेदका ६ अङ्ग मानिने शिक्षा, कल्प, निरुक्त, छन्द, व्याकरण र ज्योतिष विषयमा विद्या वा विषयवस्तु छुट्याई अध्यापन गराइने गरेको त्रेतायुगिन ऋषि महर्षि कालदेखि कै इतिहास जोडिन आएका देखिन्छ । यसको उदाहरण स्वरूप रामायणका रचनाकार वाल्मीकी ऋषिले रामका पुत्रहरू लव र कुशलाई वर्णाश्रम धर्मोचित शिक्षा दिने क्रममा धनुर्वेद सम्बन्धी पारङ्गत गराएको इतिहास स्वरूप वाल्मीकीय तथा अध्यात्म रामायण ज्वलन्त प्रमाणका रूपमा उभिएको छ” (कटुवाल, २०७४ : ९३) । त्यसैले निबन्धमा विषयवस्तु र सन्दर्भमा एकरूपता रहेको देखिन्छ ।

४.१.९ जीवन स्वप्न हो कि जाग्रत ?

प्रस्तुत निबन्ध गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू निबन्ध सङ्ग्रहमा संग्रहित नवौं शीर्षक *जीवन स्वप्न हो कि जाग्रत ?* रहेको छ, यस निबन्धमा निबन्धकारले देहधारी प्राणीको जन्मदेखि मृत्यु नहुन्जेलसम्मको शारीरिक जीवनधारणको अवस्था नै जीवन हो । सोभो अर्थमा जीवनलाई बुझ्नुपर्दा प्राणीले जीवित अवस्थामा गर्ने समग्र क्रियाकलाप सहितको जीवन भोगाइको अवस्थालाई जीवन भन्ने गरिन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

विषयवस्तु

जीवन स्वप्न हो कि जाग्रत शीर्षकमा जीवनलाई वर्गीकरण गर्दा व्यक्तिगत जीवन, पारिवारिक जीवन, सामाजिक जीवन भन्ने गरिन्छ । व्यक्तिगत सवालमा कुनै गोप्य कुरा

गरोस् कि नगरोस् उसको व्यक्तिगत जीवनमा प्रभाव पार्दछ । सामाजिक जीवनले मानिसको व्यवहारले समाजलाई असर गर्दछ र पारिवारिक जीवनमा उसको व्यवहारले उसको सिङ्गो परिवारलाई असर गर्दछ । त्यसैले जीवन स्वप्न हो कि भन्ने निबन्धकारले ठानेका छन् । निबन्धकारको विचारमा जीवन स्वप्न र जाग्रत दुवै हो । यो संसारको सृष्टि, प्रकृति र पुरुषको संयोगबाट हुन्छ । मानिस जीवित अवस्थामा स्वप्न देख्छ, तर मृत अवस्थामा ऊ सुतेको सुतेकै हुन्छ, भनी जीवनलाई परिभाषित गरेका छन् । निबन्धकार कटुवालले व्यक्तिगत जीवन, पारिवारिक जीवन र सामाजिक जीवन भन्ने गरिन्छ, भन्ने विषयवस्तु बनाइएको छ । मानिसको जीवन सामाजिक जीवन हो भन्दै ऊ सामाजिक प्राणी हो । मानिसका व्यक्तिगत, सोच, विचार, गतिविधिको क्षेत्र समाज हो भन्ने विषयवस्तु बनाइएको छ । जीवनलाई आश्चर्य र रहस्य हो । सांसारिक जीवनले सुख, दुःख, संयोग, वियोग, पीडा र आनन्द, जन्म मृत्यु सम्पन्नता, विपन्नता, प्राप्ति अभाव भोग्नु परेकाले र भोगेर पचाइ सकेको कुरा मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् । त्यस्तै निबन्धकारले विज्ञान र प्रविधिको सहायताले रोगको उपचार गरेर सत्य चिकित्सा गरेर मुटु मृगौला प्रत्यारोपण गर्न सफल भए पनि अस्वभाविक मृत्युलाई नियन्त्रण गर्न वा रोक्न नसक्ने र कसैलाई रोगी हुन, गरिव हुन, अशिक्षित हुन, कुरूप हुने इच्छा नभएको तर परिस्थितिले नै वाध्यात्मक बनाइदिन्छ, भन्ने कुरालाई यस निबन्धको विषयवस्तु बनाएका छन् ।

शैली प्रवृत्ति र निबन्धढाँचा

यो निजात्मक वा आत्मपरक शैलीमा रचना गरिएको निबन्ध हो । यस निबन्धमा निबन्धकारले युवा वा तरुण अवस्थामा ढकमक्क भएको जवानीमा अहिलेका युवायुवतीहरू हामीलाई यत्तिकै पुग्छ, भनेजस्तो मानेर कतिपय आफूभन्दा सानालाई ख्याल नगर्ने र मान्यजनको व्यवहार वा भनाईप्रति पीठ फर्काउने गरेको विषयका बारेमा वर्णनात्मक ढाँचामा रचना गरिएको निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा जीवनका शारीरिक परिवर्तनहरूमा शैशव अवस्था, पूर्वबाल्यावस्था, उत्तरबाल्यावस्था, किशोरावस्था, प्रौढावस्था र वृद्धावस्था हुन् भन्ने कुराले यो निबन्ध प्रगतिवादी र परिवर्तनशील प्रवृत्तिसँग सम्बन्धित रहेको छ । निबन्धकारले बाल्यावस्थामा आमाबुवाबाट पाएको प्यार, माया, ममताले केही हदसम्म जीवनले आनन्दको अनुभूत गरे पनि माता पिता वा छोराछोरीमध्ये कसैलाई गम्भीर रोग लाग्नु वा मृत्यु हुनु परेमा तत्काल त्यो आनन्द समाप्त हुन्छ । यो जटिलताको प्रत्यक्ष क्षण हो भन्ने कुराले निबन्धकारको निबन्ध प्रवृत्ति उत्कृष्ट देखिन्छ ।

अनुच्छेद योजना

यो निबन्ध सिलसिलाबद्ध अनुच्छेद योजनामा संरचित रहेको छ। सवा दश पृष्ठका आयतनमा फैलिएको यो निबन्धमा जम्मा सत्ताइसओटा अनुच्छेदको संयोजनमा रहेको पाइन्छ। यस निबन्धका प्रायः अनुच्छेदहरू छोटो रहेका छन्। निबन्धमा एउटै प्रसङ्ग उठाएर त्यसलाई विस्तार गर्दै अनुच्छेदको संरचना तयार गर्ने दक्षता प्रस्तुत भएको छ। त्यसैले अनुच्छेद योजनामा निबन्धकार बढी सचेतताका साथ प्रस्तुत भएकाले अनुच्छेद योजनाका दृष्टिले यो निबन्ध उत्कृष्ट रहेको देखिन्छ।

अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्ति

प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले जीवनलाई जाग्रत र स्वप्न मान्दै भौतिक दृष्टिकोणलाई समर्थन गर्नेहरू जीवन एक पटकलाई मात्र हो फेरि फर्केर आउँदैन भन्ने विश्वास गर्दछन् भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन्। यस निबन्धमा अलङ्कारयुक्त वाक्यको प्रयोग पनि गरिएको छ। आलङ्कारिक बनेको छ। निबन्धको ठाउँठाउँम व्यङ्ग्योक्तिको पनि प्रयोग गरिएको छ। भदौमा आँखा फुटेको गोरु सधैं हरियो देख्छ भन्ने उखानटुक्का पनि यस निबन्धमा समावेश गरिएको छ। निबन्धकारले “एकै बाबुआमाका कोखबाट जन्मिएका सन्ततिहरू कोही महान् विद्वान् र कोही महामूर्ख अनि कोही करोडपति त कोही दरिद्र, कोही सुन्दर, स्वस्थ र कोही कुरूप रोगी, कोही सपाङ्ग र कोही अपाङ्ग हुन्छन्। बाँच्ने इच्छा हुँदाहुँदै करोडौं खर्च गर्दागर्दै अनुभवी चिकित्सकका पथपरेजमा उपचार गर्दागर्दै कतिको जीवनलीला समाप्त भएको देखिएको छ। कोही दुःख पीडाबाट, रोगव्याधको आक्रमणबाट कालको प्रतिक्षा गरे पनि मर्न चाहँदा पनि भनेको बेला काल नआइरहेको अवस्था हुन्छ। कतिपय रोगी, सापे, दृष्टिविहीन, बोली नआउने सन्ततिका रूपमा जन्मेर बाबुआमालाई स्याहार्न हैरान भएको छ। तर त्यस्ताको काल आउँदैन। तर कतिपय होनहार प्रतिभा सम्पन्न सन्ततिहरू लाउँ लाउँ खाउँ खाउँकै उमेरमा अकाल मृत्युवरण गर्नुपर्ने परिस्थितिलाई नजर गर्दा के मानिसका प्रयत्नले यस्ता जटिलतालाई समाधान गर्न सकिँदैन। केही प्रयत्न भए तापनि सफलता मिल्न सकेको छैन” (कटुवाल, २०७४ : ११६-११७)।

यो निबन्ध जीवन र जगतसंग सम्बन्धित विषयवस्तुमा आधारित रहेको छ । प्रस्तुत निबन्धमा सपनामा देखिएको र पाएको कुरा विपना वा जाग्रत अवस्थामा यथार्थ हुँदैन । आँसुना साथमा रहेको हुन्छ । सपना देखेर व्यूँभक्तै थाहा हुन्छ कि मैले त यस्तो सपना देखे भनेर भन्ने विचार भाव व्यक्त गरेका छन् । सपनामा देखेको कुरा स्मरणमा भने रहेको हुन्छ । अनि कहिलेकाँही कुनै प्रकारको सपना देखेको छ, विपनामा अर्कै केही नसोचेको घटना घट्यो । फेरि पनि त्यस प्रकारको सपना देख्दा विपनामा फेरि त्यस्तै घटना घटेको धेरैले जीवनमा महसुस गरेको मूल विचारतOEव प्रस्तुत गरिएको छ । निबन्धकारले जीवन जाग्रत र स्वप्न दुवै हो । जसरी यो संसारको सृष्टि प्रकृति र पुरुषको संयोगबाट हुन गयो त्यसरी नै यस संसारको विनाश प्रकृति र पुरुष अलग भएको खण्डमा निश्चय नै हुनेछ । निबन्धकारले “जीवन जाग्रत र स्वप्न दुवै हो । जसरी यो संसारको सृष्टि प्रकृति र पुरुषमा अलग भएको खण्डमा निश्चय नै हुनेछ । जसरी मानिसले जीवित अवस्थामा मात्र सपना देख्छ, मृत अवस्थामा त्यही शरीरले देख्छैन, त्यस्तै गरी एउटा जीवित शरीर सुतेको समयमा सपना देखिने र व्युँभक्तैको समय आग्रत भएको मानिन्छ । जब संसाररूपी जीवन अज्ञानको निद्रामा पर्छ त्यस बेला जीवन स्वप्न मय हुन्छ । जब सांसारिक जीवन अज्ञात रूप निद्राबाट व्युँभक्तै त्यस बेला जीवनको जाग्रत अवस्था रहन्छ । त्यसैले जीवनको समग्रतामा स्वप्न र जाग्रत अवस्था विद्यमान रहन्छन्” (कटुवाल, २०७४ : १२४) । जसरी मानिसले जीवित अवस्थामा मात्र सपना देख्छ, मृत अवस्थामा त्यही शरीरले देख्छैन, त्यस्तै गरी एउटा जीवित शरीर सुतेको समयमा सपना देखिने र व्युँभक्तैको समय आग्रत भएको मानिन्छ भन्ने विचारतOEव प्रकट गरेका छन् ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

प्रस्तुत निबन्धमा प्राणीको उत्पत्ति र जीवनको अस्तितOEव सम्बन्धमा वस्तुवादी अध्ययन गरेको पाइन्छ र जीवनको प्रार्दुभाव सम्बन्धमा यथार्थवादी दृष्टिकोणलाई अंगालेको पाइन्छ भन्ने भावले निबन्धमा एकरूपता पाइन्छ । त्यस्तै आध्यात्मिक दृष्टिकोण अनुरूप चेतना तOEवलाई आधार मानेको विषयको प्रस्तुति यस निबन्धमा रहेको पाइन्छ । निबन्धकार कटुवालले “युवा वा तरुणावस्थामा ढकमक्क भएको जवानीमा अहिलेका, युवायुवतीहरू हामीलाई यतिकै पुग्छ भनेजस्तो मानेर कतिपयले आफूभन्दा सानालाई ख्याल नगर्ने र मान्यजनको व्यवहार र भनाइप्रति पीठ फर्काउने गरेको व्यवहार पाइन्छ । जीवनको

दोसाँधमा पुगेर न त बालक न त वृद्धको यो अवस्था सोचनीय अवस्था हो । वृद्ध कालको लागि उत्तरदायी अवस्था पनि यही हो । कतिपयको यस्तै अवस्थामा विछोडका पीडाको सामना गर्नपर्दा र अकल्पनीय दुर्घटना आइ परेमा जीवनकै जटिल धक्काको महसुस हुन पुग्छ । यी सबैले देखे र कसैले भोग्ने जीवनका जटिलता हुन् । कसैको जीवन जटिल होस् या सरल, सबैले एकदिन मृत्युको, पीडा त भोग्ने पर्छ र जीवन जटिल होस् या सरल, सबैले एकदिन मृत्युको, पीडा त भोग्ने पर्छ र आमाको गर्भबाट बाहिर आउँदा पनि पीडा नभोगेको हुँदैन । आखिर जीवनले सुख पाएको भए सुखलाई र दुःख पाएको भए दुःखलाई छाडेर यो पाञ्चभौतिक शरीरलाई पञ्चतत्वमा विलाय गर्न पुग्छ । त्यसैले अरुको यो अवस्था देखेको र आफूले पनि त्यो क्षण भोग्नुपर्ने यथार्थता रहेको अवस्थालाई आसन्न देख्दा जीवन जाग्रत हो वा स्वप्न, यो द्विविधा प्रश्नका रूपमा उभिएको छ जीवन (कटुवाल, २०७४ : ११८) । निबन्धमा उठाइएको प्रसङ्गलाई नबिगारी क्रमबद्ध रूपले अगाडि बढाएको हुनाले निबन्धकारले निबन्ध रचना गर्दा एकरूपतामा सचेतता अपनाएको देखिन्छ ।

४.१.१० ज्योतिषशास्त्रको महOEव र जीवनमा यसको प्रभाव

ज्योतिषशास्त्रको महOEव र जीवनमा यसको प्रभाव शीर्षकको निबन्धमा निबन्धकारले ज्योतिषलाई निबन्धको विषय बनाएका छन् । ज्योतिष विद्याले ज्योतिषशास्त्र तीन भागमा विभाजन गरिएको र जसमा सिद्धान्त ज्योतिष, फलित ज्योतिष र गणितीय ज्योतिष रहेको कुरा उल्लेख गरेको छ । ग्रहहरूको दुरी, स्थिति, गति, परिमाण आदि सिद्धान्त ज्योतिषले गर्ने फलसम्बन्धी ज्ञान, फलित ज्योतिषले फलको ज्ञान दिने र गणित ज्योतिषले गणितसम्बन्धी अध्ययन गर्ने कुरा चर्चा गरिएको पाइन्छ । अहिले ज्योतिषीहरूले गरिएका भविष्यवाणीहरू एकाएक सार्थक हुन थालेका छन् । १९९० मा भूकम्प जाँदा यस्तै बाढी, पहिरो, सुख्खा, खडेरी अकाल र महामारीजस्ता समयको ज्योतिषले भविष्यवाणी गर्ने कुरा पनि निबन्धको माध्यमबाट प्रष्ट पारिएको छ । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले ज्योतिषशास्त्रको वास्तविक परिभाषा स्वयंमा जटिल विषय हो । यसका बारेमा शास्त्रीय मतका आधारमा ज्योति भनेको प्रकाश हो । प्रकाश भनेको कुनै पनि वस्तुमाथि दृष्टिपात हुने माध्यम हो । तसर्थ ज्योति पर्ने वस्तु सृष्टिमा पाइने जडचेतन यावत् वस्तुहरू चिनाउने तOEव 'ज्योति' हो । वस्तुहरू दार्शनिक परिभाषा समेट्ने हो भने भौतिक विज्ञान, जीव विज्ञान र खगोल विज्ञान दर्शन अगाडि देखा पर्दछन् ।

विषयवस्तु

निबन्धकारले गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू निबन्धमा प्रकाशित य स निबन्धमा ज्योतिका प्रमुख स्रोत पूर्णब्रह्म परमात्मा हुन् र उनैबाट सृष्टि हुन गएको हो । आकाशीय पिण्ड सूर्य जसका वरिपरि रहेका अन्य ग्रह नक्षत्रहरूको समूह हो । ग्रहहरूको प्रमुख आधारलाई ग्रहमण्डल जसलाई सौर्यमण्डल भनिन्छ र नक्षत्र एवं ताराहरूको अर्को मण्डल छ, चन्द्रमण्डल भनिन्छ, भन्ने मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् । उनले सूर्यलाई ग्रहहरूको राजा मानिन्छ, भने चन्द्रमालाई नक्षत्रहरूको राजा मानिन्छ । यी दुवै मण्डलले युक्त भएको आकाशीय पिण्डहरूको समष्टि रूप हो ग्रहमण्डल र यही ग्रहमण्डलको पृथ्वी र यसमा रहेका यावत् प्राणीहरूमाथि रहने अन्तरसम्बन्ध पारस्परिक आकर्षण यसको प्रभाव र असर सम्बन्धीको व्यापक अध्ययन गराउने बृहत् शास्त्र हो ज्योतिषशास्त्र भन्ने कुरा पनि निबन्धमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैले ज्योतिषशास्त्र अन्य सबै शास्त्रहरूको पनि आँखो मानिन्छ । निबन्धकार कटुवालले जसरी देह र यसमा प्रकाशित आत्मा रहेको हुन्छ, त्यसैगरी आकाशस्थित ग्रह, पिण्ड र यसको प्रसारण क्षेत्र पृथ्वी रहेको छ । ग्रहहरूमा सबैभन्दा बढ्ता तेज र प्रकाशसूर्यमा रहेको छ, भने चेतनाको प्रकाश वाहक मानिस सबै प्राणीभन्दा बढ्ता चम्किलो प्रकाश पाएको प्राणी भनिन्छ, भनेका छन् । यस निबन्धमा निबन्धकारले ग्रहहरूको असर र प्रभाव पनि मानिसमा नै बढ्ता परेको पाइन्छ । ग्रहहरूको असर जड चेतन सबै वस्तुहरूमा समान रूपले पर्ने भए तापनि यसको अनुभव र प्रतिक्रिया भने मानिसले गरेको हुन्छ, भन्ने निबन्धको मुख्य विषयवस्तु रहेको छ । विभिन्न ग्रह उपग्रहहरूमा अन्तरिक्षयानहरूको माध्यमबाट अवलोकन गर्नु एउटा क्रिया हो भने ग्रहहरूको अनिष्ट असर पत्ता लगाई त्यसबाट आफूलाई अनुकूल बनाउन प्रयास गर्नु प्रतिक्रिया हो भन्दै यही क्रिया प्रतिक्रियाको फलस्वरूप ग्रहहरूको असरबारे अध्ययन गरी विभिन्न ऋषिमुनिहरूले ज्योतिषशास्त्र र यसको प्रभावबारेमा व्यापक प्रकाश पारेका छन् भन्ने निबन्धको प्रमुख विषय विषयवस्तु हो । त्यसैले ज्योतिषशास्त्रको उपादेयता, महत्त्व र प्रभावका रूपमा लिइन्छ, भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

शैली, प्रवृत्ति र निबन्धढाँचा

यस निबन्ध तार्किक तथा विचारात्मक शैलीमा लेखिएको निबन्ध हो । निबन्धमा मानिसका जन्मेदेखि मर्ने बेलासम्म १६ वटा संस्कारहरू सम्पन्न गरिनु पर्ने शास्त्रीय मान्यता भएको र संस्कार नगरिएको मानिस समाजमा पहिले त जाति च्युत भएको रूपमा नै लिइन्थ्यो भने हालसम्म पनि संस्कारको अस्तित्वै जीवन्त रहेकै छ । संस्कार अहिले ज्योतिषशास्त्र सम्मत मुहूर्त विचार नगरी मनोमानी ढङ्गले गर्नाले समाज पुरै भ्रष्ट हुन लागेको छ । यस्ता संस्कारहरूमा गर्भाधान संस्कार, पुंसवन संस्कार, सीमन्तोन्नयन संस्कार, जातकर्म संस्कार, नामाकरण संस्कार, निष्क्रमण संस्कार, अन्नप्राशन संस्कार, मुण्डन संस्कार, कर्णवेध संस्कार, उपनयन (ब्रतवन्य) संस्कार, वेदाध्ययन संस्कार, केशान्त संस्कार, ब्रतस्नान संस्कार, विवाह संस्कार, अग्नि परिग्रह संस्कार, अन्त्येष्टि संस्कार रहेको कुरा व्याख्या गर्दै वर्णनात्मक ढाँचाको प्रयोग गरी निबन्ध प्रस्तुत गरिएको छ । निबन्धकार कटुवालले “कतै प्रस्तान गर्नुभन्दा कस्तो बेला प्रस्थान गर्नु उचित हुन्छ भन्ने जिज्ञासामा गर्ग ऋषिले प्रातःकाल, बृहस्पतिले शकुन, अंगिराले मनको उत्साह भएको बेला शुभ बताउनु भएको छ भने ज्योतिष वा ब्राह्मणको भनाइलाई नै विश्वास गर्नु पर्दछ भनी जनार्दन भगवानले भन्नुभएको प्रष्ट हुन्छ । अर्को प्रसङ्गमा हिरण्य कश्यपु आठौँ चन्द्रमा भएको बेला मर्न पुग्यो भने बुद्ध अरिष्ट भएको बेला पाण्डवहरूको बुद्धि भ्रष्ट भई जुवा खेलेर वनवास भएको पाइन्छ । यसैगरी ग्रह अरिष्ट भएको बेला नै मानिसहरूलाई विभिन्न किसिमका कष्ट आइपरेको वर्णन शास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ । यस अतिरिक्त शुद्ध लग्न ठहर गरी बनेको जन्म पत्रिकामा अनुभवी ज्योतिषले बताएका जीवनफलहरू अद्यावधि हामी सबैलाई मिलिरहेको अनुभव भएको छ । अतः ज्योतिषशास्त्र सामाजिक व्यवहारको पथ प्रदर्शनका रूपमा रही आएको प्रष्ट हुन्छ (कटुवाल, २०७४ : १२७) । केही प्रमुख संस्कारहरू प्रमुख भएर पनि ओभ्केलमा परेका र विशेष प्रचलनमा रहेका संस्कारहरू विवाह, ब्रतबन्ध र अन्त्येष्टि संस्कार प्रचलनमा पाइएको र यिनै संस्कारहरूलाई ज्योतिषशास्त्रले दिशानिर्देश गरेको तार्किक प्रवृत्ति यस निबन्धमा पाइन्छ ।

अनुच्छेद योजना

प्रस्तुत निबन्धमा जम्मा अठारओटा अनुच्छेदहरू संरचित रहेका छन् । अनुच्छेदका ढाँचा कुनै छोटो र मझौला प्रकारका रहेका छन् । अनुच्छेद योजनाका हिसाबले समान नभए तापनि निबन्धको विषयवस्तुले निबन्धलाई अगाडि बढाउने काम गरेको छ । जम्मा तीन साढे पाँच पृष्ठको आयतनमा संरचित यस निबन्धमा ज्योतिषशास्त्रले हरेक संस्कारका

लागि असल समय ठहर गर्नुपर्ने बताउनु भएको साथै पेसा, व्यवसाय, उचित वासस्थान र लाभ हानीको बारेमा उपयुक्त निर्णय दिन सक्ने भएकाले मानवीय क्रियाकलापमा ज्योतिषशास्त्रको सम्बन्ध नड र मासु जस्तै रहेको प्रष्ट पारेका छन् ।

अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्ति

यस निबन्धमा आलङ्कारिक वाक्यहरूको प्रयोग गरिएको छ । निबन्धमा हालसम्म ज्योतिषीहरूले गरिएका भविष्यवाणीहरू एकाएक सार्थक भएका कुरा तार्किक रूपमा वर्णन गरेका छन् । निबन्धकारले “१९९० सालको भूकम्प जाँदा पहिले नै भविष्यवाणी गरिएको थियो । यस्तै बाढी पहिरो, सुख्खा, खडेरी, अकाल र महामारी जस्ता समयको ज्योतिष फलले सुचित गर्ने भएको हुँदा ज्योतिषशास्त्र अध्यात्म विधा ओगटेको शास्वत विज्ञान हो । यसलाई कसैले नास्तिक भावले हेर्नु हुँदैन (कटुवाल, २०७७ : १३०) । निबन्धकारले कुनै दम्पतिले चिना हेराउँदा मेरो छोरा हुन्छन् हुँदैनन्, अहिलेसम्म जायजन्म भएको छैन, भएका पनि छोरी मात्र भएका छन् भनेमा सन्तानका लागि केही विधि विधान, ब्रत अनुष्ठान गर्नुपर्छ भन्ने परामर्श दिने आलङ्कारिक वाक्य तथा अनुच्छेद मार्फत् प्रस्तुत गरेका छन् ।

विचारतOEव

यस निबन्धमा निबन्धकारले ज्योतिषशास्त्रले “दम्पतिले गर्भधारणका लागि असल मुहूर्त ठहर्नुपर्ने हुन्छ, जस्तै: रिक्ता तिथि (४,९,१४), अमावश्य-पूर्णिमा, पर्व दिन छाडी सोम, बुध, गुरु, शुक्रवारमा उज्यालो प्रकाशयुक्त शैश्यामा रही प्रसन्न मुद्रामा आँखा नचिम्लिई ईश्वरको स्मरण गर्दै सहवास गरिनु पर्छ । सहवासको दिन र बेलामा तेस्रो, छैटौं, एघारौं स्थानमा पापग्रह, ९, ५ र केन्द्रमा शुभ ग्रह पारी शुभ लग्न, ठहर गर्नुपर्छ लग्न गण्ड, नक्षत्र, तिथि, योग, गण्डान्त पार्नु हुँदैन । यसरी गरिएको गर्भाधान पद्धतिलाई नै ज्योतिषशास्त्रले गर्भाधान सस्कार भनेको छ । वास्तवमा मैथुन धर्म भनेको सन्तानोत्पादनका लागि हो, आनन्दका लागि मात्र होइन भन्ने शास्त्रको ठहर छ” (कटुवाल, २०७४:१३०) भन्ने विचारतOEव कटुवालको रहेको छ । यस निबन्धमा श्रीमती रजस्वला भएको चौथो दिनदेखि १६ दिनसम्मको सहवासले गर्भधारण हुन्छ । छोराका लागि जोर दिनहरू ४,६,८,१०,१२,१४

र १६ दिनमा सहवास गर्नुपर्छ यस दिन छोरा जन्मन्छ र अन्य दिन छोरी जन्मन्छन् भन्ने सन्देशमूलक विचारतOEव स्पष्ट रहेको छ ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

यस निबन्धको विषयवस्तु उठान र प्रस्तुतिकरणमा एकरूपता मिलेको देखिन्छ । मानिसले जन्म लिएर पहिलो पाइला टेक्ने पृथ्वी र यसका वरपर तलमाथि रहेको आकाशीय पिण्ड छिद्रविवर हो । तात्त्विक यौगिक संरचनाको तालमेलबाट उत्पत्ति भएको विभिन्न प्राणीहरूको अध्ययन गर्ने, पहिचान गर्ने, आदिम ग्रन्थ वेद भएको कुरा अहिलेसम्म गरेको अध्ययन, खोज तथा अनुसन्धानले पुष्टि गरेको छ भन्ने कुराले यस निबन्धमा एकरूपता पाएको छ । निबन्धकार कटुवालले “मानिसले जन्म लिएर हिलो पाइला टेक्ने पृथ्वी र यसका वरपर तलमाथि रहेको आकाशीय पिण्ड छिद्रविवर जसको तात्त्विक यौगिक संरचनाको तालमेलबाट उत्पत्ति भएको विभिन्न प्राणीहरूको अध्ययन गर्ने, पहिचान गर्ने आदिम ग्रन्थ वेद भएको कुरा अहिलेसम्म गरेको अध्ययन, खोज तथा अनुसन्धानले पुष्टि गरेको छ । वेद सुरुमा एउटै भएको र कालान्तरमा यसको तात्पर्य बुझ्न नसक्ने निश्चय गरी भगवानका अंशावतार महर्षि वेदव्यासद्वारा उसलार्य यसको प्रकृति अनुरूप चार भागमा विभाजन गरी ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद र अथर्व वेदका रूपमा प्रशमा ल्याइदिनु भयो र यसको अध्ययनका लागि पैल, जैमिनी, सुमन्तु र वैशम्पायन जस्ता महर्षिहरूलाई शिक्षा दिनुभयो । गुरु शिष्य परम्पराको प्रथम र औपचारिक सुरुवात वेदाध्ययनबाट नै भएको कुरा श्रीमद्भागवत महापुराण तथा उपनिषद्हरूमा पाइएको छ” (कटुवाल, २०७४ : १२५) । निबन्धकारको यस निबन्धमा सन्देशमूलक तर्क, विचार रहेको यस निबन्ध अनुकरणीय तथा विशिष्ट मान्न सकिन्छ ।

४.१.११ मनमायासँग

निबन्धकार कटुवालले गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू कविता सङ्ग्रहमा संग्रहित गराएको एघारौं शीर्षक मनमायासँग हो । यस निबन्धमा दश इन्द्रियहरूमा कुन कुनले के के काम गर्छन् भन्ने सन्दर्भमा आँखाले देख्ने, कानले सुन्ने, नाकले सुघ्ने जस्ता काम गर्दछन् भनेका छन् । त्यस्तै शरीरका बाहिरी अंगमा इन्द्रियहरू भए जस्तै भित्री अंगहरू पनि हुन्छन् । तिनीहरूको नाम हो मन, बुद्धि, चित्त र अहंकार । यी चारै अंगहरूलाई अंग नभनेर तOEव भन्नु युक्तिसंगत हुन्छ भनेका छन् ।

विषयवस्तु

मनमायासँग शीर्षकमा निबन्धकारले सृष्टिका हरेक पदार्थका नाम गणना गर्न लाग्नु र सोच र चेतनाको स्तरमा मानिस अल्भिनु जस्ता कुरा निबन्धमा रहेको छ। हाम्रो शरीरलाई हात, गोडा, आँखा, कान, नाक, मुख, पेट आदि देख्दै आएका र भट्ट हेर्दा भित्री अङ्गहरू मुटु, फोक्सो, मृगौला, आन्द्रा, रक्तवाहिनी नली जस्ता अङ्गहरू नदेखिने तर बाहिरी अङ्गको भन्दा भित्री अङ्गमा ठूलो प्रभाव पर्ने हुँदा निबन्धकारले यस निबन्धको शीर्षक मनमायासँग भनी आऽनै मनलाई शीर्षक बनाएका छन्। जीवन भुलाउन परमेश्वरले मायाको सृष्टि गर्नुभएको रहेछ भनी परमात्माको लिला र जीवात्माको कुरा जोडेका छन्। यस निबन्धमान निबन्धकारले कल्पनाका धनी कविहरू, चिन्तन तथा तपका धनी ऋषिमुनिहरू खोज तथा अनुसन्धानका धनी वैज्ञानिकहरूको कल्पना चिन्तन र अनुसन्धानले पत्ता नलागेको कुरा के होला भन्ने विषयवस्तु बनाएका छन्। त्यस्तै उनले आज वैज्ञानिकहरू नयाँनयाँ कुराको आविष्कार गरिरहेका छन् भन्ने विषयवस्तु भएका छन्। निबन्धकारले कविका कल्पनाद्वारा रचित चारै वेद अठार पुराण, अठार उपपुराण, उपनिषद, मिमांसा जस्ता ग्रन्थहरूले पनि नालीवेली पत्ता लगाउन नसकेको एउटा गहन्तम विषय हो मानिसको मन भन्ने मुख्य विषयवस्तु भएका छन्। देहधारी प्राणीमध्ये विकसित चेतनाको धनी मानिएको मानिसमा भएको प्रबल तऽव मन हो भनेर विभिन्न दृष्टिकोणमा यसको विश्लेषण, परिभाषा नभएको पनि होइन। मनोवैज्ञानिकहरूले जतिसुकै मनको विश्लेषण गरे पनि योगवेत्ता योगीहरूले जतिसुकै प्रयत्न गरे पनि जित्न र जान्न दुसाध्य रहेको मनले कुन बेला के कस्तो सोच्ने हो थाहा हुँदैन भन्ने मुख्य विषयवस्तु रहेको छ।

शैली, प्रवृत्ति र निबन्धढाँचा

यो निबन्ध आत्मपरक वा निजात्मक शैलीमा रचना गरिएको छ। सृष्टिका यावत् तऽवहरूको साङ्गोपाङ्ग वर्णन गर्ने वेद र वेदको पनि अन्त्य भएको वेदान्त रूप उपनिषद तथा तीनै वेदका सूत्र धार ऋचा (मन्त्र) रूप श्रुतिहरूले पनि मनको अधिष्ठाताका बारेमा जान्न नसकी हार खाएर 'नेति' 'नेति' भन्न बाध्य भएका छन् भन्ने वर्णनात्मक शैली प्रयोग गरिएको छ। निबन्धकार कटुवालले "हाम्रो शरीरलाई हात, गोडा, आँखा, नाक, कान, नाक, मुख, पेट, लिङ्ग, योनी सहितको परम्परागत रूपमा देख्दै आएको शरीरका रूपमा बाह्य दृष्टिले मात्र बुझ्ने गरेको पनि छौं। मानव शरीरको भट्ट हेर्दा देखिने यिनै बाह्य अवयव

सहित शरीरका भित्री अङ्ग मुटु, फोक्सो, मृगौला, आन्द्रा, रक्तवाहिनी नलीहरूलाई पनि चिरफारको सहायताले पनि वा यन्त्रद्वारा देख्न सक्छौं । शरीरका यिनै बाह्य र आन्तरिक अङ्गहरूको समष्टिलाई अध्यात्म विज्ञानले स्थूल शरीर भनेको छ । अनि यस रथरूपी शरीरलाई गति, चेष्टा, सामर्थ्य, क्रिया र प्रतिक्रिया देखाउने शरीरभित्र प्रवाहित श्वासनली र अन्य थुप्रै करोडौंको सङ्ख्यामा नाडीहरू रहेका हुन्छन् । यी नाडीहरूमध्येको प्रमुख नाडीलार्य सुषुम्ना नाडी भनिन्छ । यी सबै नली तथा नाडीको माध्यमबाट प्रवाहित वायु प्राण, अपान, व्यान, समान र उदान गरी पाँच भागमा बाँडिएर एउटै प्राण वायु सञ्चालित भएको छ । शरीरभित्रबाट प्रवाहित वायुमध्ये मुख्य उदानवायु श्वास नलीको माध्यमबाट भित्र र बाहिर फोक्सोको सहायताले जाने आउने गर्छ । यसो गर्दा शरीरको मुख्य श्वास प्रशवास क्रियाको प्रयत्न बाह्य वायु मण्डलसँग अवच्छिन्न सम्पर्कमा रहेको हुन्छ । हाम्रो श्वास ओहोर दोहोर भएन भने हामी क्षणमै निश्वास बन्दछौं । अर्थ प्राणहित हुन्छ । शरीरको यस्तो समग्र सञ्चालन प्रक्रियालाई स्वास्थ्य विज्ञानले स्नायु प्रणाली भनेको छ भने अध्यात्मक विज्ञानले यसलाई चेतना सञ्चार भन्छन् । शरीर उक्त तत्वहरूले मात्र जीवित रहेको छैन यसमा प्रत्यक्ष पञ्चतत्वको समावेश भएको हुन्छ” (कटुवाल, २०७४ : १३३) । त्यस्तो चेतनशील प्राणी त्यसमा पनि मानिस उसको हृदय निवासी हृदयस्थ अन्तस्करण मन हो । यसको रचना मनस्त्वको सृजना शक्तिलाई नितान्त मनको मायाँ भन्नुमा अस्वभाविक नहोला भन्ने वर्णनात्मक ढाँचामा रचना भएको देखिन्छ । हाम्रो शरीरलाई हात, गोडा, आँखा, नाक, कान, मुख, पेट, लिङ्ग, योनी सहितको परम्परागत रूपमा देख्नै आएको शरीरका रूपमा बाह्य दृष्टिले मात्र बुझ्ने गरेको तर मानव शरीरमा मुख्य अंग मुटु, फोक्सो, मृगौला, आन्द्रा, रक्तवाहिनी नली जस्ता अङ्ग भएको कुरा वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अनुच्छेद योजना

यस निबन्धमा जम्मा तेह्र अनुच्छेदहरूको संरचना रहेको छ । आठ पृष्ठमा फैलिएको यस निबन्धका अनुच्छेदहरू छोटो, मझौला र लामा प्रकारका रहेका छन् । अनुच्छेद योजना शिलशिलाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्ने कुशलता निबन्धकारमा देखिएको छ । *मनमायासँग* शीर्षक अनुरूप नै निबन्धका अनुच्छेदहरूको योजना गरिएको छ । विषयवस्तुको प्रभावकारिता र प्रस्तुतिकरणको क्षमताले कटुवाललाई अनुच्छेद योजनामा सफल देख्न सकिन्छ ।

अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्ति

यस निबन्धमा आलङ्कारिक भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। *मनमायासँग* शीर्षकको निबन्धमा आलङ्कारिक तथा व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुतिकरणका वाक्य तथा शब्दहरू प्रयोग भएका छन्। निबन्धकारले ज्ञान, विज्ञान दुवैले स्वीकारेको शरीर निर्माण सम्बन्धी सर्वमान्य तत्त्वहरूमा तत्त्वको प्रमुख स्रोतहरू आकाश, वायु, तेज, जल र पृथ्वी हुन्। ती तत्त्वहरूमध्ये आकाश तत्त्वले ध्वनि प्रक्रिया वायु तत्त्वबाट श्वासप्रश्वास प्रक्रिया, तेज तत्त्वबाट ताप सञ्चार र दृष्टि प्रक्रिया, जल तत्त्वबाट रक्त सञ्चालन प्रक्रिया र पृथ्वी तत्त्वबाट हाड मासु निर्माण विधिको सृजना भएको छ भने जस्ता उपमा आलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ। गाना बजाना हाँस खेल र मनोरञ्जन पनि यही मन बन्दछ भन्ने जस्ता शब्दहरूको चयन र प्रयोगले यो निबन्ध रोमाञ्चक बनेको छ। निबन्धकारले “दश इन्द्रियहरूमा कुन कुनले के के काम गर्छन् भनेर थाहा पाउन जरुरी छ। आँखाले देख्ने, कानले सुन्ने। तयस्तै संयुक्त दश इन्द्रियहरू एउटै नाममा समेटिनन्छन्। त्यो नाम हो शरीर वा देह। शरीरका बाहिरी अंगमा इन्द्रियहरू भए जस्तै भित्री अङ्गहरू पनि हुन्छन्। तिनीहरूको नाम, हो मन, बुद्धि, चित्त र अहंकार यी चारै अङ्गहरूलाई अग नभनेर तत्त्व भन्नु युक्ति सङ्गठन देखिन्छ। अङ्ग भन्नाले देखिने वस्तुका नामलाई बुझाउँछ र तत्त्व भन्नाले अदृश्य तर सापेक्ष वस्तुलाई बुझाउँछ। अझै यस भेदलाई सरल ढङ्गमा बुझ्नु पर्दा तत्त्वलाई कारण रूप र शरीरलाई कार्य रूपमा मानिन्छ। जस्तै कि आगोमा ताप तत्त्व र दाउरा वा इन्धन चाहिँ कार्य रूपमा लिइन्छ” (कटुवाल, २०७४ : १३२)। यस निबन्धमा निबन्धकारले सृष्टिका आदिकारण भगवानको माया बलवान हुँदोरहेछ। यसृष्टिलाई चलाई राख्न परमात्माले पनि यस्तै संविधान बनाउनु भएको रहेछ। त्यसैले सृष्टि विषयक संविधानको मूल दफाअन्तर्गत प्राणी जगतमा व्यवस्था भएका नियमको पालना नगरेमा मायाँमा भुलिरहेको र पालना गरेमा मायाँबाट पार भई भगवतधाम पुगिने देवी संविधान जा्ररिगरेको होला जीवात्माका शासक परमात्माले भन्ने कुरालाई यस निबन्धमा व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ।

विचारतत्त्व

यो निबन्धमा निजात्मक वा आत्मपरक निबन्ध हो। यस निबन्धमा जीवलाई भुलाउन परमेश्वरले मायाको सृष्टि गर्नु भएको रहेछ। जसले मायामा नभुली उनै परमात्माको लीला बुझ्ने प्रयास गर्दछ त्यही जीवात्मा संसारबाट सदाका लागि नफर्कने

शर्तमा विदा भएर परमधाम पुग्ने रहेछ, भन्ने विचारत **OE** व प्कट गरेका छन् । “तपाईंकी मनमायाँले तपाईंसम्म पुग्नमा तपाईंको शरणागति प्राप्त गर्नमा कुनै बिघ्न बाधा नगरुन । हे ईश्वरकी मनमायाँ तपाईंले पनि मलाई ढोका खुल्ला गरिदिनु होस् यही मेरो प्रार्थना छ” (कटुवाल, २०७४ : १३८) भन्ने यस निबन्धको विचारत **OE** व रहेको छ । निबन्धकारले यो सृष्टिमा पाइएका चराचर प्राणीहरू सबै परमेश्वरका अ.श सन्तान हुन् भने उनै परमात्माले आ **C** नो सन्तानलाई भुलाउने र मायाँ जालमा अल्झाउने जन्म जन्मान्तर जन्म मरणको चक्रमा घुमाउने कारक त **OE** व मायाँको सृष्टि किन गर्नु भन्ने विचार यस निबन्धमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

यस निबन्धको विषयवस्तुमा जब मनले आत्मा उद्धारको बाटो खोजेर लागीपछि । समाजको शास्त्रको मूल्य र मान्यतालाई आत्मसाथ गर्ने पटिट लाग्दछ भने धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष जस्ता पुरुषार्थ प्राप्त गरी जीवनस्तरलाई विकासोन्मुख दिशामा अग्रसर बनाउँदछ । त्यसैले ध्यानी, ज्ञान, महात्मा बनाउने पनि यही मन र चोर, डाकु, हिंस्रक बनाउने पनि यही मन नै भएकाले जीवात्मालाई राम्रो बाटोतिर लैजानु पर्छ भन्ने कुरालाई समेटेर प्रस्तुतिकरण दिइएकोले यो निबन्ध निजात्मक रहेको छ । कटुवालले “मनको स्वभाव ज्यादै अञ्चल हुन्छ । मनलाई यसमा राख्न कठिन छ । यो मन एकैक्षणमा कहाँ पुगिदिन्छ । कथा सुन्दै गरेको बेला कथामा केन्द्रित नभई यो मन अन्यत्र सोचन पुग्दछ । कहिले जागरुक बन्छ त कहिले जागरुक बन्छ त कहिल्यै आलस्य । गाना बजाना हाँस खेल र मनोरञ्जना पनि यही मन बन्दछ” (कटुवाल, २०७४ : १३५) । निबन्धकारले यस चञ्चल मनलाई जित्नलाई आत्म कल्याणको दिशातर्फ डोच्याउन निश्चय नै मनलाई बसमा राख्ने प्रयत्न गरिनु पर्छ, इन्द्रियलाई मनका बसमा पर्न दिइनु हुँदैन भन्ने प्रस्तुतिकरणमा एकरूपता देखिन्छ ।

४.१.१२ गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू

प्रस्तुत निबन्ध सङ्ग्रहको नामाकरण नै यसै निबन्धबाट भएको देखिन्छ । यस निबन्धमा निबन्धकारले ऐश्वर्य कुनै मूर्तवस्तु नभएर मूर्त वस्तुमा आवेश हुने अमूर्त भाव विशेष हो । यस शब्दको व्युत्पत्ति यस+वर्य दुई शब्दको योगबाट भएको छ । यश भन्नाले कीर्ति शब्दको बोध गराउँछ भने वर्यको अर्थ हुन्छ वरण गरिएको । यशलाई वरण गरिएको भाव हो ऐश्वर्य । जुन कर्मले यशलाई दिलाउने छ त्यही यशदायक कर्म वा भाव हो ऐश्वर्य

हो भनेका छन् । यस निबन्धमा निबन्धकारले हाम्रा ऐश्वर्यहरू गुम्दै गएका र तिनीहरूलाई जोगाउन हामीले हर प्रयास गर्नुपर्ने कुरा निबन्धको माध्यमबाट व्याख्या गरेका छन् । मानव जातिका दुई अङ्ग स्त्री र पुरुषमा पुरुषको ऐश्वर्य घर र नारी हुन् भने नारीको ऐश्वर्य आँसुको विवाहित पति र आँसुको पातिव्रत्य धर्म हो । पति र पत्नी एक आपसमा आँसुको धर्म पालन गरेमा गृहस्थ धर्म अडिन सक्तछ । यसो हुन नसकेमा गृहस्थ जीवनको ऐश्वर्य नष्ट हुन गई सबै दुःखी दरिद्र बन्नुपर्ने अवस्था टड्कारो रूपमा देखिन लागेको छ । मानिसका लागि ऐश्वर्य हीन अवस्था आउनु भनेको पानी विनाको माछापोखरी हो भनी विश्लेषण गरेका छन् ।

विषयवस्तु

प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकार कटुवालले घर, पत्नी, पुत्र, धन सम्पत्ति, सामाजिक मान मर्यादाले युक्त भएको गृह घरायसी अवस्था नै ऐश्वर्य हो अर्थात् मानिसको भौतिक आवश्यकता पूरा हुनुलाई ऐश्वर्य भन्ने बुझिन्छ, तर ऐश्वर्य भन्ने शब्दको आशय यतिमात्रले पूरा हुँदैन भन्दै ऐश्वर्य भन्नाले सम्पूर्ण भौतिक आवश्यकताहरूको प्राप्ति भएर पनि त्यसलाई मर्यादित राख्न देवी गुणहरूको आवश्यकता पर्दछ, तबमात्र त्यहाँ ऐश्वर्य भाव रहन्छ, भन्ने विषयवस्तु बनाएका छन् । निबन्धकारले जहाँ सम्पूर्ण भौतिक भोगहरू आध्यात्मिक वा धार्मिक मर्यादामा रहेर उपभोग गरिन्छ, त्यही अवस्था नै ऐश्वर्य प्राप्तिको अवस्था हो । यस प्रकारको ऐश्वर्य रहन्छ उसलाई ऐश्वर्यवान् भनिन्छ भन्ने विषयवस्तु बनाएका छन् । कटुवालले “जुन ठाउँ मरुभूमि छ, जहाँ नदीनाला, बोटविरुवा र कुनै वनस्पति हुँदैन भने त्यहाँ चराचुरुङ्गी र वन्यजन्तु लगायत मानिसको पनि बसोबास हुँदैन, कतै भएको छ भने पनि त्यो स्थान ऐश्वर्यले हिन भएको स्थान हो भन्नैपर्छ । त्यसैगरी जुन ठाउँमा पानीका सुविधा हुने नदी र नदीका स्रोतहरू छैनन्, धनी वा पुँजी पनि वर्ग कुनै छैनन्, कुनै मठमन्दिर तीर्थस्थल र वेदपाठी ब्राह्मणहरू छैनन्, विरामीको उपचार गर्ने वैद्य, धामी भाँक्री र अस्पतालको सुविधा तथा न्याय निसाफ दिलाउने निकायको व्यवस्था छैन भने त्यो ठाउँमा बस्न कोही रुचाउँदैन अर्थात् चाणक्य नीतिमा त त्यस्तो ठाउँमा एकदिन पनि नबस्नु भनिएको छ” (कटुवाल, २०७४ : १४१) । यस निबन्धमा निबन्धकारले ऐश्वर्यको महत्त्वलाई राम्ररी बुझ्ने र यसको उपभोग गर्ने भनेको मानिस नै हो । ऐश्वर्य मानिसको अस्तित्व हो । ऐश्वर्य वरण गर्नका लागि मानिसमा उपल्लो स्तरको योग्यता चाहिन्छ ।

त्यो योग्यता भनेको कागजी योग्यता होइन । बुद्धि विवेक र विशेष प्रकारको मानवीय गुण हो भन्ने मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् ।

शैली, प्रवृत्ति र निबन्धढाँचा

यस निबन्धको रचना आत्मपरक वा निजात्मक शैलीमा रहेको छ । हाम्रो देश प्राकृतिक ऐश्वर्यशाली राष्ट्रमा पर्छ । यहाँ मरुभूमि पाइँदैन । अग्ला अग्ला हिमालहरू जस्तो कि विश्वको नै सर्वोच्च शिखर मानिएको सगरमाथा र अन्य तेस्रो चौथो नम्बरका हिमालहरू नेपालमै छन् । त्यसैगरी अग्ला हिमाल र अनेकौँ पर्वत शृङ्खला र खोंचबाट निस्किएका असङ्ख्य नदीनालाहरू हाम्रा प्राकृतिक ऐश्वर्यहरू हुन् भन्ने विचारलाई वर्णनात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गरेका छन् । सदावहार तथा कोणधारी वनस्पतिले हरियाली ढाकिएको वनजङ्गलहरूमा पाइने विभिन्न जातका वनस्पति र ती जङ्गलमा पाइने विचित्र किसिमका पशुपंक्षी तथा वन्यजन्तुहरू नेपाल भूमिका ऐश्वर्य हुन् भन्ने विचारलाई यस निबन्धमा कलात्मक ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । निबन्धकार कटुवालले “ऐश्वर्य भन्नाले विद्यारूपी ऐश्वर्य, धनरूपी ऐश्वर्य, बल वा सामर्थ्यरूप ऐश्वर्य, ज्ञानरूप ऐश्वर्य यस्ता ऐश्वर्यहरू एकले अर्को प्राप्त गर्न सक्छ । त्यस्तै विद्याले ज्ञान र अर्थरूप ऐश्वर्य प्राप्त गराउँछ भने ज्ञानले धर्म र वैराज्य थप अरू दुई ऐश्वर्य दिलाउँछ । हाम्रा आध्यात्मिक हिन्दु धर्मशास्त्रहरूमा जम्मा ६ प्रकारका ऐश्वर्य षडैश्वर्य भनेर बताइएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा यश, ऐश्वर्य, श्री, धर्म, ज्ञान र वैराज्य ६ प्रकारका ऐश्वर्य मानिन्छन् । यी ऐश्वर्यको मर्म तात्त्विक रूपले मात्र बुझ्न सकिन्छ । सामान्यतय लोक व्यवहारमा बुझिने देखिन र भक्तिन आएका ऐश्वर्यहरूमा विद्यारूपी ऐश्वर्य, लक्ष्मी वा अर्थरूप ऐश्वर्य, राज्य वा शक्तिरूप ऐश्वर्य प्रमुख रूपमा मानिएको पाइन्छ तर उक्त तीन ऐश्वर्यहरूले अरू तीन महान् ऐश्वर्यको जन्म दिएका छन् । ती चाहिँ ज्ञान, वैराज्य र धर्म हुन् । पहिलेका तीन ऐश्वर्य विद्या, अर्थ र बल वा पुरुषार्थ नभए पनि मानिसलाई जरुरत पर्ने पछिल्ला तीन ऐश्वर्यहरू जो धर्म, ज्ञान र वैराज्य हुन् । यिनलाई हाम्रा शास्त्रहरूले प्रमुख मान्यता दिएको छ” (कटुवाल, २०७४ : १४०) । हाम्रो देशका पशुपतिनाथको मन्दिर र भगवान शिवको पादस्थल नेपाल उपत्यकाभित्रको प्रसिद्ध मठमन्दिरहरू र उपत्यका बाहिरका जानकी मन्दिर लगायत अन्य विभिन्न शक्तिपीठहरूले नेपालको ऐश्वर्य भक्तिभकाउ रूपमा रहेको देखादेख्तै हामी नेपालीहरूमा देखिन लागेको धर्मप्रतिको आस्था फितलो हुँदै गएको विश्वसम्पदा सूचिमा

परेका हाम्रा ऐश्वर्यका धरोहरहरू क्रमशः गुम्न लागेको अवस्था रहेको कुरा विश्लेषणात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

अनुच्छेद योजना

यस निबन्धमा जम्मा अड्तीसवटा अनुच्छेदहरू रहेका छन् । उक्त निबन्ध बाह्र पृष्ठको आयतनमा फैलिएको यस निबन्धका अनुच्छेदहरू छोटो, मझौला र लामा तीनै किसिमका रहेका छन् । छोटो अनुच्छेदका एउटा उदाहरणलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : “मानव जीवनको महत्त्वपूर्ण र अनिवार्य ऐश्वर्य महिलावर्ग हुन् । महिला नभएको घर वास्तवमा घरै होइन” (कटुवाल, २०७४ : १४८) । निबन्धमा छोटो तथा मझौला अनुच्छेदको प्रयोग भए तापनि निबन्धको विषयवस्तु शृङ्खलाबद्ध रहेका छन् । हरेक अनुच्छेदमा एउटा विचार वाक्य चयन गरी त्यसलाई व्याख्या र पुष्टि गर्ने काम यस निबन्धमा कुशलतापूर्वक सम्पन्न भएको पाइन्छ । निबन्धमा विषयसँग सम्बन्धित कुरा उठाएर प्रस्तुत गर्नु र अनावश्यक कुराहरू निबन्धमा समावेश नगर्नु जस्ता कारणले निबन्धकारको अनुच्छेद योजना सशक्त र सफल रहेको छ ।

अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्ति

यो आलङ्कारिक भाषा प्रयोग गरेर रचना गरिएको निबन्ध हो । यस निबन्धमा अलङ्कार प्रयोग गरिएको छ । यस निबन्धमा “ठूलाबडाले दिने आशीर्वचनमा मुखमा सरस्वती बसून भनेर आशीष दिने गरेका छन्” (कटुवाल, २०७४ : १४८) । अलङ्कारको प्रयोग प्रस्तुत गरिएको छ । यस निबन्धमा निबन्धकारले आज नारीहरू घर बाहिर निस्किसकेका छन् । ड्युटीमा वा कार्यालयको काममा जाँदैमा, व्यापार गर्दैमा विवाहित महिलाले अन्य पुरुषसँग शारीरिक सम्पर्क गर्नुपर्छ भन्ने छैन जस्ता कुरालाई व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् । आज घरबाट गृहलक्ष्मी पलायन भइसकेको अवस्थाले घरहरू खोक्रा र रिक्ता हुन लागेका छन् । त्यहाँ मानिसले बास गरेको भए पनि धर्म र लक्ष्मीले छोडिसकेको अवस्था छ । आज विवाहित पुरुषहरू पनि श्रीमती घरमा हुँदाहुँदै व्यभिचारमा संलग्न भएको देखिएको छ भन्ने वाक्यले यो निबन्ध अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्तिका दृष्टिले उत्कृष्ट रहेको छ ।

विचारतः एव

यस निबन्धमा निबन्धकारले मल्लकालीन सभ्यताका सूचक कतिपय भूकम्पले क्षति पुऱ्याएकाले पनि एकाएक हाम्रा ऐश्वर्यहरू गुम्नै लागिरहेका देखिँदैछन् । प्रकृतिको वरदान स्वरूप प्राप्त भएका हाम्रा हिमाल, पहाड, नदी, नाला, अनौठा अनौठा वन्यजन्तुहरूले शोभायमान रहेको छन् । ती प्राकृतिक ऐश्वर्य हुन् । आज हामी सदाचारहीन बन्दै जानाले गुम्न लागेको अवस्था देखिँदै भन्ने विचारतः एव रहेको छ । ऐश्वर्य मानिसको अस्तित्व हो । ऐश्वर्य वरण गर्नका लागि मानिसमा उपल्लो स्तरको योग्यता चाहिन्छ । त्यो योग्यता भनेको कागजी योग्यता होइन भन्ने प्रसङ्ग यस निबन्धको विचारतः एव रहेको छ । निबन्धकार कटुवालले “सम्पूर्ण भौतिक आवश्यकताहरूको प्राप्ति भएर पनि त्यसलाई मर्यादित राख्न दैवी गुणहरूको आवश्यकता पर्दछ तबमात्र त्यहाँ ऐश्वर्य भाव रहन्छ । अर्थात् जहाँ सम्पूर्ण भौतिक भोगहरू आध्यात्मिक वा धार्मिक मर्यादामा रहेर उपभोग गरिन्छ, त्यही अवस्था नै ऐश्वर्य प्राप्तिको अवस्था हो । जसमा यस प्रकारको ऐश्वर्य रहन्छ उसलाई ऐश्वर्यवान भनिन्छ” (२०७४ : १४१) । । आयु, शक्ति, विजय, लक्ष्मी वा ऐश्वर्य प्रभावशाली गति मानमर्यादा, दानशीलता, बल पराक्रम, सत्यवादिता ज्ञान विज्ञान वेत्ता तथा कीर्तियुक्त कर्म प्राप्ति सबै गुण र योग्यताहरू ऐश्वर्य हुन् भन्ने विचारतः एवलाई यस निबन्धमा विचारात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

मानिसले मानिसको कोखमा जन्म लिन पाउनु नै एक महान् ऐश्वर्य हो । जन्म त पाइयो तर मानवीय गुणहरू पनि त आर्जित हुनुपर्ने । आ-आऽनो पारिवारिक परिवेश अनुरूप हुर्की बढी शिक्षा प्राप्त गरेर जब सामाजिक दायित्व निर्वाह गर्दै जान्छौँ तिनै दायित्व निर्वाहका कदम कदममा मनुष्यत्व र पशुत्वको व्यवहार देखाउँदै गएका हुन्छौँ । जीवन निर्वाहको सवाल एकै हो, जन्मको प्रक्रिया उस्तै हो, प्राणी उही मानिस हो भन्ने विषयवस्तु प्रस्तुतिकरणमा एकरूपता रहेको छ । मानव समाजको ऐश्वर्य स्वरूप व्यक्तिमा दानधर्मप्रतिको आस्था रहन जरुरी हुन्छ । दानधर्म गर्नमा व्यक्तिको मनमा निर्लोभता रहनुपर्ने हुन्छ । लोभको उदयसँगै पापको जन्म हुने हुँदा लोभले गर्दा यथोचित दान धर्म रोकिन जान्छ अनि दान र धर्ममा आँच पुग्ने बित्तिकै मानवीय ऐश्वर्य विलयको अवस्थातर्फ उन्मुख

हुन पुग्दछ, भने जस्ता विभिन्न किसिमका आऽना भावनालाई साहित्यिक रचना दिन सक्नु निबन्धकारको वैशिष्ट्य हो। निबन्धमा प्रस्तुत गरिएका प्रकृतिमा भएका र चलिआएका कुराहरू हाम्रा लागि अनुकरण गर्न योग्य रहेका छन्। कटुवाल निबन्धकार “हाम्रो ऐश्वर्य गुम्न लागिसकेको छ। आज घरबाट गृहलक्ष्मी पलायन भइसकेको अवस्थाले घरहरू खोक्रा र रिक्ता हुन लागेका छन्। त्यहाँ मानिसले बास गरेको भए पनि धर्म र लक्ष्मीले छोडिसकेको अवस्था छ। आज आएर विवाहित पुरुषहरू पनि श्रीमती घरमा हुँदाहुँदै व्यभिचारमा संलग्न भएको देखिएको छ। यसले गर्दा मानिसको शरीर मात्र छ, मानवता छैन। बोली छ, सत्यता छैन। संस्कृति छ, संस्कार छैन। नीति छ, नैतिकता छैन। विधि छ, विधान पुऱ्याइँदैन। धर्म गरेको देखिन्छ, भक्तिभाव देखिँदैन। कानुन छ, पालना छैन, शिक्षा छ, आचरण छैन। बौद्धिकता छ, विवेक छैन। मरिन्छ, भन्ने सबैलाई छ, वैराजता आउँदैन। भगवान हुनुहुन्छ, भक्तिभाव गरिँदैन। शुल्क असुलिन्छ, सेवा पुग्दैन। घर छ, गृहलक्ष्मी छैनन्। यसो हुनुमा हामी सबै ऐश्वर्यहीन भइसकेका छौं। हाम्रा ऐश्वर्यहरू गुम्नै लागिसकेका छन्” (कटुवाल, २०७४ : १४३)। कटुवालको यो प्रस्तुति अन्य नवसाहित्यकारका लागि अनुकरणीय बन्न सक्ने देखिन्छ।

४.१.१३ पल्लोछेउ

प्रस्तुत निबन्ध यस निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित तेह्रौं वा अन्तिम निबन्ध हो। यस निबन्धमा निबन्धकारले आफूले जाने बुझेदेखि मर्नेबेलासम्ममा आऽना बाबु बाजेको जीवन जसरी गुज्रियो त्यही नै पल्लो छेउ हो भनेका छन्। निबन्धकारले जीवनको पल्लो छेउ कस्ता रह्यो, भौतिक सुख, सुविधा, पारिवारिक सद्भाव के कस्तो रहेर जीवन लीला समाप्त भयो, मर्ने बेलामा के कस्तो पीडा भोग्नु पऱ्यो वा सुविधाजनक प्राणान्त भयो, ती सबै विषयहरूको अन्तिम परिणाम नै जीवनका पल्लोछेउ हो भनेका छन्।

विषयवस्तु

गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू निबन्ध सङ्ग्रहमा संग्रहित अन्तिम निबन्ध पल्लोछेउ हो। यो निबन्धमा निबन्धकारले संसारमा जन्मिन आएका सारा जीवित प्राणीहरूको जन्मको प्रारम्भिक चरणलाई जीवनको वल्लो छेउ र मरणको निकट अवस्थालाई पल्लो छेउ हो भन्ने मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन्। उनले मानिसको जीवन निर्वाहका क्रममा, साना ठूला उद्देश्य पूर्तिको क्रममा बढाइएका व्यवहारिक प्रयासहरूको अनगिन्ति वल्लो छेउ र पल्लो

छेउ रहेको कुरा यस निबन्धमा उल्लेख गरेका छन् । उनले हाम्रा पुर्खाहरू कसैले राष्ट्रहितका खातिर आऽनो जीवनको बलिदान गरेर इतिहासमा नाम लेखाइ अमर बनेका छन् भने कसैले आऽनो दुःखले आर्थिक सम्पत्तिद्वारा मठ, मन्दिर, धारा, पोखरी, पाटी, पौवा, पुल, पाठशाला जस्ता पवित्र सामाजिक संस्थाहरू निर्माण गरेर पल्लोछेउ पुगेको कुरा यस निबन्धको मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् । कटुवालले अधिल्लो पुस्ताको पल्लो छेउ वर्तमान पुस्ताको वल्लो छेउ हुँदारहेछ भन्ने विषयवस्तु बनाएका छन् । यस निबन्धमा उनले हामी वर्तमानमा जो जे गर्दैछौं त्यो सबै गतिविधिले व्यक्तिको परिवारको अन्त्यमा समुदाय र समाजकै पल्लो किनारा निर्माण गरिरहेको हुँदोरहेछ भन्दै मानिसको वर्तमान विगत बन्दै पछाडि बस्तो रहेछ अनि भविष्य भन्दै अगाडि दगुर्दोरहेछ भन्ने मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् । पल्लो छेउ निबन्धमा निबन्धकारले आफू उभिएको ठाउँबाट परसम्म दृष्टि पुऱ्याउनुपर्ने र आफू दृष्टि पुग्ने ठाउँसम्मलाई पल्लो छेउ भन्ने गरिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । पल्लो छेउ वर्तमान पुस्ताको वल्लो छेउ हुँदोरहेछ, अनि त्यसरी नै हामी वर्तमानमा जो जे गर्दैछौं त्यो सबै गतिविधिले व्यक्तिको, परिवारको अन्तमा समुदाय र समाजकै पल्लो किनारा निर्माण गरिरहेको हुँदोरहेछ भनी निबन्धमा उल्लेख गरेका छन् । उनले पल्लो छेउको स्थितिको बारेमा चिन्तन गर्दै पुर्खाहरूका केही भनाइलाई निबन्धभित्र समावेश गरेका छन् भने भावी पुस्तालाई आऽना पुराना संस्कृति, संस्कारहरू अँगाल्दै जान र हत्या, हिंसा, छल, काम, क्रोधलाई पन्साएर अधि बढ्नुपर्ने कुरा निबन्धको माध्यमबाट प्रष्ट्याएका छन् ।

शैली, प्रवृत्ति र निबन्धढाँचा

यस निबन्धमा निबन्धकार कटुवालले मानिसको वर्तमान सुधानु छ भने विगतलाई अक्षुण्ण राख्नु पर्ने र विगतका भूलहरू नदोहोरियुन भनेर सचेत रहनुपर्ने प्रसङ्गलाई आत्मपरक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । मनको इच्छा पूर्तिको लागि जाँदाजान्दै पनि आशक्तिका कारणले गल्ती दोहोऱ्याउने गर्नु हुँदैन भन्ने प्रसङ्गलाई वर्णनात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले प्रस्तुतिकरणको शैली क्रमशः परिष्कृत तथा परिमार्जित भाषाशैलीको प्रयोग गरेर निबन्ध रचना गर्न सफल देखिन्छन् । कटुवालले “पल्लो छेउको कुरा गर्दा वल्लो छेउको सवाल पहिले आउँछ, अनि मात्र त्यसको स्थितिबाट पल्लो छेउको किटान हुन्छ” (कटुवाल, २०७४ : १५१) । निबन्धकारले पुर्खाहरूले सदियौं पुस्तादेखि भागेको

अनुभवलाई रुढिवादी र अन्धविश्वास भन्नु नहुने कुरा उल्लेख गर्दै शारीरिक शुद्धिले मात्र भावना शुद्धि हुन सक्दैन अनि भावना शुद्धि नभई व्यवहार शुद्ध भने परिणाम गलत हुन जान्छ भन्ने निबन्धको प्रवृत्ति बनाएका छन् ।

अनुच्छेद योजना

यस निबन्धको अनुच्छेद योजना विशृङ्खलित रहेको छ । निबन्धमा अत्यन्त छोटो, मझौला र लामा गरी तीनै खालका अनुच्छेदहरूको आयोजना गरिएको छ । तेह्र पृष्ठको लम्बाइमा संरचित यस निबन्धमा जम्मा तेह्रओटा अनुच्छेदहरू रहेका छन् । बीचबीचमा बुँदागत रूपमा पनि दिइएको छ । कहीं कहीं एउटा पुरै पृष्ठमा पनि अनुच्छेद परिवर्तन गरिएको छैन । यसरी हेर्दा अनुच्छेद योजनामा निबन्धकार सफल देखिन्छन् । “नेपाली जनताको चाहनाअनुसार भनी घोषित नया नेपालको लोकतान्त्रिक, गणतान्त्रिक व्यवस्थाले र ८ वर्ष लगाएर लेखेको नेपाल अधिराज्यको संविधान घोषणाको साथसाथै संशोधको पुच्छर गाँस्ने शर्तमा लागु गरेको छ, यसै वारेमा अझै बन्द हडताल आगजनी साम्प्रदायिकता जस्ता अनावश्यक मागहरू राखी नेपाली पहिचानको सामाजिक सद्भाव खल्बल्याइएको छ” (कटुवाल, २०७४ : १५५) । एउटा प्रसङ्ग नसकेसम्म अनुच्छेद परिवर्तन नगरिएकोले निबन्धकार अनुच्छेद योजनामा सफल देखिन्छन् ।

अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्ति

यस निबन्धमा आलङ्कारिक भाषाको प्रयोग भएको छ । निबन्धमा प्रयोग भएको अलङ्कार तथा उखानटुक्काको प्रयोग गरिएको छ । भाइ फुटे, गवार लुटे जस्ता उखानको प्रयोगले पनि निबन्ध अलङ्कारयुक्त बनेको छ । निबन्धकार कुटुवालले “मानिसको वर्तमान सुधानुं छ भने विगतलाई अक्षुण्ण राख्नुपर्ने हुन्छ । विगतका भूलहरू नदोहोरिउनु भनेर नै पहिले यसो गर्दा यस्तो भएको थियो । फेरि पनि त्यस्तै होला कि भनेर सचत रहन विगतले मानिसलाई दिशा निर्देश गर्नुका साथै चेतावनी पनि दिइरहेको हुन्छ तर हाम्रो ठूलो कमजोरी कहाँ छ भने मनको इच्छा पूर्तिका लागि जान्दाजान्दै पनि आशक्तिका कारणले गलति दोहोर्न्याउने गछौं । पुर्खाहरूले सदियौं पुस्तादेखिको भागेर परेर, अनुभव गरेर कुराहरूलाई भनाइहरूलाई उपहास गछौं, रुढिवादी र अन्धविश्वास भन्छौं । यसैले आज आएर विज्ञान र प्रविधिको यत्रो सहयोग हुँदा पनि मानव समाजमा दिगो शान्ति प्राप्त गर्न सकेका छैनौं । जसरी शारीरिक शुद्धिले मात्र भावना शुद्धि हुन सक्तैन अनि भावना शुद्धि नभई व्यवहार शुद्ध

हुन सक्दैन । त्यसैगरी मानिसको आसन्न कर्तव्यप्रति दृष्टिकोण शुद्ध भएन भने परिणाम गलत हुन जान्छ । यसै गरेर हाम्रा कतिपय मूल्य मान्यता, परम्परा, संस्कार र संस्कृतिका विरुद्धमा हाम्रा गतिविधिहरू क्रियाशील हुन गइरहेकाले हाम्रो नेपाली समाज तथा विश्व समुदायकै पल्लो छेउको स्थिति अर्थात् गन्तव्यले कस्तोमोड लिने हो पल्लो छेउ वा पल्ला दिनहरू हाम्रा कस्ता रहने हुन् चिन्ताको विषय छ” (कटुवाल, २०७४ : १५३) । यस निबन्धमा प्रस्तुत भएका निबन्धहरूमा असारको महिना भनेको मानो खाएर मुरी उब्जाउने समय हो । एक थुकी सुकी, सयले थुकी नदी, आफू भलो त जगत भलो, पोथी बास्यो भने मारेर धुरी कटाउनु पर्छ, चार हात अगाडि हेर्नु पर्दा बाह्र हात पछाडि हेर्नुपर्छ जस्ता उखानटुक्काको प्रयोग भएको पाइन्छ । निबन्धमा प्रयोग भएको बुँदागत अंशले पनि निबन्ध रचनामा थप आलङ्कारिक बनाएको छ । यसरी हेर्दा निबन्धकार अलङ्कार योजना र व्यङ्ग्योक्तिका दृष्टिले यो निबन्ध सफल रहेको छ ।

विचारतOEव

प्रस्तुत निबन्धमा समाजका अंग स्वरूप मानिने जनताहरूको व्यक्ति, वारिवारिक, साङ्गठानिक स्तरबाट निर्वाह गर्नेपर्ने भूमिका त्रुटिपूर्ण, भ्रमपूर्ण एवं गैरजिम्मेवारी र धर्मको विरुद्ध भएका खण्डमा सिङ्गो राज्यको दायित्व दिशाहीन एवं त्रुटिपूर्ण र भ्रमात्मक परिणाम दायिक हुने निश्चित हुन्छ भन्ने प्रस्तुति यस निबन्धको विचारतOEव रहेको छ । “दोस्रो विश्वयुद्धमा बेलायतको सहायता स्वरूप लड्न गएको नेपाली सेनाले (तत्कालीन गोर्खाली सेना) युद्धको नायक देखिएको जर्मनका हिलटरको मुटु हल्याउन सफल भएको थियो । त्यसपछि जङ्गबहादुर राणाको पालामा भारतको सहायतार्थ गएको नेपाली फौजले सन् १८५७ मा भारतमा भएको सिपाही विद्रोह दबाउन सफल भएको थियो । जुन कार्यको पुरस्कार स्वरूप नेपालले पहिलो इष्ट इन्डिया कम्पनीसँगभ एको नेपाल अंग्रेज युद्धमा गमाएका बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर जस्ता क्षेत्र प्राप्त गरेको थियो भने हिन्दु धर्मले अङ्गिकार गरेको राजतन्त्र र सारा देशबासीको मुटुको धड्कन र आँखाको नानी बनेका प्यारा राजा वीरेन्द्रको षडयन्त्रपूर्ण ढङ्गबाट नेपाली सेनाको पहरेदारी र सुरक्षामा रहेका राजपरिवारको समुल हत्याकाण्ड हुँदा नेपाल सरकार र नेपाली सेनाले विद्यमान राष्ट्र प्रमुखको सुरक्षा किन गर्न सकेने ? मुलुकको सुरक्षा व्यवस्थाको के भरोसा । राजा वीरेन्द्रको जीवनको पल्लो छेउ यस्तै रहेछ (कटुवाल, २०७४ : १५४)” जस्ता विचारतOEव यस निबन्धको विचारतOEव रहेको छ ।

एकरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

यस निबन्ध रचनामा निबन्धकारले आऽना गहन विचार र आकर्षक प्रस्तुतिकरण रहेकोले निबन्धमा एकरूपता पाइन्छ। निबन्धमा विषयवस्तु प्रस्तुतिकरण भने एकरूप छैन। पल्लो छेउको स्थितिबारे चिन्तन मनन् गरी व्यक्त गरेको आऽनो निबन्धको विषय बनाई प्रस्तुत गर्न सक्नु निबन्धकारको वैशिष्ट्य हो। “पल्लो छेउको स्थितिबारे चिन्तन मनन् गरी व्यक्त गर्ने सन्दर्भमा पुर्खाहरूको केही भनाइहरू बुढापाकाहरूले आउंदो पुस्तालाई आफूले भोगेका परिस्थितिको परिणाम सूचक उद्गार व्यक्त गरेका छन् (कटुवाल, २०७४ : १५५)”। शीर्षक चयन निश्छलतापूर्वक अभिव्यक्ति दिन सक्ने खुबी निबन्धकारमा भएकाले यो अनुकरणीय मान्न सकिन्छ। त्यस्तै निबन्धमा प्रयोग भएका शब्द, वाक्य, शिल्प, शैलीजस्ता प्रयोगमा निबन्धकार सचेत भएको देखिन्छ।

४.२ स्मृति र अनुभूति कविता सङ्ग्रह

आऽनी छोरी सिर्जना कटुवालप्रति समर्पित भ्याउरे लयको चार हरफ २ श्लोक कवितालाई शिरमा राखेर करिव ३७ओटा कविताको नीलो वस्ती भेटियो त्यसमा। सम्झना भएका र अनुभूति गरेका कविताको सन्दर्भलाई जोड्न यसको प्रकारको हिसाबले २ भागमा (गद्य र पद्य) र महऽवका हिसाबले ६ भागमा समावेश गरिएको पाइयो। यी ६ मध्ये वन्दना खण्ड -५, नैतिक खण्ड-६, स्रष्टा स्मृति खण्ड, ९ प्राकृतिक खण्ड, ३ सामाजिक महऽव खण्ड ५ गरी जम्मा ३६ ओटा कविताहरूको प्रारूप भेटियो। यी नै कवितात्मक वस्तीभित्रका कलुषित हृदयसँग सम्वाद गर्ने तयारीमा छु। हुन त सम्वादका धेरै आधारहरू छन्। सबै आधारहरू संभव नभए पनि आंशिक तऽवहरूको उपस्थितिमा यी कवितात्मक मनहरू केलाउने कोशिस गरेको छु। यसभित्र म सामान्य पाठकको रूपमा उपस्थित भएको छु। मान्छे हुनुको पर्याय गल्ती गर्नु र पुनः सुधिने अवसर प्राप्त गर्न पाउनु पर्ने अभिलाषा पनि अपेक्षा गरेको छु। यो कविताको सन्दर्भमा म आफैँ साधन र साध्य पनि होइन। मभित्रका गल्ती र कमजोरीलाई एउटा ऊर्जाशील व्यक्तिको विषयेत्तर पाटो हो, यसलाई मूल बाटोमा ल्याउन सकिन्छ, भन्ने अमृत-वाणीको आशा पनि सम्पूर्ण साहित्यका पाठक तथा शिखर व्यक्तिहरूबाट अपेक्षा गरेको छु।

कवितासँगको सम्वाद

एउटा महायज्ञ गर्नुपूर्व गरिने पूजा अर्चनाको रूपमा कवि इन्द्रप्रसाद कटुवालले देवी देवता, इष्टमित्र, राजा- रैती, देउराली, सिमेभूमें, नागनगेनी, १६ शिकारी महारानी थान, खोलानाला, हिमाल पहाड, पहराछहरा त्रिदेवी र दैवीशक्ति आदि चराचर जगत्लाई सूचना गरी उनीहरूबाट हुनसक्ने दुर्घटनाको भाकल बुझाएर हरेक कोणबाट आड बाध्ने काम गरिएको पहिलो खण्डको ५ओटा कवितामध्ये पहिलो कविता :

इष्टदेव वन्दना

पूर्वीय हिन्दु दर्शनमा पहिलो गणेश भगवानको पूजा अर्चना गर्ने परम्परालाई 'मालिनी छन्दमा गणपति गणानान्त्वा' पार्वती पुत्रदेव भनी सम्बोधन गरिएको छ। इष्टदेव वन्दना शीर्षक रहेको कविताको संरचना पक्ष अन्तर्गत आफूले गर्न लागेको कार्यमा बाधा विरोध नआओस् भन्ने केन्द्रीय भाव रहेको छ। गणेश भगवानको पुकार विषयवस्तु रहेको सो कवितामा लयविधान अन्तर्गत वर्णहरूको विषम उपस्थितिले स्वर र व्यञ्जनको आलाप सञ्चय गरे लालित्यमय नै सुनिन्छ। सरल भाषाशैली तृतीय पुरुष प्रधान शैली कथनपद्धतिसँग भगवानप्रतिको आस्था भावभूमि रहेको छ।

पृथ्वी वन्दना

कवि आध्यात्मिक चेतनाको प्रतिमूर्ति भई देखापरेका छन्। आफूले टेकेको धर्ती पृथ्वीको पनि पूजा गरेका छन्। पृथ्वी वन्दना शीर्षक रहेको कविताको संरचनाअन्तर्गत शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग र शान्त रसमा आऽनो भक्तिरूपी भावना अघि सारेका छन्। आऽनो सिर्जशील महायज्ञमा पृथ्वीको महिमा गाउनु केन्द्रीय भाव रहेको कवितामा पृथ्वीप्रति आऽनो अटुट विश्वास विषयवस्तु रहेको छ भने लयविधान र भाषाशैली सन्तोषजनक छ साथै पृथ्वीको आराधनापछि पाइने आध्यात्मिक लाभ भावभूमि रहेको भए पनि 'समुद्र बसने देवी.....।'को भाव अझ सशक्त देखिन्छ।

राष्ट्र वन्दना

आफू जन्मेको जन्मभूमि नेपालको वन्दना उपेन्द्रवज्रा छन्दमा व्यक्त गरेका छन्। राष्ट्र वन्दना शीर्षक रहेको कवितामा तवस्वीहरूको, बुद्धको, सीता, भृकुटीको र वीरहरूको

पवित्रभूमि एकमुष्ट कल्पवृक्ष समान बनोस् भन्ने केन्द्रीय भाव संगालिएको छ । राष्ट्रको भलाइ विषयवस्तु रहेको कवितामा लयविधान र भाषाशैली उत्कृष्ट लाग्यो अन्त्यानुप्रास विषय भए पनि । कथन पद्धति कवि आफै बोलेका छन् थप आशीर्वाद यसको भावभूमि रहेको छ ।

मातृ वन्दना

यो कविता आऽनो जन्म दिने आमा जसले यो पुण्यभूमिमा संसार देखाइन् उनीप्रति सच्चा श्रद्धा अर्पण गरेका छन् । शिखरिणी छन्दको करुण रसमा । उज्यालो, शीतलता, परिवार, शिक्षा-दीक्षा, जीवन, भाषा, संस्कृतिको परम्परा, रीतिरिवाज आदि सम्पूर्ण आवश्यकताको केन्द्रीय धरोहर देवीको रूपमा आमाको महिमा गाउनु केन्द्रीय भाव हो । आमाप्रतिको श्रद्धा यसको विषयवस्तु हो भने लयविधान र भाषाशैलीमा कुनै अड्चन नदेखिइकन अदृश्य अभिलाषाको भावभूमिमा हुर्केको छ ।

कविता स्तुति

कविले करिव मंगलाचरणका रूपमा कविता सङ्ग्रह प्रकाशन गर्नुको अर्थ र परिभाषाभिन्न कविताकै महिमा गाएका छन् । अनुष्टुप छन्द र अद्भूत रसमा सिँगारिएको कविताको बाहिरी संरचना रहेको छ । आशिक भए पनि उत्प्रेक्षा र उपमा अलङ्कारको संयोजन गरी कविताको विभिन्न रूपलाई उठान गर्नु यसको केन्द्रीय भाव रहेको छ । देवी र वेद जस्ता वस्तुसँग तुलना गर्नु विषयवस्तु रहेको छ । साहित्यमा रसोत्पत्ति हुनाको कारण, स्थायी भाव, विभाव, अनुमान, व्यभिचारी भावअन्तर्गत ९ वटा रसको व्याख्यासँगै लयविधान र भाषाशैली उत्कृष्ट रहेको कविताको तऽवहरूको समावेश भावभूमि रहेको छ ।

मनको कुरा

यो कवितामा निराकार ब्रह्मको खोजी गरिएको छ । लोकको नजरमा मान्छे हुनु सजिलो छैन । जो लोक मान्दैन ऊ फगत मान्छे मात्र हो । यसको संरचना पक्षान्तरगत बाह्य संरचनामा छन्द शार्दूलविक्रीडित शान्त रसप्रधान र आन्तरिक संरचनाअन्तरगत भौतिक वासनाको अगाडि मान्छे भएर बाँच्नको निम्ति संयमतालाई समन्वय गरी तऽवज्ञान प्राप्त गर्ने प्रेरणा दिलाउन खोज्नु यसको केन्द्रीय भाव रहेको छ । काम, क्रोध,

लोभ, मोह र मात्सर्य मनका विकार विषयवस्तु रहेको कवितामा लयविधान, भाषशैली, कथनपद्धति उचित रहे पनि मनको भावना भावभूमि रहेको छ ।

जीवनको रहस्य

एउटा प्राणवायुसहितको जीवभित्र साकार र निराकार ब्रह्म जोडिएको हुन्छ । यसैको कारण हामी अल्भिरहेका हुन्छौं । जीवनको रहस्य शीर्षक रहेको कवितामा शुक्रकीट र डिम्बको फैलावटबाट आरम्भ नै कर्मविधानले बनिएको देह अलौकिक हुन्छ भन्ने केन्द्रीय भाव भेटिन्छ । जीवनकोखोज नै त्यसको विषयवस्तु हो । लयविधानमा वर्णहरूको रखाइ क्रम नमिलेको बाहेक भाषाशैली ठीक छ । जीवनको वास्तविकता उतार्ने भावभूमि रहेको कविता लालीत्यमय पनि बनेको छ ।

सूर्य पूर्वमा अस्ताउने भए

सूर्य र चन्द्र ज्ञानका आधारहरू हुन् । यसमा दिनरातदेखि युगौंयुगसम्म चलेको छ । उपर्युक्त शीर्षक रहेको कवितामा प्राण रक्षार्थ अन्न बराबर चन्द्रमा र यो बाहिरी उज्यालो सूर्य भएको कारण हामी प्राणी जगत्को संसार अडेको छ भन्ने केन्द्रीय भाव रहेको छ । सूर्य पूर्वमा अस्ताउने कारण यसको विषयवस्तु रहेको छ । लयविधान र भाषाशैली राम्रै छ । कथनपद्धति तृतीयपुरुष प्रधानशैली रहेको छ । जीवनको यथार्थ लीला नमान्ने व्यक्तिको लागि सूर्य पूर्वबाट उदाएर पूर्वमै अस्ताउनु व्यङ्ग्यधर्मी भावभूमि रहेको छ ।

के छ कारण

यो कविता अनुष्टुप छन्दको प्रश्नोत्तर शैलीमा लेखिएको छ । यसको संरचनाअन्तर्गत मानवीय संरचनाको आकृति, लिङ्ग र प्रक्रियाको आधारमा जीवनको पूर्वार्द्ध र उत्तरार्द्धसम्म भोगेको भोगाइको स्वरूपको कारण तत्काल खोज्ने प्रयास गरिएको छ । कारण तत्काल नै यसको विषयवस्तु हो । अरु सबै यथास्थितिमा छन् । कारणको नियोजन यसको भावभूमि हो ।

अनिश्चित गन्तव्य

आध्यात्मिक र भौतिकवाद संरचनाको आंशिक संयोजन नै जीवन हो भन्न खोजिएको छ । इन्द्रबज्रा छन्दमा लेखिएको कवितामा शान्त रस महासागर शान्त छ । जीवन भन्नु कर्मचेष्टाबाट सुरु भएर उत्तरार्द्धको कर्मपद्धतिमा विश्राम भई आउनुको अर्थ र जानुको

सत्य पनि सत्य हो भन्न खोजिएको छ केन्द्रीय भावमा । जन्मनु र मर्नुको सास्वत चिज रहेको विषयवस्तु रहेको कवितामा लयविधान, भाषाशैली उत्कृष्ट लाग्यो कथनपद्धति प्रायः अरु कवितासँग मिल्न गएकै छ । विरोधाभाषपूर्ण जीवनको अर्थ भावभूमि रहेको छ ।

मानिस भएर

यो कविता पनि करिब अध्यात्मक सम्बन्धी नै भन्न सकिन्छ । तोटक छन्दमा सलल वगेको श्लोकहरूमा मानिस भएर शीर्षक रहेको छ भने यसको संरचना छन्द रस करिब समायोजन भएकै देखिन्छ शान्त रस उस्तै छ । मान्छे हुनुमा भक्तिवादी चेतनामा विश्वास गरौं भन्ने केन्द्रीय भाव छ । जिउने तरिका यसको विषयवस्तु हो । लयविधान र भाषाशैलीमा खोट छैन । चेतना र त्याग यसको भावभूमि मान्न सकिन्छ ।

पृथ्वीनारायण शाहप्रति श्रद्धा

यो कवितामा कविले वर्तमान वैयक्तिक स्वतन्त्रता निर्भिक भएर पूरा गर्न पाउने अधिकार प्राप्त गर्न अहम् भूमिका खेले राष्ट्रनायक पृथ्वीनारायण शाहप्रति सच्चा श्रद्धा व्यक्त गरेका छन् । 'रहौंला कहाँ नेपाली हामी नेपालै नरहे' भन्ने राष्ट्रकवि माधवप्रसाद घिमिरेको कवितात्मक भावसँग मिल्ने गरी भगवान शंकर, गंगा, गण्डकी जानकी धाम, हिमाल-पहाड, तराई आदि सबै सबै पृथ्वीको देन हो भन्न खोज्नु केन्द्रीय भाव रहेको छ । एकीकरणमा देश विषयवस्तु रहेको कवितामा लयविधान थोरै तोडमोड भेटिए पनि भाषा सरल छ । भार्दूलविक्रीडित छन्द र वीर रसको आंशिक प्रयोग र पृथ्वीनारायण शाहको ऐतिहासिकतालाई देखाउन खोज्नु भावभूमि मान्न सकिन्छ ।

आदिकवि भानुभक्त आचार्यप्रति श्रद्धा स्मृति

नेपाली साहित्यमा आदिकवि भानुभक्त आचार्यको अतुलनीय देन रहेको छ । उपर्युक्त शीर्षक रहेको यो कवितामा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोगसँगै बाह्य र आन्तरिक संरचना सामान्य छन् । नेपाली साहित्यमा भानुभक्तको रामायणको विशेष महत्त्वको स्मरण विषयवस्तुसँग लयविधान पछ्याएको छ । भाषाशैलीमा अलिकति वर्ण, पद-पदावली नमिलेजस्तो भए पनि छन्द, ज्ञान भएकाहरूलाई सजिलै होला कथनपद्धति मनोवादात्मक शैली राखिएको छ । साहित्यमा सम्भ्रनासँगै साहित्यिक पाटोलाई उजागर गर्न खोजेको देखिन्छ ।

युवा कवि मोतीराम भट्टप्रति श्रद्धा स्मृति

नेपाली साहित्यको माध्यमिककालीन स्रष्टा मोतीराम भट्ट (वि.सं. १९२३-१९५२) श्रद्धास्मृति रहेको कवितामा उनको साहित्यिक योगदानको चर्चा गरेका छन्। भ्याउरे छन्दमा लेखिएको कवितामा थोरै समयमा धेरै दिन सकेको सत्य कुराको सम्मान गर्नुपर्छ भन्ने केन्द्रीय भाव रहेको र साहित्यिक योगदानको उचाइ विषयवस्तु रहेको छ। लयविधान जनबोलीबाटै उठ्न सकेको कारण भाषाशैली सरल छ र कवि आफैँ बोलेर कथनपद्धति उठाएका छन्। मोतीरामभित्रको सम्पूर्णतामा साहित्यिक पाटो भाव पक्ष देखिन्छ।

कविशिरोमणि लेखनाथप्रति शब्दश्रद्धा

नेपाली साहित्यको आधुनिक कालका त्रिमूर्ति लेखनाथ, सम र देवकोटामध्ये कविशिरोमणि लेखनाथप्रति (१९४१-२०२२) प्रति शब्दश्रद्धा शीर्षक रहेको कविताको संरचना पक्षलाई हेर्दा शास्त्रीय छन्दका शिखर पुरुष लेखनाथ पौड्यालको काव्यात्मक विशेषताको आधारमा उनलाई पूर्वीय कवि, कालीदास, माघ, भारवीहरूकै सम्भावना देखाउन खोजिएको छ। उनैलाई सम्झने वहानामा उनीहरू पाएको ज्ञानवापद कविले आभार पनि व्यक्त गरेका छन्। शार्दूलविक्रीडित छन्दमा लेखिएको कवितामा काव्य चर्चा विषयवस्तु रहेको छ भने लयविधान र भाषाशैली ठीकै रहेको छ। आफैँ बोलेका छन् कथनपद्धतिमा। पद्य साहित्यमा गुणात्मकताको खोजी यसको भावभूमि रहेको छ।

राष्ट्रकवि माधव घिमिरे

सत्य युगका त्रिकालदर्शी महादेवको रूपमा 'माधव' भनी सम्बोधन गरी थप दीर्घायुको कामना गरिएको कवितामा राष्ट्रकवि माधव घिमिरे शीर्षक रहेको छ। यसको संरचना पक्षअन्तर्गत करुण र शान्त रस प्रदान शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोगको साथ काव्यका माध्यमले नारीप्रतिको उचित सम्मान चर्चा रहेको छ, विशेष गरी गौरी र राजेश्वरीभित्रको करुण भावना यसको विषयवस्तु मानिन्छ। लयविधान राम्रै छ। कथनपद्धति तृतीय पुरुषप्रधान शैलीमा उनिएको कवितामा घिमिरेको काव्यको सामाजिक र ऐतिहासिक भावभूमि संगालिएको छ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाप्रति श्रद्धाञ्जली

नेपाली साहित्यको आधुनिक कालका त्रिमूर्तिमध्ये लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६-२०१६) पनि एक हुन्। आकाशको तारा गन्नु, सागरको पानी भर्नु, जसरी अपुग हुन्छ त्यसरी नै देवकोटाको व्याख्या अपूरो नै हुन्छ भन्ने पंक्तिसँगै श्रद्धाञ्जली शीर्षक राखेका छन् कविले। यसको संरचनाअन्तर्गत बाह्यमा छन्द शादूर्लविक्रीडित हो भने आन्तरिकमा देवकोटाको काव्य तिलस्मीरूप, काव्यउच्चता, गरीवको पक्षधर (प्रगतिवादी), भ्याउरेको संरक्षणलाई एकमुष्ट देखाउन खोजिएको छ। काव्यचर्चा गर्दै सम्झने प्रयास यसको विषयवस्तु रहेको कवितामा लयविधानमा ह्रस्व दीर्घको मापदण्डको प्रयोग कम भएको भए पनि कथनद्विति तेस्रो स्थान रहेको छ। पौराणिक चेतना, प्रेम चेतना, लयचेतना, भाषा चेतना, जातिचेतको अतिरिक्त भावभूमि रहेको छ।

समको सम्झना

राणा परिवारमा जन्मिएर पनि फरक विचार र भावभूमिका साथ नेपाली साहित्य आकाशका आधुनिक कालका त्रिमूर्तिमध्ये एक मूलतः नाटककार व्यक्तित्व हुन्। उनै बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) को साहित्यिक पाटोलाई सम्झने प्रयास गरिएको छ। छन्द शादूर्लविक्रीडित रहेको कवितामा संरचनापक्ष दुवै सबल देखिएको छ। नाटक र काव्यको चर्चासँगै कृतिको दुखान्त पक्षलाई विषयवस्तु बनाइएको छ। लयविधान र भाषाशैली सन्तोषजनक छ भने कृतिभिन्नको बौद्धिक पक्ष ओकल्ने प्रयास भाव रहेको छ।

पारिजात फूल कि मान्छे ?

साहित्यकार पारिजात (१९९४-२०५० विष्णुकुमारी वाइवा) पारिजात फूलको बोटसंग सादृश्यता कायमै गर्दै कविले नारी स्रष्टा पारिजातको फरक साहित्यिक सङ्घर्षको चर्चा गरेका छन्। शीर्षक नै फूल कि मान्छे ? रहेको कवितामा संरचना पक्ष दुवै सबल देखिन्छ। अनुष्टुप छन्दको प्रयोगसँगै भौतिकवादी संसारको प्रयोगविहीन भएर पनि साहित्य सृजना गर्न सक्ने नारी स्रष्टा हुन् भन्न खोजिएको छ आन्तरिक संरचनामा। नारी चेतनाको सम्मान विषयवस्तु रहेको कवितामा लयविधान राम्रै छ कथनपद्धति तृतीयपुरुष प्रधान शैली र नारीभिन्नको दार्शनिकता उढाइएको भावभूमि छ।

भाषाप्रेम

कविले आऽनो भाषाप्रति सच्चा श्रद्धा अर्पण गरेका छन्। भाषाप्रेम शीर्षक रहेको कविताको बाह्य संरचना शादूर्लविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरिएको कवितामा भाषा नै

मानवीय जीवन र जगत् हो भन्ने केन्द्रीय भाव संगालिएको छ आन्तरिक संरचनामा । गद्य र पद्य साहित्यिक विषयलाई उठान गरिएको कवितामा लयविधान राम्रै छ । भाषाका सौन्दर्यहरू, शैली, रीति, व्यञ्जना, रस, अलङ्कार आदि भाषाका प्रकार वेद जस्तै एकै हुँ तर धेरै छु (एकोऽहम् बहुश्याम, वेद स्वरुवा श्री शारदायै नमः) भन्ने भाव संगालिएको छ ।

ताप्लेजुड सुन्दरी

ताप्लेजुड सुन्दरी भनेर कविले एउटा नारीको रूपमा पाथीभरा देवीको आसपासको भूगोल र प्रकृति चित्रणको वर्णन गरेका छन् । यसको साथमा नेपालको चित्र शीर्षकमा पनि उही वर्णन पाइन्छ । संरचनाअन्तर्गत शादूर्लविक्रीडित र तोटक छन्दको प्रयोगसँगै विश्वासको धरोहर र प्राकृतिक सम्पदा केन्द्रीय भाव रहेको छ । प्रकृति चित्रण विषयवस्तु हो भने लयविधानमा खोट छैन । भाषाशैली सलल बगेका छन् । तृतीय पुरुषप्रधान शैली कथनपद्धति हो । दैवीशक्ति, भूगोल वर्णन, प्राकृतिक चित्रण भावभूमि रहेको छ ।

देश दृष्टि

यो कवितामा कविले हरेक पक्ष जस्तै: प्राकृतिक, सामाजिक, ऐतिहासिक, पौराणिक, सांस्कृतिक, जातीय, धार्मिक आदि रूपले सुन्दर मानिने सिङ्गो नेपालको शब्द चित्र उतार्ने प्रयास गरेका छन् । देश दृष्टि शीर्षक रहेको कवितामा संरचना पक्ष अत्यन्तै सुन्दर लाग्यो मन्दाक्रान्ता छन्दमा प्रकृति चित्रणको परिपाक उच्च छ तर चौतर्फी ऐश्वर्यले धनीभूत यो भूगोलमा हामीले व्यभिचारी भई बाटो विराएका छौं भन्ने केन्द्रीय भाव रहेको छ । देशको सर्वाङ्गीर्ण पक्ष विषयवस्तु हो भने लयविधान र भाषाशैली उत्तम लाग्यो । कथनपद्धतिमा कविले सम्पूर्ण विषयलाई बोलाएका छन् । राष्ट्रिय चेतना भावभूमि रहेको कवितामा भैंसी धोएर गाई बनाउन नसकिने व्यङ्ग्यधर्मिता पनि प्रयोग गरिएको भेटियो ।

प्रथम पाइला

यो कवितामा कविले द्वयर्थक शीर्षक चयन गरिएको पाइन्छ । प्रगतिको शुरु बिन्दु र बालक । प्रथम पाइला शीर्षक रहेको संरचना पक्षअन्तर्गत छन्द शादूर्लविक्रीडित र प्रथम पाइलामै बालकको सर्वगुण सम्पन्न वातावरण तयार गर्न सक्नुपर्छ भन्ने केन्द्रीय भाव रहेको छ आन्तरिक संरचनामा । लयविधान ठीकै लाग्यो । तृतीय पुरुष प्रधान शैली रहेको कवितामा बालबालिकाको स्वभावगत चरित्र सुरुमै हुनुपर्छ भन्ने भावभूमि रहेको छ ।

विवाह र वैवाहिक स्थिति

कविले यो कवितामा विवाह, वैवाहिक स्थिति र मायाको संयुक्त भावमा खराब र असल पक्षको चर्चा गरेका छन् । उपर्युक्त शीर्षक रहेको कवितामा छन्द सबल छ आन्तरिक संरचनाअन्तर्गत विवाहपछिको स्थिति पूर्व नै किटान गर्न सक्ने संस्कारको विकास हुनुपर्ने केन्द्रीय भाव रहेको छ । लयविधानमा एचप्लत ऽभक्तभप सुधारे भाषाशैली सहज बन्ला । कथनपद्धति, तृतीय पुरुषप्रधान शैलीमा रहेको कविता संस्कार भावभूमि देखिन्छ ।

नारी

यो कवितामा कविले नारी नयाय संगालेका छन् । नारी नै शीर्षक रहेको कवितामा बाह्य संरचना सुललीत भेटिन्छ भने नारी नै सृष्टिको सर्वोपरी हो र नारीको श्रद्धा गर भन्ने केन्द्रीय भाव पोखिएको छ । लयविधानमा खोट लाउन मिल्दैन । भाषाशैली सरल नै भेटिन्छ कथनपद्धति तृतीयपुरुष प्रधानशैली छ भने सृष्टिमा नारीको आवश्यकता भावभूमि रहेको देखिन्छ ।

फूलको सन्देश

यो कवितामा फूललाई एउटा बिम्बको रूपमा उतारेका छन् । फूलको सन्देश शीर्षक रहेको कवितामा बाह्य संरचना अनुष्टुप छन्दसहित राम्रै छ । मानवेत्तर विषय भएर पनि मानवीय धरातलमा फूलबाट कर्तव्यबोध सिकाउन खोजिएको केन्द्रीय भाव रहेको छ । मानवेत्तर विषयवस्तु रहेका कवितामा लयविधान राम्रै छ । तृतीय स्थानबाट कथनपद्धति उठेर इच्छा, कर्तव्य, समय र इमान्दारिताको एकमुष्ट भावभूमिमा ढकमक्क फुलेको छ ।

राष्ट्रै कमारो भयो

यो कविता समस्यापूर्ति धरातलबाट उठेको छ । राष्ट्रै कमारो भयो शीर्षक रहेको रचनाको संरचना पक्ष मन्दाक्रान्ता छन्द र करुण रसले भरिपूर्ण कविता आऽनै देशमा कर्म गर्न नसकेर स्वाभिमानको निम्ति बाधक बनेका सम्पूर्ण युवा जनशक्ति विदेश पलायन हुँदाको अवस्थाको चिन्ता व्यक्त हुनु केन्द्रीय भाव मानिन्छ । अरुकै घर सजाइदिनु र समृद्ध पारिदिनु हाम्रो कर्तव्य हो कि भन्ने विषयवस्तुमा आधारित छ । लयविधान राम्रै छ । केही

अस्पष्ट वर्णहरू सुधारिएलान् पद-पदावली कतै खुम्चिएको बाहेक कथापद्धति तेस्रो स्थानबाट उठेको छ । स्वाभिमानको अनादरप्रतिको आदेशात्मक चेतना भावभूमिमा हुर्केको छ । एउटा सशक्त कविता हो यो यसमा यथार्थ व्यङ्ग्यधर्मिता प्रशस्तै भेटिन्छन् ।

शान्ति गइसकिन्

कवि इन्द्रप्रसाद कटुवाल शान्तिप्रिय कवि हुन् । यो कविता उही शान्तिप्रिय पृष्ठभूमिबाट उठेकी छे । उपर्युक्त शीर्षक रहेको कविताको संरचना पक्ष सबल नै देखिन्छ । एउटी नारीलाई शान्तिको रूपमा लिनुपर्ने र शान्तिविनाको संसार सारभूत नरहने भएकाले व्यभिचारी स्वभावमा शान्ति बस्न नसक्ने केन्द्रीय भाव संगालिएको छ । शान्तिप्रिय बन्न मेलमिलाप आवश्यकता पर्छ भन्ने विषयवस्तु रहेको कवितामा लयविधान र भाषाशैली ठीकै छ । कतै शब्दहरू तोडमोड भए पनि सुधिन समय लाग्दैन । तेस्रो स्थानबाट कथनपद्धति अघि सरेको छ सरल, सहज र आनन्दको जीवन जीउनुको पूर्वाधार भावभूमि रहेको कवितामा व्यञ्जनार्थ श्लोकहरू पनि भेटिन्छन् ।

मायाको महिमा

यो कविता मायाको महिमा शीर्षकबाट मञ्चित भएको छ । संरचना पक्ष पूर्णरूपमा विशुद्ध रहेको छ । माया नै सांसारिक र भौतिक वासनाको उत्सर्ग हो भन्ने केन्द्रीय भाव आन्तरिक संरचनाअन्तर्गत पर्दछ । मायाको अर्थ र भाव कारक तOEव विषयवस्तु रहेको कवितामा लयविधान र भाषाशैली उत्कृष्ट लाग्यो । भाववाचक नाम माया तेस्रो स्थानबाट कथनपद्धतिमा जोडिन्छ । मायाको अपारता सीमातीत हुन्छ भन्ने भावभूमि संगालिएको छ ।

आफैलाई नियाल्दा

यो कवितामा कवि इन्द्रप्रसाद कटुवालले म पात्रको माध्यमबाट सांसारिक संसार मिथ्या रहेको भाव ओकलेका छन् । इन्द्रवज्रा छन्द र शान्त रसको परिवाकबाट उठेको कविता बाह्य संरचनासँगै जोडिन्छ र जीवनको बाहिरी संसारमा जे जस्ता सङ्घर्ष र चुनौतीमूलक काम गरे पनि यो भवसागररूपी समुद्र तर्न रित्तै जानुपर्ने केन्द्रीय भाव संगालिएको कवितामा मातापिता, दान, धर्म, कर्मपद्धति, सम्पत्ति आदिको संयुक्त प्रस्तुति विषयवस्तु रहेको छ । लयविधान र भाषाशैली राम्रै छ । प्रथमपुरुष प्रधान शैली कथनपद्धति रहेको छ । हाम्रो बाहिरी संरचना कहिलेसम्म ? र के का लागि ? भन्ने प्रश्नको भावभूमि देखिन्छ ।

निष्कर्ष

यो कविता अलिक विचित्र किसिमको छ । निष्कर्ष शीर्षक कवि इन्द्रप्रसादको कविता र जीवनकै निष्कर्षको रूपमा प्रस्तुत भएको जस्तो पनि देखिन्छ । प्राणीमध्ये उत्कृष्ट जाति मान्छेको सन्दर्भमा भौतिकवादी प्रगति र अध्यात्मवादी प्रगतिबीचको भेद देखाउन खोजिएको छ । यसको संरचना पक्षान्तर्गत शादूर्लविक्रीडित छन्दको शान्त रस प्रायः अन्त्यानुप्रास अलङ्कारका बढी प्रयोग गरिएको कवितामा भौतिकवादी प्रगतिमा शान्तिको सन्देश नभएको र शान्ति प्राप्त गर्न पूर्वीय दर्शनको चिन्तन र अध्ययन गर्न उचित हुन्छ भन्ने केन्द्रीय भाव संगालिएको छ । मान्छे जिउने तरिकाले सबल र दुर्बल पक्ष विषयवस्तु रहेको छ । लयविधान र भाषाशैली राम्रै छ । आध्यात्मिक चिन्तन र जीवनको वैशिष्ट्य शैली चिन्तनको भावभूमि रहको छ ।

परिवर्तन

यो एउटा गद्य कविता हो । वर्तमान समयको लेखाजोखासँग हामीले उपयोग गरेका कार्यशैलीको परिवर्तन नामक शीर्षक कविले प्रधान गरेका छन् । संरचना पक्षमा पूर्वीय दर्शन-वेद, राष्ट्रिय जनावर - गाई र आदर्श हिन्दू नारीद्वय सीता र भृकुटी आदि शब्दलाई स्रोत बनाई सहयोग लिइएका कुनै ३ वा ४ पाउका उक्त पंक्ति बराबर हरफहरू बिम्ब र प्रतीकसहितको रहेका छन् । परिवर्तनको नाममा ठूलै क्षति हुन सक्ने सम्भावना आन्तरिक संरचनामा पर्दछ भने हाम्रा जीवनका आरोह अवरोहहरूलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । पद पदावलीहरूको गति, यति र विश्राम यथोचित नै लाग्यो । तेस्रो स्थानबाट उठेको कथनपद्धतिसँगै परिवर्तनको नाममा अतिशयोक्ति परिवर्तन हुनसक्ने व्यञ्जनार्थ हरफहरू पनि अन्त्यमा भेटिन्छ ।

तेरो न मेरो

यो कवितामा कविले 'म' र 'तँ' सर्वनामको द्वन्द्वलाई 'तम' र यसको परिणाम अन्त्यमा तेरो न मेरो भन्ने दार्शनिक विचार व्यक्त गरेका छन् । तेरो न मेरो शीर्षक रहेको कविताको संरचना पक्षान्तर्गत हरफहरू भावनात्मक र शूक्तिमय भएर प्रस्तुत भएका छन् । व्यक्ति, समाज, परिवार र राष्ट्र सबैसबै व्यक्ति विशेषको 'म' र 'तँ'को अहम्वादी सोचाइको पर्दाफास गर्न आन्तरिक संरचनाअन्तर्गत केन्द्रीय केन्द्रीय भाव रहेको छ । व्यक्ति विशेषको सम्पूर्णता

नै कविताको विषयवस्तु रहेको कवितामा शैली प्रथम हुँदै कथनपद्धतिमा गाँसियो । जीवन र जगत्को यथार्थ भाव सङ्गलिएको पाइयो ।

भूतको शहर

मूलतः निबन्धकार तथा कवि इन्द्रप्रसाद कटुवालको पाण्डुलिपिभिन्नको कविताहरूमध्ये गद्य कविताअन्तर्गत भूतको शहर एक सशक्त कविता मान्न सकिन्छ । भूतको शहर द्वयर्थक शीर्षको रूपमा भेटिन्छ- एटा भत्किसकेको बाक्लो शहरको बस्ती र अर्को निराकार शक्ति भूत बस्ने बस्ती भन्ने पनि बुझिन्छ । यसको संरचना पक्षअन्तर्गत विषम हरफहरूको करिब १३।१४ वटा पंक्ति छन् । निराकाररूपी भूत बस्ने बस्तीभन्दा मानवनिर्मित शहरमा बस्ने भूतलाई कवि भूतको शहर भन्न रुचाउनु यसको केन्द्रीय भाव हो । निराकाररूपी भूत र आकाररूपी भूतबीचको व्यङ्ग्यधर्मी तुलना-बलात्कार, हत्या, हिंसा, आतङ्क, भ्रष्टाचार, व्यभिचार आदिको संयुक्त प्रस्तुति विषयवस्तु रहेको कवितामा गति, यति र विश्राम भाषाशैली, कथनपद्धति यथोचित नै रहेको पाइयो । मान्छे मानवतावादी भएर पनि यथार्थ मानवतावाद गुमाएको व्यञ्जितार्थ प्रश्न त कविताको भावभूमि हो ।

आस्था

यो पनि एउटा शसक्त कविता रहेछ । शुक्तिमय पदावलीहरूको विषम हरफहरूले बनेको करिब १६।१७ वटा पंक्ति बाह्य संरचनामा पर्दछन् । मान्छेमा उमेर, समय र परिस्थितिअनुसारकै आस्थाको धारणा धारण गर्नाले एउटा सत्य आस्था चाहिँ धरापमा परेको केन्द्रीय भाव संगालिएको छ । मातृवात्यसत्य बोकेको आमाको दूधे काख, तरुनीको काख, फेसबुक, मिथकीय पात्र महाभारतको युद्ध, दुर्योधन, अश्वत्थामा र उत्तरा आदिको केन्द्रीयतामा आस्थाको अनास्था गरिएको विषयवस्तु रहेको छ । अरु सबै यथास्थितिमा नै बगेका छन् । मानवीय जीवन आस्थाको गलत प्रयोग गरेकै कारण मनको मनोदशा भाव पनि सङ्गालिएको छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा राष्ट्रियताको भावनाले ओतप्रोत भएको यो कविता सङ्ग्रहमा देशका होनहार सर्जक र स्रष्टाहरूको उजागर गरिएको छ, महिमा, आदर, सम्मान र कदरको विगुल फुकिएको छ । प्राकृतिक मनमोहक दृश्य र छटाहरूले भरिपूर्ण र शोभायमान हाम्रो मातृभूमि नेपालको स्तुति गायनका कविताहरू समेटिएको, ऋषिमुनिहरूको पावन तपोभूमि, देवताले बास गरेको देवभूमि, वीर पूर्खाहरूले आर्जना बाहुबलले विदेशी

साम्राज्यवादीहरूका कुपाइलाहरूबाट सुरक्षित राखेको हाम्रो स्वर्गतुल्य जन्मभूमिको वीर गाथाका गौरव गायन गरिएको छ ।

४.३ योगसाधना महाकाव्यको सामान्य परिचय

योगसाधना महाकाव्यको कृतिमा पाइने अङ्ग, दृश्य, अध्याय, सर्ग, काण्ड आदि जस्ता लघु घटकहरूको कुल योगलाई बनोट वा संरचना भनिन्छ । शैलीविज्ञानले यिनै साना घटकहरूको वर्णन-विश्लेषण गरी कृतिको अमूर्त बनोटलाई मूर्त पार्ने काम गर्छ । यसमा प्रयुक्त कथावस्तुको आदि, मध्य, अन्त सहजै पहिचान गर्न सकिन्छ । यसमा चरित्र-चित्रणको पर्याप्तता पनि रहन्छ । विषय वस्तुगत विविधता र वर्णनगत विस्तारले गर्दा आख्यानात्मक संरचना भएको कविता लामो आकारको हुन्छ । शैलीगत रूपमा हेर्दा योगसाधना महाकाव्य आख्यानात्मक संरचनामा संरचित छ । सर्गभिन्न पसेर त्यहाँका कवितालाई मात्र हेर्ने हो भने यसमा प्रगीतात्मक विशेषता पनि पाउन सकिन्छ, तर समग्रतः यस महाकाव्यको संरचना आख्यानात्मक नै हो । साहित्यको एक विराट् रूप वा संरचना भएकाले महाकाव्यमा जीवन र जगत्को विराट् आख्यानीकरण हुन्छ । कवित्व प्रतिभा र आख्यान दुवैलाई सन्तुलित ढङ्गले अघि बढाउनका लागि महाकाव्यमा सर्ग विभाजन गरिएको हुन्छ । पूर्वीय महाकाव्य-मान्यतानुसार महाकाव्यको आकार आठ सर्गभन्दा बढी हुनु पर्ने धारणा रहेको देखिन्छ । त्यस्तै पाश्चात्य साहित्य चिन्तकहरूले सर्ग विभाजनलाई परिभाषामा नसमेटे पनि ग्रिक महाकवि होमरका 'इलियड' र 'ओडिसी'मा सर्ग विभाजन गरिएको भेटिन्छ । अन्य केही पाश्चात्य महाकाव्यकारहरूले पनि सर्ग विभाजनको प्रावधानलाई अङ्गीकार गरेका छन् ।

योगसाधना महाकाव्यमा विश्वको राजनैतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षलाई समेट्ने क्रममा पनि पहिले पहिले जस्तो राज्यारोहण, राज्य राज्यको बीचको हमला, राजकुमार राजकुमारी पनि इतिहासले छाडिसकेको देखियो । अब त यसै युगमा यसै सामाजिक परिवेशमा हिजो देख्दा देख्दैका सद्भाव, नैतिकता, खोज तथा रहन सहन आज कसरी अघि सरेछन् त्यो नै विषयवस्तु मात्र आजका पाठक पढ्न चाहँदा रहेछन् । त्यसैले मेरो दृष्टि पनि आफूले एउटा समाजिक परिवेशलाई बुझ्न सक्ने शारीरिक तथा मानसिक एवम् शैक्षिक क्षमताको विकास भएदेखि देखेका राम्रा पक्ष र वर्तमानमा भइरहेका गतिविधिले हामी कता डोहोरिँदैछौं भन्ने कुराप्रति नै गहिरो दृष्टिपात भएकाले "जे छ त्यही"

को दृष्टिकोण नै अघि सारेर यो काव्य सृजनाको भाव भूमि सामाजिक परिवेशलाई नै छानेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उक्त महाकाव्यमा जम्मा सह्रवटा सर्ग रहेका छन् ।

मङ्गलाचरण

यस महाकाव्यको पहिलो सर्गलाई मङ्गलाचरण भनिएको छ । यो सर्ग हिन्दू-वैदिक सनातन धर्मका गणेशादि देवीदेवताहरूका स्तुतिमा आधारित छ । यसमा ४९ श्लोक छन् । एउटा सिङ्गै सर्ग मङ्गलाचरण भएकाले महाकाव्यकार हाम्रो पूर्वीय अध्यात्म-दर्शनका अनुयायी हुन् भन्ने कुरा छर्लङ्ग भएको छ ।

काव्य नायकको कुल वंशको अभ्युत्थान क्षेत्र तथा चरित्र चित्रणको पृष्ठभूमि

प्रस्तुत शीर्षक ताप्लेजुड जिल्लाको मेदिबुडका पण्डित देवानन्द बरालका कान्छा छोरा योगानन्द यस महाकाव्यका नायक हुन् । महाकाव्यकारले नायकलाई ब्रह्मज्ञानी भनेका छन् र तिनले विवाह गर्न नमान्दा संझाइ बुझाइ गरेर राजी गराएको प्रसङ्ग छ । यसमा कस्ता रूप र लक्षणका नारी विवाह गर्नुपर्छ भन्ने कुराहरूको वर्णन पनि पाइन्छ । काव्यभित्रका यसवारेका हरफहरूमा भानुभक्त आचार्य र शिखरनाथका नारी सम्बन्धी कविताहरूको स्वाद पाउन सकिन्छ । वर्णाश्रम धर्मको महिमा र गार्हस्थ धर्मपछि संन्यस्त हुनुपर्ने कुरालाई कविताले इङ्गित गरेको छ ।

काव्य नायक योगानन्दको वैवाहिक सन्दर्भ

यस सर्गान्तर्गत कटुवालले योगानन्दको विवाहको पूर्वतयारी, ज्योतिषिको भविष्यवाणी, आड्बुडका दहालका घरमा योगानन्दद्वारा सप्ताह पुराणवाचन, योगानन्दलाई सोही घरकी कन्या दिने चर्चा, विवाहको टुङ्गो, हाम्रो पूर्वीय परम्परित मागी विवाहको थयार्थ प्रस्तुतिका साथै ज्योतिष शास्त्र र त्यसको महत्त्वका प्रसङ्गहरू तेस्रो सर्गमा आएका छन् ।

योगानन्दको र साधनाका बीचको वैवाहिकी कार्यक्रम वर्णन

चौथो सर्गमा पूर्वीय वैदिक संस्कृतिप्रेम, पश्चिमा सभ्यतातिर ओरालो लाग्दै गरेको वर्तमान छाडा विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य, वैदिक विवाह-पद्धतिको संक्षिप्त भ्रलक, परम्परित नौमती बाजाको भ्रलक, बेहुला र पुरुष जन्तीको पैदल-यात्रा, कावेली तटमा केही

क्षण विश्राम, विश्रामका बेला नौमतीको रन्काइ, चारजना भातखौरे (भात-खबरे) को बेहुली घरतर्फ प्रस्थान, स्वयम्बर, जन्तीपूजन, बारीमा बसाएर टपरीमा जन्तीलाई भोजन, रात्रिको लगन, कन्यादान आदिको वर्णनले काव्य चित्ताकर्षक बनेको छ। यसै सर्गमा बेहुली भित्रचाउँदाको हर्कबढाई र जन्तेभोजको वर्णन पनि रहेको छ। यस सर्गले हाम्रो परम्परित विवाह संस्कारको यथार्थ शब्दचित्र प्रस्तुत गरेको छ। यसले हाम्रा भावी सन्ततिहरूलाई परम्परित विवाह संस्कृतिको अध्ययनका लागि स्रोतको काम गर्ने छ।

योगानन्द तथा साधनाको दिनचर्या

योगानन्द र साधनाको दिनचर्या समेटिएको पाँचौँ सर्गमा बेहुली भएकै अवस्थामा बुहारीका रूपमा साधनाले सासूप्रति देखाएको शिष्टाचार र सासूले बुहारीप्रति देखाएको आत्मीय सद्भावले हाम्रो परम्परित समाजमा आदर्श बुहारी र आदर्श सासूहरू पनि प्रशस्त थिए भन्ने देखाउन खोजिएको छ। यसै सर्गमा योगानन्द र साधनाको प्रथम रात्रिमिलनले सम्भोग शृङ्गारको झलक देखाएको छ। काव्यकार स्वयं ज्योतिषि भएको प्रमाण यस सर्गमा यत्रतत्र देख्न सकिन्छ।

योगानन्द तथा साधनाको गृहस्थ जीवन र सामाजिक भूमिका वर्णन

योगानन्द र साधनाको गृहस्थ जीवन र सामाजिक भूमिकाको वर्णन उप-शीर्षक दिइएको छैटौँ सर्गमा गृहस्थ जीवनमा सच्चरित्र नारीको स्थान, अंग्रेजीमा स्नातकोत्तर गरेकी साधनाको पूर्वीय संस्कृति तथा अध्यात्मदर्शनप्रतिको प्रेम जस्ता कुराको वर्णन गरिएको छ। यसबाहेक गाउँको मा.वि.मा एकजना शिक्षकको आवश्यकता भई निवेदन आह्वान गरिएको, दुईजना पुरुष र साधनासमेत तीनजनाको निवेदन परेको, साधना सर्वोत्कृष्ट देखिए पनि नातावाद र कृपावादले शिक्षामा पनि जरो गाडेकाले गर्दा समितिमा मतैक्य हुन नसकेको जि.शि.का.द्वारा परीक्षा सञ्चालन गराउने निर्णय भएको जस्ता प्रसङ्गमा सर्ग टुङ्गिएको छ।

साधनाको सामाजिक संलग्नता शिक्षा सेवा प्रवेश

साधनाको सामाजिक संलग्नता (शिक्षासेवा प्रवेश) उप-शीर्षक रहेको सातौँ सर्गमा वासु संस्कृत मा.वि.को रिक्त दरबन्दीमा आआऽना नातेदार राख्न खेलिएको नेताको खेल असफल भएको, जि.शि.का.को निष्पक्ष परीक्षावाट साधना सर्वोत्कृष्ट भई विद्यालयमा नियुक्ति पाएको सन्दर्भ उल्लेख भएको छ।

राष्ट्रको शैक्षिक परिवेश साधनाको उपस्थिति

राष्ट्रको शैक्षिक परिवेश, साधनाको उपस्थिति उप-शीर्षक रहेको आठौं सर्गमा शिक्षाको सामान्य इतिहास देखाउने प्रयास गरिएको छ। सफल शिक्षिकाका रूपमा साधनाको प्रशंसा गर्नुका साथै उनलाई त्रिगुणात्मिका प्रकृतिका रूपमा देखाउँदै महाकाव्यकारले सच्चरित्र नारीलाई उच्च स्थानमा प्रतिस्थापित गराएका छन्। यसरी हेर्दा यस कृतिलाई नारीपरक अथवा नारीवादी महाकाव्यका रूपमा पनि परिभाषित गर्न सकिन्छ।

योगानन्दको जीवन दर्शन र ज्ञानको प्रचारप्रसार

प्रस्तुत महाकाव्यको यस श्लोकमा मान्छेको जीवन दर्शन र अहं ब्रह्मास्मिभिन्नको वेदान्त दर्शन-सम्बन्धी अभिव्यक्ति प्रष्फुटित भएको छ। यहाँ काबेली र तमोर जस्ता पवित्र नदीलाई ऊर्जाशील नारीका प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। यसै सर्गमा धर्म सम्मेलनमा भाग लिन योगानन्द अमेरिका जाने कुरा, त्यसबारे साधनाको जिज्ञासा एवं स्वीकृति र पिताको आज्ञासमेत पाई योगानन्द अमेरिका जान तयार भएको कुरासम्म कथानकका रूपमा आएको छ।

विश्वहिन्दू महासंघको तर्फबाट बनारस वेद विद्याश्रमको छनौटमा योगानन्दको धार्मिक सम्मेलनमा भाग लिन अमेरिका प्रस्थान, पूर्वीय हिन्दू दर्शनको बारेमा प्रवचन

प्रस्तुत महाकाव्यको दशौं सर्गको खण्ड (क)मा पूर्वीय हिन्दूदर्शनका बारेमा प्रवचन गर्न काव्यनायक योगानन्द अमेरिका प्रस्थान गर्ने कुरा र विश्वमा हुँदै गरेको भ्रष्टाचार, अशान्ति आदिको वर्णन गरिएको छ। सो क्रममा कविले भारतवर्षलाई पूर्वीय अध्यात्मदर्शनको सर्वोच्च थलका रूपमा परिभाषित गरेका छन्।

प्रतिनिधि मण्डलको अमेरिकी प्रस्थान र यात्रा वर्णन

यो खण्ड दशौं सर्गको प्रस्तावनाका रूपमा रहेको छ। यसको खण्ड (ख)मा योगानन्दको अमेरिका प्रस्थान र सोपछिको यात्रावर्णन-प्रसङ्ग आएको छ। यहाँ भएको यात्रावर्णनले महाकाव्यको गरिमा बढाएको छ। अध्यात्म विज्ञानलाई भौतिक विज्ञानभन्दा धेरै माथि देखाएर ज्ञान मर्दछ हाँसेर रोई विज्ञान मर्दछ भन्ने उक्तिलाई चरितार्थ गर्न खोजिएको छ। यसपछिको खण्ड (ग) योगानन्दको सिकागो प्रवचनले भरिएको छ। पूर्वीय अध्यात्म ज्ञानामृतले ओतप्रोत भएको योगानन्दको सारगर्भित प्रवचनले अमेरिका लगायत विश्वका समस्त धर्मलाई आफूतिर आकर्षित गरेको देखाइएको छ। वास्तवमा वेदोपनिषद्लाई अन्य

कुनै धार्मिक ग्रन्थले उछिन्न सकेको देखिदैन आजसम्म । उपनिषद्को निम्नलिखित उक्ति
 त भन् ट्वाल्ल पारेको छ, विश्वका सहभागीहरूलाई : ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां
 जगत्, तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् (ईशावास्योपनिषद्) । अर्थात् यस
 अखिल ब्रह्माण्डमा जडचेतन स्वरूप जे जे वस्तुहरू छन् ती सबै परमेश्वरद्वारा व्याप्त छन्,
 त्यसैले तिनै परमेश्वरलाई साथमा लिएर त्यागपूर्वक भोग गर । जडचेतन कुनै वस्तुमा पनि
 आसक्ति नराख, किनभने यी भोग्य पदार्थ कसका हुन् ? कसैका पनि होइनन् । यो सर्ग
 गीता, भागवत, वेद, उपनिषद् जस्ता पूर्वीय वाङ्मयको सार भएकाले यस टिप्पणीकारले
 यसलाई महाकाव्यको मुटु मानेको छ । यो सर्ग महाकाव्यकार कटुवालको पूर्वीय
 वाङ्मयप्रतिको निष्ठा, भुकाव र तत्सम्बन्धी ज्ञानको प्रमाण हो ।

**भारतीय शिक्षण संस्था वेद विद्याश्रम बनारसबाट अमेरिकाको सिकागोस्थित धार्मिक
 सम्मेलनमा भाग लिँदै योगानन्द बरालद्वारा प्रस्तुत प्रवचनको सार संक्षेपीकरण**

प्रस्तुत महाकाव्यको एघारौँ सर्गमा वेदविद्याश्रमका विद्यार्थीहरू भारत फर्किएको
 प्रसङ्गका साथै काव्यमा विद्वान्को महOEव र पूर्वीय सनातन धर्मको महOEवबारे प्रकाश
 पारिएको छ ।

**योगानन्दको अमेरिका तथा बनारसबाट गृहमा शुभागमन प्रगाढ पति प्रेमका कारण
 साधनालाई समाधि लाग्नु**

यस महाकाव्यको बाह्रौँ सर्गमा काव्यनायक बनारसबाट नेपाल फर्किएको प्रसङ्ग,
 उनी आइपुग्नुभन्दा अघि घरमा नायिका साधना पतिप्रेमले प्रभावित भई कोठाभित्र योगमा
 रहेको र योगानन्द आइपुगेको खबर कानमा पर्नासाथ सामान्य अवस्थामा फर्किएको प्रसङ्ग
 आएको छ । तर यो प्रसङ्ग अतिकल्पनामा आधारित, बनावटी जस्तो देखिन्छ, तापनि
 पतिभक्ति त मर्दैन पापी पति भएपनि भन्ने उक्तिलाई भने सार्थक पारिएको छ ।

योगानन्द विदेश भ्रमणबाट आइसकेपछि साधनाको जिज्ञासा

प्रस्तुत योगसाधना महाकाव्यको तेह्रौँ सर्गमा साधनाको देशप्रेमको भावना उच्चतम
 रूपमा भल्किएको देखिन्छ । यस महाकाव्यमा साधनाका माध्यमबाट कवि स्वयंको देशभक्ति
 उर्लिएका छन् ।

गृहस्थ जीवन, बन्धन र व्यवस्थापनको अनुभूति

प्रस्तुत शीर्षकअन्तर्गत गृहस्थ जीवन, बन्धन र व्यवस्थापनको अनुभूति उप-शीर्षक दिइएको चौधौँ सर्गमा नेपालका सुन्दरतम स्थानहरूको गुणगान गर्नाका साथै सुन्दर प्रकृति र वीर पुर्खाहरूको प्रशंसा समेत गरिएकाले कवि कटुवाल प्रकृति र वीर पुर्खाहरूका सच्चा पुजारी रहेछन् भन्ने समेत प्रमाणित भएको छ ।

द्वन्द्वात्मक परिस्थितिको समाधानमा साधनाको सङ्कल्प र भूमिका

यस महाकाव्यको पन्ध्रौँ सर्गमा योगानन्द र उनका पिताको बातचितको प्रसङ्ग आएको छ । यसमा साधनाले स्वीकृति दिएको कुरा पितालाई भनेपछि उनले योगानन्दलाई बनारस गएको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । पिताले विदा दिएपछि देखिएको आमाको चिन्ता, साधनाको सान्त्वना र सासूको तत्सम्बन्धी स्वीकृतिको प्रसङ्ग ल्याएर कविले सासू र बुहारी दुवैलाई आदर्शीकरण गरेका छन् र यसलाई आदर्शवादी महाकाव्यका रूपमा उभ्याएका छन् । त्यसो त यो महाकाव्य आदर्श आदर्शले भरिएको छ । यसै सर्गमा नायक-नायिकाको विराटनगर प्रस्थान, दुवैको स्वास्थ्य परीक्षण, सम्भोग शृङ्गारमा आप्लावित जोडीको शृङ्गारिक वर्णन, नायकको बनारस प्रस्थान, आफुले पढ्दा बसेको मामाघर (विराटनगर) मा केही दिन बिताई पहाड फर्किएको प्रसङ्ग र यसैको खण्ड (ख) मा माओवादीको भयावह स्थितिको यथार्थ सङ्केतका प्रसङ्गहरू आएका छन् ।

माओवादी द्वन्द्व र दरबार हत्याकाण्ड पछाडि शिक्षा स्वास्थ्य र सुरक्षाका निमित्त पहाडी जनताको तराईतर्फ बसाइँसराइ, युवाहरू वैदेशिक रोजगारतर्फ आकर्षित

प्रस्तुत महाकाव्यको यस सर्गमा माओवादी द्वन्द्व र दरबारकाण्डपछि शिक्षा, स्वास्थ्य र सुरक्षाका निमित्त पहाडी जनताको तराईतर्फ बसाइँ सराइ, युवाहरू वैदेशिक रोजगारतर्फ आकर्षित उपशीर्षक रहेको सोह्रौँ सर्गमा तत्सम्बन्धी कुराहरूको यथार्थ वर्णन गरिनुका साथै माओवादी द्वन्द्वका कारण सासू-ससुरासहित साधनाको विराटनगर बसाइँ सराइ, उनको जिल्लान्तर सरुवाको व्यवस्था र सामाजिक परिवेशको आकलन र नायक-नायिकाबिच चिठीपत्र आदानप्रदान गरिएका प्रसङ्गहरू आएका छन् ।

साधनालाई घरायसी सङ्कट आई पर्नु

महाकाव्यको उपसंहारका रूपमा रहेको सत्रौँ सर्गमा साधनाकी सासू सिकिस्त विमारी भई अस्पताल भर्ना गरिएको प्रसङ्ग, फोनबाट सो खबर पाई योगानन्द स्वदेश भित्रिनै लाग्दा माओवादीका अपहरणमा परेको र सोही क्रममा माओवादीद्वारा फिरौती माग

गरिएको प्रसङ्ग, आफन्त माओवादी मार्फत योगानन्द छुटेको र स्वस्थ रूपमा मातापिता र पत्नीसाथ पुनर्मिलन भएको जस्ता प्रसङ्गमा महाकाव्य समाप्त भएको छ । यहाँ माओवादी पीडितलाई माओवादीले नै कल्याण गरेको प्रसङ्ग अतिकाल्पनिक र बनावटी जस्तो देखिन्छ, तापनि यस प्रसङ्गले माओवादीभित्र केही राम्रा मान्छे पनि हुँदा रहेछन् भन्ने सङ्केत दिएको छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यमा क्रान्ति, विद्रोह, दुःखान्त पक्षलाई छोडेर शान्ति, सद्भाव, मानवीय गुणले ओतप्रोत बनेको नेपाली समाजको आह्वान हो । विज्ञान र प्रविधिको आडमा गुम्दै गएका हाम्रा मौलिक रीतिरिवाज, संस्कृति, परम्पराको अवशान हुन लागेको अवस्थाप्रतिको चिन्ता व्यक्त गर्नु र विज्ञान र प्रविधिको विस्तारसँगै मानवीय सद्भावको जगेर्ना गर्नु आजको आवश्यकता हो भन्ने सन्देश दिन भिन्न शैक्षिक धारका नायक नायिकाको भूमिका निर्वाह गरिएको छ । अन्त्यमा काव्यको कथावस्तु सुखान्त पक्षको किनारामा छोडिएको छ । नेपालको सांस्कृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक शैक्षिक र सामाजिक परिवेश समेटेर महाकाव्यकारले यो महाकाव्य रचना गरेका छन् ।

प्रस्तुत योगसाधना महाकाव्यमा परम्परागत छन्दको प्रयोग भएकाले यसको एउटा विशेषता परम्पराको अनुकरण हो । वास्तवमा यो ब्रह्माण्ड नै परम्पराको अनुकरण हो । यसका अभावमा कसैले पनि असल कृति रचन सक्तैन । यो कुरा हाम्रा पूर्वीय मनीषीहरूले भन्दै आएका छन् ।

प्रस्तुत महाकाव्य अनुकरणको पनि अनुकरण हुनुका साथै एउटा सुन्दर कला पनि हो । यो पूर्वीय महाकाव्य-परम्पराअनुसार लेखिएको छ, तर पनि पूर्वीय महाकाव्यका सम्पूर्ण अभिलक्षण चाहिँ यसमा समेटिएका देखिदैनन् । यो महाकाव्य सर्गहरूमा बाँधिएको छ, यसको आरम्भ मङ्गलाचरणबाट गरिएको छ, यसमा आठभन्दा बढी सर्गहरू छन्, विविध छन्दमा रचित पद्यहरूद्वारा सर्गको निर्माण गरिएको छ, सर्गान्तमा अर्को सर्गमा आउने कथाको सङ्केत छ, ठाउँठाउँमा प्रकृतिवर्णन, संयोग, वियोग, विवाह, यात्रा आदि विषयवस्तुहरूको वर्णन पनि यसमा पाइन्छ । परन्तु पूर्वीय परम्पराअनुसार महाकाव्यका अरू अभिलक्षणहरू भने यसमा मिल्दैनन् । उदाहरणार्थ यसमा नायक धीरोदात्त गुणले युक्त देवविशेष वा प्रख्यात वंशका राजा नभई एक साधारण ब्राह्मणकुलोत्पन्न युवक योगानन्द छन्, शृङ्गार, वीर र शान्त यी तीनमध्ये कुनै पनि रस अझै वा प्रधान रूपमा नभई आंशिक रूपमा मात्र यिनको उपस्थिति देखिएको छ । यसको कथावस्तु पनि ऐतिहासिक वा कुनै

महापुरुषको जीवनसँग सम्बद्ध नभई मूलतः सामाजिक र काल्पनिक छ । यसको नामकरण पनि नायकको नामबाट नभई नायक र नायिका दुवैको नामबाट गरिएको छ ।

यस प्रकार पूर्वीय परम्परा अनुसार लेखिएको भए तापनि सो परम्परालाई पूर्णतया पालन नगरिएको हुनाले यस योगसाधनालाई एक नवीन पद्धतिको महाकाव्य भन्न सक्छौं । यसरी पूर्वीय महाकाव्य-लक्षणका दृष्टिले हेर्दा देवकोटाको सुलोचनाको लेखन पद्धति र इन्द्र कटुवालको योगसाधनाको लेखन पद्धतिमा समानता रहेको पाइन्छ ।

योग साधना महाकाव्यको तुलनात्मक दृष्टिको आधार नलिई आध्यात्मिक ज्ञान, शैक्षिक अनुभव, भाषिक कुशलता र चेतनाको स्तरबाट नै काव्य रचना गरिएको छ । जहाँसम्म महाकाव्यको परिभाषाको सवाल आउँछ, त्यसमा पनि देश, काल र परिस्थिति अनुकूल आफ्नै पाराले काव्यलाई अगाडि बढाएको कुरा प्रस्तुत छ ।

योगसाधना महाकाव्यको कथावस्तु सुखान्त पक्षको किनारामा छोडिएको छ । नेपालको सांस्कृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक शैक्षिक र सामाजिक परिवेश समेट्ने अभिप्रायले रचना गरिएको यस काव्यले सहिष्णुताको भाव सञ्चार गराउन सफल हुने कुरा महाकाव्यकारले प्रस्तुत गरेका छन् । महाकाव्यकारले महाकाव्य लेखनको पहिलो यात्रा भएको हुँदा गन्तव्यमा पुग्न केही अन्यौलता पन्छ्याउँदै अघि बढ्नु परेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । योगसाधना महाकाव्य पढिसकेपछि बुहारीले सासुको मर्यादा राख्न र सासूले बुहारीको पीर मर्का अवश्य बुझ्नेछन् भन्ने यस महाकाव्यको भाव रहेको कुरा महाकाव्यकारले उल्लेख गरेका छन् ।

अध्याय : पाँच

निष्कर्ष तथा उपसंहार

धनमान कटुवाल र सरस्वता कटुवालका पुत्ररत्नका रूपमा ताप्लेजुड जिल्ला अन्तर्गत मेहेले गाविस वडा नं ९ मा जन्मिई, हुर्किई, पढी, पढाई माध्यमिक द्वितीय श्रेणी र प्र.अ समेतको जागिरबाट निवृत्त भएर वर्तमान समयमा विर्तामोड नगरपालिका वडा नं. ४ मा बसोवास गर्दै आएका इन्द्रप्रसाद कटुवाल प्रथमतः शिक्षक हुन् । त्यसपछि गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू नामक निबन्ध सङ्ग्रह (२०७४) प्रकाशित गरेपछि उनी आधिकारिक रूपमा निबन्धकार भएका छन् भने अब स्मृति र अनुभूति नामक कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ ।

प्रस्तुत गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू (२०७४) निबन्धमा हाम्रा पुराना धरोहरहरू खण्डहरमा परिणत हुन लागेका छन् । मानिसको मन भिन्नभिन्न हुन्छ । सामाजिक जीवनलाई व्यवस्थित गर्न मात्र बनेका यस्ता अनेकौं नियमहरू समयको परिवर्तनसँगै परिवर्तित हुँदै जाने कुरा भएकाले आजको स्थितिमा मानिस आइपुगेको छ । ती दिन, काल, परिस्थिति, परिवेश आज छैनन् आजका भोलि रहँदैनन् । पृथ्वी मण्डलको वातावरण प्रकृति लगायत वनस्पति, खोलानाला सबै सबै नै बदलिने किंवा नयाँ मोड लिने गर्दछन् । हामीले सूक्ष्म अवलोकन गरेको खण्डमा पत्ता लाग्छ, भावनात्मक कुराहरू निजात्मक वा व्यक्ति निष्ठ भएको हुनाले र व्यक्तिको रुचि अलग अलग हुने गरेकोले सधैं एउटै सत्य तथ्यले ठाउँ लिइरहन सक्दैन तर यसो भन्दाभन्दै पनि मानव विकासको इतिहासमा हामी पूर्वीय आध्यात्मिक चिन्तन धाराका मानिसले पालना गर्ने गरेका सबैजसो संस्कृति र रीतिरिवाजहरू प्रायः शाश्वत छन् वैज्ञानिक छन् । यो पाप, धर्म, जात, छोइछिटाको चलन जस्ता र अन्य पैतृक वा देवकार्यहरू जस्ता कुराहरूमा भने परिवर्तन हुनुलाई ठुलो आश्चर्यको रूपमा लिइँदैन ।

ज्ञानको उद्गमस्थान जलौषधिको अजस्र भण्डार, भौगर्भिक, रत्नादिको खानी भएर पनि आज आऽना स्रोत साधनहरूलाई चिन्न सकिरहेको छैन । ऐश्वर्यै ऐश्वर्यको पहिचान बोकेको परमैश्वर्यशाली नेपाली निरीह भएर आज नेपालीको गौरवमय परिचय गुमाउँदै गइरहेको कुरा उल्लेख छ । हामी हाम्रा सामु विद्यमान् समस्त वैभव र गौरवमय ऐश्वर्य आज गुमाउँदै गइरहेका छौं । विलुप्त पाउँदै गइरहेका छौं । यहाँ धर्म, संस्कृति, भाषा, कला,

इतिहास, साहित्य, अर्थतन्त्र जस्ता विषयवस्तुप्रति उदासिन बन्दै गइरहेको तथ्यप्रति गहन यो निबन्ध सङ्ग्रहमा रहेको छ। त्यस्तै स्मृति र अनुभूति कविता सङ्ग्रहमा प्राकृतिक छटाले भरिपूर्ण मनोरम ठाउँको वर्णन छ भने आऽना जीवनका सारा स्मृति र अनुभूतिहरूलाई कविताको माध्यममा कविले पोखेका छन्।

स्मृति र अनुभूति (२०७५) रहेको छ। यसमा सङ्कलित पृथ्वी-वन्दना, राष्ट्र-वन्दना, फुलको सन्देश र पर्यावरण खण्डका कविताहरूमा पर्यावरणीय विशेषता अन्तर्निहित भएको पाइन्छ। पृथ्वीको जल, वायु, खनिज, जमिन, माटो, समुद्र सबैमा मानिसको बढ्दो उपस्थिति र मानवजन्य क्रियाकलापहरूले गर्दा परिरहेको असरलाई मनन गरी यसका प्रभावहरूलाई न्यून गर्ने र प्रकृति, पारिस्थितिकी प्रणाली र मानिस विचको गतिशील सम्बन्धमा सन्तुलन र असर न्यूनीकरणको विषयमा जोड दिनु पर्छ भन्ने विषयलाई पर्यावरणवाद भन्न सकिन्छ। आजको विश्व पर्यावरणको विषयले बढी भन्दा बढी स्थान ओगट्दै जान लागेको स्थितिलाई स्वाभाविक मान्नु नै पर्दछ। किनभने पर्यावरणको विषय भनेको हाम्रो र सबै प्राणी तथा प्रणालीको अस्तित्वको विषय पनि हो।

कवितामा वर्तमान समयको अत्यन्त जल्दोबल्दो र महत्त्वपूर्ण विषयका रूपमा लिइएको छ। यो कुनै एक देशीय विषय नभएर बहुदेशीय र बहुदिशीय विषय पनि हो। प्राणी मात्रका लागि अत्यावश्यक र उपयोगी मानिने पर्यावरण विषयलाई आऽना कवित्वमा घोलेर कवि कटुवालले आफूलाई आधुनिकोत्तर कविका श्रेणीमा उभ्याएका छन्। मानवेतर जगत् वा पशु, पक्षी, वनस्पति जस्ता विविध वातावरणीय विषयमा लेखिएका कृतिलाई वातावरणीय वा परिवृत्तीय सिर्जनाका रूपमा लिइएको छ।

कटुवालको तेस्रो पुस्तकाकार कृतिका रूपमा योगसाधना महाकाव्य (२०७७) रहेको छ। योगसाधना महाकाव्य महाकाव्यकार इन्द्रप्रसाद कटुवालको तेस्रो प्रकाशित कृति हो। यो कृति २०७७ सालमा बुद्ध अफसेट प्रेस बिर्तामोडबाट प्रकाशित भएको देखिन्छ। यस महाकाव्यमा महाकाव्यकारले सत्रवटा सर्गहरूमा विभाजन गरी महाकाव्य लेखेका छन्। जसमा पहिलो सर्ग मंगलाचरण रहेको छ। यस महाकाव्यको दोस्रो सर्गमा काव्य नायकको कुल वंशको अभ्युत्थान क्षेत्र तथा चरित्र चित्रणको पृष्ठभूमि समावेश गरिएको छ। त्यस्तै यस महाकाव्यको तेस्रो सर्ग काव्य नायक योगानन्दको वैवाहिक सन्दर्भ समावेश गरिएको

छ भने चौथो सर्गमा योगानन्दको र साधनाका बीचको वैवाहिकी कार्यक्रम वर्णन समावेश गरिएको छ ।

त्यस्तै यस कृतिको पाँचौँ सर्गमा योगानन्द तथा साधनाको दिनचर्या रहेको छ भने छैटौँ सर्गमा योगानन्द तथा साधनाको गृहस्थ जीवन र सामाजिक भूमिका वर्णन समावेश छ । सातौँ सर्गमा साधनाको सामाजिक संलग्नता शिक्षा सेवा प्रवेश रहेको छ भने आठौँ सर्गमा राष्ट्रको शैक्षिक परिवेश साधनाको उपस्थिति रहेको छ । यस महाकाव्यको नवौँ सर्ग योगानन्दको जीवन दर्शन र ज्ञानको प्रचारप्रसार रहेको छ भने दशौँ सर्गलाई गीत खण्डमा विभाजन गरिएको छ । जसमा (खण्ड क) विश्वहिन्दू महासंघको तर्फबाट बनारस वेद विद्याश्रमको छनौटमा योगानन्दको धार्मिक सम्मेलनमा भाग लिन अमेरिका प्रस्थान, पूर्वीय हिन्दू दर्शनको बारेमा प्रवचन रहेको छ भने (खण्ड ख) मा प्रतिनिधि मण्डलको अमेरिकी प्रस्थान र यात्रा वर्णन रहेको छ भने (खण्ड ग) मा भारतीय शिक्षण संस्था वेद विद्याश्रम बनारसबाट अमेरिकाको सिकागोस्थित धार्मिक सम्मेलनमा भाग लिँदै योगानन्द बरालद्वारा प्रस्तुत प्रवचनको सार संक्षेपीकरण रहेको छ ।

त्यस्तै एघारौँ सर्गमा वेदविद्याश्रमका भारतीय विद्यार्थी मण्डलको अमेरिकाबाट स्वदेश फिर्ता शीर्षक रहेको छ । बाह्रौँ सर्गलाई दुई खण्डमा विभाजन गरिएको छ । जसमा (खण्ड क) मा योगानन्दको अमेरिका तथा बनारसबाट गृहमा शुभागमन प्रगाढ पति प्रेमका कारण साधनालाई समाधि लाग्नु रहेको छ भने (खण्ड ख) मा पति प्रेम र ईश्वर भक्तिको अपूर्व सङ्गम समाधि पछिको अवस्था वर्णन रहेको छ । त्यस्तै सर्ग तेह्रौँमा योगानन्द विदेश भ्रमणबाट आइसकेपछि साधनाको जिज्ञासा शीर्षक रहेको छ भने सर्ग चौधौँमा गृहस्थ जीवन, बन्धन र व्यवस्थापनको अनुभूति शीर्षक रहेको छ ।

त्यस्तै सर्ग पन्ध्रौँलाई दुई खण्डमा विभाजन गरिएको छ । जसमा (खण्ड क)मा द्वन्द्वात्मक परिस्थितिको समाधानमा साधनाको सङ्कल्प र भूमिका शीर्षक रहेको छ भने (खण्ड ख)मा शीर्षक दिइएको छैन । महाकाव्यको सोह्रौँ सर्गलाई तीन भागमा विभाजन गरिएको छ । जसमा (खण्ड क) मा माओवादी द्वन्द्व र दरबार हत्याकाण्ड पछाडि शिक्षा स्वास्थ्य र सुरक्षाका निम्ति पहाडी जनताको तराईतर्फ बसाइँसराइ, युवाहरू वैदेशिक रोजगारतर्फ आकर्षित शीर्षक रहेको छ भने (खण्ड ख) मा सामाजिक परिवेश शीर्षक राखिएको छ । त्यस्तै (खण्ड ग) मा गृहस्थ व्यवस्थापनप्रति सचेत बन्न योगानन्दलाई साधनाको आग्रह चिठीको माध्यमबाट राखिएको छ भने (खण्ड घ) मा साधनाको शिक्षा

क्षेत्रमा नयाँ आयाम शीर्षक राखिएको छ। त्यस्तै सत्रौँ सर्ग वा अन्तिम सर्गका रूपमा साधनालाई घरायसी सङ्कट आई पर्नु शीर्षक रहेको छ। यसलाई छोटकरीमा परिचय दिइएको छ।

समग्रमा योगसाधना महाकाव्यमा वर्तमानमा भोग्नुपरेका अप्ठ्यारा कुराहरू, हाम्रा हिजोका मूल्य मान्यता र आदर्शता व्यक्तिगत,सामाजिक दृष्टिकोण आज कुन मोडमा गतिशील छन्, त्यो नै विषयवस्तुको चित्रण गर्न काव्यका पात्रहरू चयन भएका छन्। पात्रहरू कल्पित हुन र पात्रको भूमिका यथार्थ छन्। आफू जन्मेको जिल्ला ताप्लेजुङ र छिमेकी जिल्ला पाँचथरलाई छुवाएर पात्रहरूको उठान भए पनि सम्पूर्ण नेपाल, भारत र अमेरिकासम्मको गतिविधि चरित्रबाहक पात्रहरूको माध्यमबाट अवगत गराउने प्रयास गरेको छु। काव्यको केन्द्रीय भावभूमि नेपाल र भारतको सांस्कृतिक शैक्षिक सम्बन्ध, पृथ्वीनारायण शाहपछिको दरबारिया अस्थिरताले भीमसेन थापाको उदय र पतन भएको दृष्टान्त, राणाकालीन अवस्थाको उदय, शैक्षिक विकास क्रम र हाम्रा सामाजिक वैवाहिक सम्बन्ध, सांस्कृतिक मूल्य मान्यता झल्काउन पात्रहरूको चरित्र विकास गराइएको छ। मूलतः काव्यको हेतु धार्मिक आस्थामा आधारित छ। हाम्रा धार्मिक मूल्य मान्यतामा आँच आइरहेको र त्यसको असरले सामाजिक स्थिति त्रासदी बन्दै गएको कुरा देखाउनु काव्यको मूल हेतु हो। विश्वमा वैदिक साहित्य र सनातन धर्म पूर्वीय दर्शनको महत्त्व पाश्चात्य मुलुकमा यस्को प्रभाव वर्णनमा काव्यका ९-१०, ११ सर्गहरू केन्द्रित छन्। दशौँ सर्गमा काव्य नायक अमेरिका गएर हिन्दू वैदिक दर्शनको प्रचार प्रसार गरिएको कुरा स्वामी विवेकानन्द आदिले गरेको प्रचार प्रसारको निरन्तरता उल्लेख गर्न खोजिएको हो। त्यसका साथै पूर्वीय हिन्दू दर्शनको मान्यता स्वदेशमा गिर्दो अवस्थामा रहेको र पाश्चात्य मुलुकले त्यसको महत्त्व बुझेको यथार्थता काव्यको विषयवस्तु हो। अन्त्यमा माओवादी द्वन्द्व चर्कंदो अवस्थामा पुगेको प्रसङ्गमा पुगेर काव्यलाई संयोगको धारमा छोडिएको छ। किनकि मानिस जतिसुकै अप्ठ्याराबाट गुज्रन परे पनि ऊ सुख प्राप्तिको बाटोमा प्रयत्नशील रहन्छ। काव्य नायक नायिकाको चरित्र यस्तै यथार्थता देखाउन विकसित गरिएको छ। विशेषतः काव्यको समयसीमा २०६३ साल अगाडि नै सीमित रहेको छ। तर त्यसको वर्तमानसम्मको प्रभावको आभाष मात्र देखाइनुको कारण काव्यको विषयवस्तु लम्बिने कुराले पात्रको चरित्र विकासमा अडिएको छ।

सन्दर्भ सूची

- कटुवाल, इन्द्रप्रसाद (२०७४), *गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू* (निबन्ध सङ्ग्रह), बिर्तामोड : बुद्ध अफसेट प्रेस ।
- कटुवाल, इन्द्रप्रसाद (२०७५), *स्मृति र अनुभूति* (कविता सङ्ग्रह), बिर्तामोड : बुद्ध अफसेट प्रेस ।
- कटुवाल, इन्द्रप्रसाद (२०७७), *योगसाधना* (महाकाव्य), बिर्तामोड : बुद्ध अफसेट प्रेस ।
- जोशी, ताराप्रसाद (२०४५), *नेपाली कविता सङ्ग्रह भाग २*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०६०), *नेपाली कथा भाग १*, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- ढकाल, रामकृष्ण (२०७४), *गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू* (निबन्ध सङ्ग्रह), *शुभकामना*, बिर्तामोड : बुद्ध अफसेट प्रेस ।
- नेपाल, चन्द्रलाल (२०७४), *गुम्नै लागेका ऐश्वर्यहरू* (निबन्ध सङ्ग्रह), *शुभकामना*, बिर्तामोड : बुद्ध अफसेट प्रेस ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५४), *राम्रो रचना मीठो नेपाली*, काठमाडौं: सहयोगी प्रेस ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०६२), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प. ।
- पोखरेल, कोमल (२०७५), *स्मृति र अनुभूति* (कविता सङ्ग्रह), *स्मृति र अनुभूतिभिन्नका केही पक्षहरू* (भूमिका), बिर्तामोड : बुद्ध अफसेट प्रेस ।
- पोखरेल, कोमल (२०७७), *योगसाधना* (महाकाव्य), *योगसाधना महाकाव्य : छोटकरी अनुशीलन* (भूमिका), बिर्तामोड : बुद्ध अफसेट प्रेस ।
- बराल, ईश्वर र अन्य (सम्पा.) (२०४६), *नेपाली साहित्यकोश* काठमाडौं : राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- भट्टराई, नुरज (२०७५), *स्मृति र अनुभूति* (कविता सङ्ग्रह), *कवि इन्द्रप्रसाद कटुवालको 'स्मृति र अनुभूति' कविता सङ्ग्रहभिन्न छिर्दा* (भूमिका), बिर्तामोड : बुद्ध अफसेट प्रेस ।

भट्टराई, विष्णुकुमार (२०७४), *गुम्नै लागोका ऐश्वर्यहरू* (निबन्ध सङ्ग्रह), भूमिका,
बिर्तामोड : बुद्ध अफसेट प्रेस ।

शर्मा, मोहनराज (२०४६), *समकालीन समालोचना सिद्धान्त प्रयोग*, काठमाडौं : राजकीय
प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०६४), *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास*, ललितपुर :
साभा प्रकाशन ।

सापकोटा, वियोग (२०७२), *वियोग सापकोटाका कविता*, प्रथम संस्करण, सुनसरी :
अभियन्ता टोल विकास संस्था ।

सुवेदी, राजेन्द्र (सम्पा.) (२०६३), *स्नातकोत्तर नेपाली निबन्ध भाग ३* (चौ.सं.) काठमाडौं:
साभा प्रकाशन ।

संग्रौला, देवी (२०७५), *स्मृति र अनुभूति* (कविता सङ्ग्रह), *स्मृति र अनुभूति : एक घनीभूत
घोल्याइँ* (भूमिका), बिर्तामोड : बुद्ध अफसेट प्रेस ।